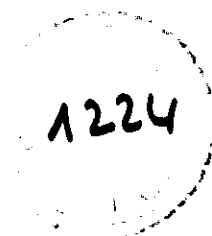

Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves

Bernat Albaigés, Vicente Sisto i Jose Antonio Román

SETEMBRE 2000

Propi

CRISI DEL TREBALL I EMERGÈNCIA DE NOVES FORMES DE SUBJECTIVITAT LABORAL EN ELS JOVES

Bernat Albaigés, Vicente Sisto i Jose Antonio Román

Setembre, 2000

A Jordi Porta i a la Fundació Jaume Bofill, pel vot de confiança i per la tasca de promoció de la recerca entre els més joves.

A Lupi Iñíguez, a Quim Casals, a Josep Maria Blanch i a Fausto Miguélez, pels seus consells experts.

A Jose Luis Sevilla i a David Moreno, per la seva col·laboració.

Als entrevistats, per la seva disponibilitat i participació.

A tots ells, per fer realitat el present treball.

Índex

1. INTRODUCCIÓ	5
1.1. VULNERABILITAT JUVENIL I MERCAT LABORAL	6
2. METODOLOGIA	14
2.1. LA IMPORTÀNCIA DELS SIGNIFICATS EN LA INVESTIGACIÓ SOCIAL	15
2.2. OBJECTIU DE LA INVESTIGACIÓ	17
2.3. EL PAPER DEL LLENGUATGE I DISCURSOS	18
2.4. JUSTIFICACIONS METODOLÒGIQUES	19
2.5. PASSOS EN EL PROCÉS INVESTIGADOR	20
2.5.1. Entrevista	20
2.5.2. Configuració de la mostra	22
2.5.3. Anàlisi	24
3. EL CONTEXT DE LA CRISI DEL TREBALL	26
3.1. PERSPECTIVES DE LA CRISI	27
3.1.1. Perspectives de l'ocupació i la desocupació	27
3.1.2. Perspectives del treball i de l'ocupació, en el context d'una societat del treball-ocupació	29
3.1.3. Perspectives crítiques	31
3.2. RECAPITULACIÓ	33
4. LA CRISI DE LA NORMA SOCIAL DE L'OCUPACIÓ	37
4.1. GLOBALITZACIÓ ECONÒMICA, RELACIONS LABORALS I OCUPACIÓ	39
4.1.1. La globalització, realitat o amenaça per a l'ocupació?	39
4.1.2. Totalitarisme de mercat	42
4.1.3. Noves formes d'intervencionisme estatal	43
4.1.4. El nou paper dels sindicats	45
4.1.5. Polítiques d'ocupació i efectes sobre la norma social	47
4.2. NOVES TECNOLOGIES	50
4.3. TERCARITZACIÓ	55
4.4. ATUR MASSIU	56
4.5. FLEXIBILITZACIÓ LABORAL	58
4.5.1. Per a l'empresari, el recurs de la flexibilització	58
4.5.2. Per al jove, la imposició de la precarietat	63
4.6. EMERGÈNCIA D'UNA NOVA NORMA SOCIAL DE L'OCUPACIÓ EN LA SUBJECTIVITAT JUVENIL	66
4.6.1. Ciutadania vs. individualització	66
4.6.2. Estabilitat vs. inestabilitat temporal	68
4.6.3. Lligams forts vs. independència	69
4.6.4. Dedicació exclusiva vs. llibertat	71
4.6.5. Treball com a única font d'ingressos vs. "feinetes"	72
4.6.6. Seguretat de futur vs. viure el present	72
4.7. CONCLUSIONS: LA NORMALITZACIÓ DE LA PRECARIETAT	75
5. CRISI DELS MODELS TRADICIONALS DE TRANSICIÓ A L'ADULTESA	77
5.1. LES TRAJECTÒRIES DE TRANSICIÓ A L'ADULTESA EN ÈPOCA DE FLEXIBILITAT/PRECARIETAT LABORAL	79
5.1.1. Transició escola-treball o escola-precarietat laboral?	80
5.2. LES TRANSICIONS A LA VIDA ADULTA COM A TRAJECTÒRIES D'INSERCIÓ LABORAL	87
5.2.1. Trajectòries tradicionals d'inserció al món laboral	88
5.2.2. Trajectòries emergents d'inserció al món laboral en temps de flexibilització	89
5.3. EMANCIPACIÓ DE LA FAMÍLIA: UNA FITA NECESSÀRIA EN L'ADULTESA PRIMERENÇA DE LA POSTMODERNITAT INDUSTRIAL?	92
5.3. TREBALL, SOCIALITZACIÓ I NOUS VALORS EN EL CANVI DE MIL·LENNI	95
5.3.1. Estabilitat material i social	97
5.3.2. Disciplinament personal	97
5.3.3. Pertinença i Integració a un Col·lectiu	98

5.3.4. <i>Realització Subjectiva</i>	99
5.5. <u>CONCLUSIONS: ELS NOUS VALORS, LA REVALORITZACIÓ DE LA JOVENTUT I LA SEVA</u>	
<u>FUNCIONALITAT</u>	101
6. <u>CRISI DEL VALOR TRADICIONAL DEL TREBALL</u>	103
6.1. <u>EL CONTEXT ACTUAL: EL VALOR DEL TREBALL ENFRONT LA CRISI DEL TREBALL</u>	103
6.1.1. <i>La centralitat del treball: retrospectiva de l'ocupació-centrisme</i>	104
6.1.1.2. <i>Societats Industrials</i>	110
6.2. <u>VALORS I FUNCIONS TRADICIONALS DEL TREBALL</u>	115
6.2.1. <i>El trinomi joventut, treball i vida adulta</i>	115
6.2.2. <i>Funcions tradicionals del treball</i>	116
6.3. <u>ELS JOVES I ELS NOUS VALORS RELATIUS AL TREBALL</u>	123
6.3.1. <i>Treball, joventut i valors: antecedents</i>	123
6.3.2. <i>Treball, joventut i valors: alguns eixos de lectura actuals</i>	124
6.3.3. <i>Recapitulació</i>	129
6.4. <u>CONCLUSIONS</u>	131
7. <u>CONCLUSIONS FINALS: LA CONSOLIDACIÓ DEL JOVE EN LA PRECARIETAT</u>	
.....	134
8. <u>REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES</u>	140

1. INTRODUCCIÓ

En les darreres dècades, el món del treball s'ha vist sotmès a una sèrie de transformacions que han provocat una autèntica *crisi* dels models sociolaborals preponderants en les societats occidentals modernes. Les tendències a la flexibilització i a la precarització laborals s'han normalitzat i s'han generalitzat com a formes de regir l'esfera del treball.

En aquest nou context dominat per les formes precàries de vinculació laboral, els processos d'inserció sociolaboral de molts joves es veuen abocats a una situació de notable vulnerabilitat. Les seves trajectòries de transició a la vida activa perden la seva linealitat i estabilitat i passen a caracteritzar-se per la precarietat. Com és experimentada pels joves? Quins marcs d'interpretació construeixen entorn a aquesta?

La *joventut* és considerada una etapa de transició vers l'adultesa. El pas a adult està marcat tradicionalment per l'emancipació familiar sostenible i per l'assoliment d'un treball estable, que en l'actualitat escasseja. El treball, a més, ha estat el principal mecanisme a partir del qual l'individu adquireix una determinada identitat socialment reconeguda. En base a quins nous referents simbòlics, doncs, els joves experimenten els seus processos de transició-inserció a la vida adulta i social?

Per això, cal aturar-se en les noves configuracions *valòriques* que el jove construeix entorn el treball. Els valors expressius assignats tradicionalment al treball ja no són compatibles amb la precarietat laboral. Així, doncs, emergeixen nous valors? Les formes de subjectivació constitueixen un nou *ethos* juvenil?

En definitiva, com els joves interpreten i signifiquen la seva relació amb el món del treball? Com afecta el seu procés específic de subjectivació? Com les subjectivitats emergents proporcionen coherència i sentit a la situació de vulnerabilitat laboral pròpia dels actuals contextos sociolaborals? Com aquestes interpretacions contribueixen o no a la perpetuació de determinades condicions de precarietat?

El present estudi pretén oferir respostes als diversos interrogants plantejats. Des d'aquest punt de vista, es proposa *comprendre com els joves en situació de vulnerabilitat laboral construeixen simbòlicament la seva experiència relativa al món del treball. Es tracta de copsar noves formes de subjectivitat laboral que emergeixen en el context actual de la crisi del treball i explorar com aquests significats afecten la seva situació de vulnerabilitat i les seves possibilitats d'inserció laboral.*

Cal advertir que la *joventut* es caracteritza pel seu poliformisme i les formes d'establir relació amb el món laboral són molt diverses. Per tant, és impossible per a una recerca centrada a un nivell *micro* poder reflectir la multiplicitat de realitats que existeixen. Malgrat que aquí es parli de situacions i subjectivacions dels "joves" (o de la "*joventut*") en sentit genèric, no significa que aquestes siguin

extensibles a tots ells: l'interès principal consisteix en descobrir aquells elements que són veritablement emergents, encara que no siguin significatius per a la globalitat dels joves.

Com es desprèn de l'objectiu enunciat anteriorment, la investigació pretén afegir-se al grup de treballs que en l'àmbit de les ciències socials ha provocat recentment un desplaçament cap a plantejaments que situen els elements simbòlics en un lloc d'especial rellevància en l'anàlisi de la nostra realitat social.

Les interpretacions que realitzen els joves de la seva situació laboral són pràctiques socials que incideixen en el seu esdevenir. És així com els significats adopten una importància central en la comprensió de l'experiència del jove en el mercat laboral.

Un estudi que es proposi realitzar aquest tipus d'abordatge ha d'utilitzar una perspectiva metodològica que sigui capaç d'aprehendre la dimensió simbòlica dels processos socials. L'*Anàlisi del Discurs* ens ha permès penetrar en els aspectes significatius que els joves construeixen entorn l'esfera del treball i en les formes de viure el seu procés d'inserció sociolaboral.

Aquesta aproximació eminentment qualitativa contrasta amb una gran majoria dels estudis realitzats en aquest camp des de les diverses disciplines socials, que adopten posicions quantitativistes. Més que descriure la situació del jove en el mercat laboral mitjançant percentuals o predir-la a través de variables que predisposen la persona a desenvolupar-se d'una o altra forma, la investigació pretén comprendre l'experiència en relació al treball i a les subjectivacions que se'n desprenen.

A tall introductori, val la pena iniciar l'exposició amb una primera anàlisi de la situació del jove en el mercat laboral.

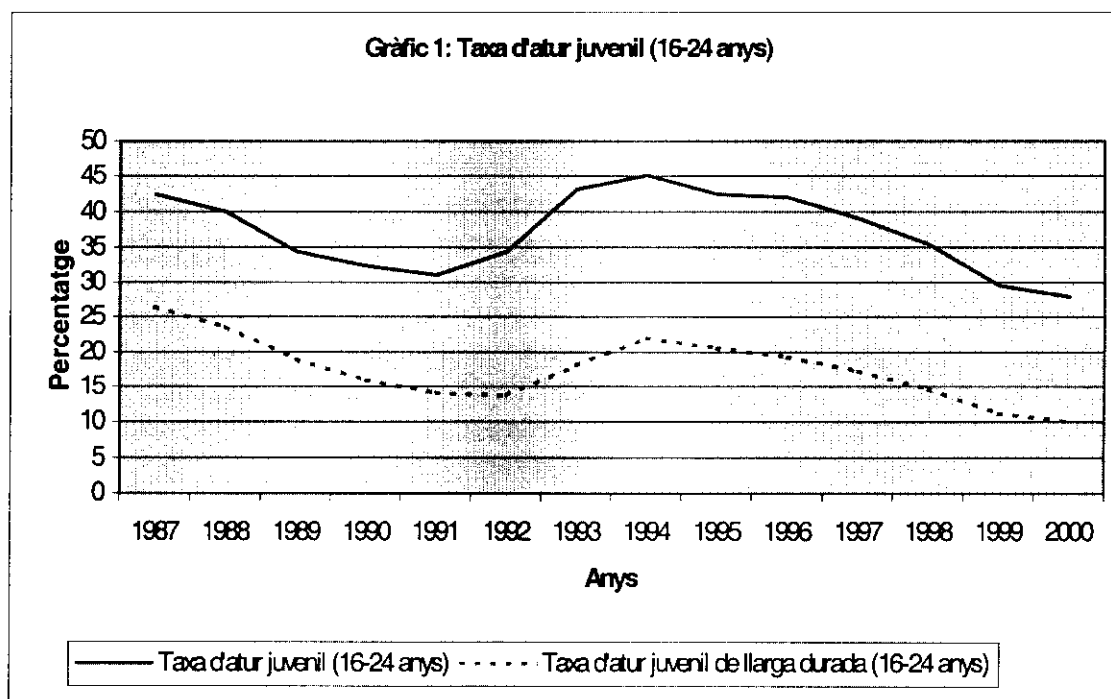
1.1. Vulnerabilitat juvenil¹ i mercat laboral

La particular situació dels joves en les societats industrialitzades avançades –la problemàtica transició a la vida activa, les noves pautes culturals, l'augment de certes conductes desviades, etc.- els ha convertit en un objecte creixent de preocupació social (Mula *et al.*, 1999) i d'estudi en les ciències socials. Les contradiccions internes que manifesten les nostres societats es posen de relleu de forma més evident en els joves (Serrano, 1995), sobretot degut a la seva relació problemàtica amb el món del treball. Les transcendents transformacions d'abast econòmic, polític, tecnològic, cultural i social que s'han produït en les tres darreres dècades –i que en posteriors apartats analitzarem- han situat el jove en una posició extremadament fràgil en el mercat laboral, convertint-se en un dels principals punts de preocupació d'una societat que veu perillar una de les principals vies de reproducció i legitimació social: el treball (Serrano, 1995).

¹ Amb el concepte de *vulnerabilitat juvenil* no es pretén donar a entendre que qualsevol jove, pel fet de ser-ho, es troba en una situació de vulnerabilitat en relació al mercat de treball. Aquesta no és generalitzable o exclusiva dels joves. No obstant, com es demostra en el present punt, la vulnerabilitat (inestabilitat, subocupació, etc.) caracteritza els processos d'inserció sociolaboral de molts joves. És així com esdevé crític el fenomen.

Els darrers informes publicats pel Secretariat de l'OCDE destaquen l'enorme dificultat que manifesten des de fa anys certs col·lectius per inserir-se al mercat laboral. La desocupació mostra la tendència a una forta concentració en determinats grups socials (Magatti, 1996) i els joves constitueixen el grup sobre el qual incideix en major intensitat aquesta problemàtica (Castillo *et al.*, 1997; Castaño, 1998), essent tal la seva dimensió que la citada institució l'ha qualificada com "un element definitori de la nostra civilització". Les dificultats que manifesta el mercat laboral per satisfer el conjunt de la població activa troba en la fragilitat del jove una via de conferir a l'esfera social un cost que, en cas contrari, hauria recaigut en el mateix mercat.

El cert és que la taxa d'atur juvenil a l'Estat espanyol s'ha caracteritzat, sobretot en les tres darreres dècades, per unes cotes assolides realment alarmants. La taxa d'atur dels joves entre els 16 i els 24 anys ha sigut superior al 40% en la mateixa dècada dels noranta, la meitat dels quals de llarga durada (més d'un any en l'atur).

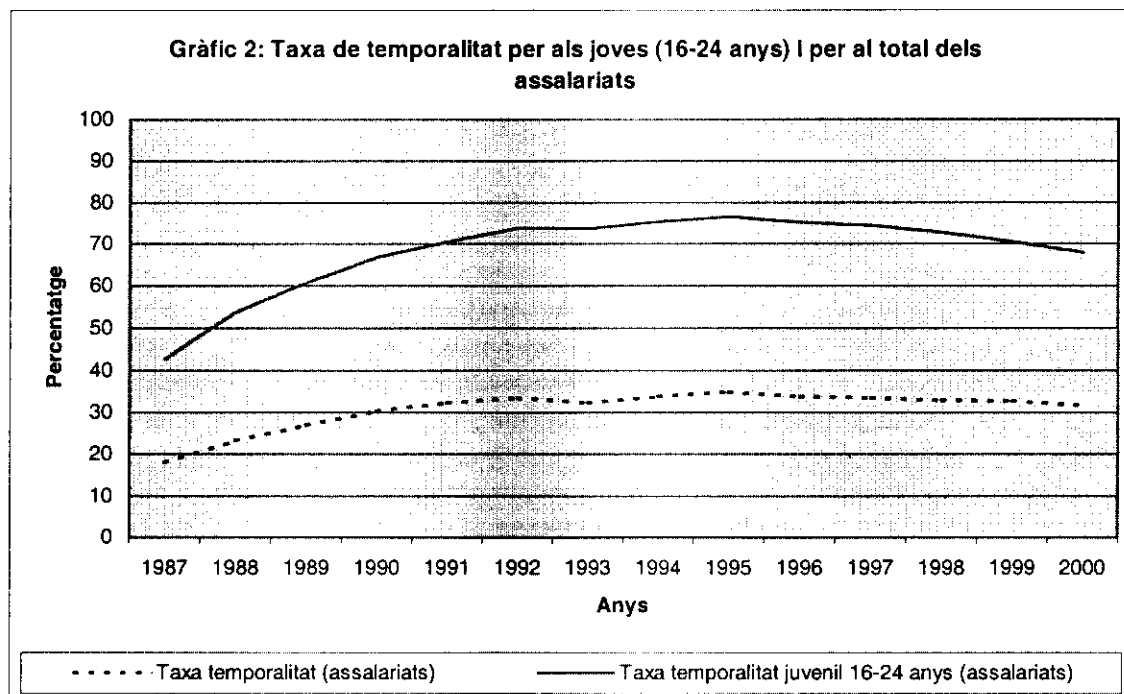

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

Les dades d'ocupació referides als joves mostren una progressió notablement positiva d'ençà l'any 95 –gràfic 1-. El cert és, però, que la taxa d'atur juvenil té un comportament cíclic molt pronunciat (Garrido, 1996; Castillo *et al.*, 1997), de tal forma que en períodes d'expansió els joves es veuen més beneficiats per la creació d'ocupació però, en canvi, en períodes de recessió es veuen més negativament afectats per la destrucció o no creació de llocs. Són, doncs, un grup social molt sensible al comportament de l'ocupació i molt dependent dels cicles que marca l'economia. Aquest fet constata que els joves ocupen els llocs més fràgils del mercat laboral -situats a la perifèria del procés productiu, amb menor qualificació i protecció pels convenis col·lectius, per la legislació laboral i pels sindicats- i, per tant, els més prescindibles quan les circumstàncies no són favorables.

Així, doncs, malgrat el valor positiu de la tendència, les dades amaguen una realitat laboral fràgil, molt pendent de les conjuntures econòmiques del moment i molt afectada encara per les elevades xifres de desocupació juvenil.

A més, l'actual època, prolifera en creació d'ocupació, que coincideix amb les taxes d'atur juvenil més òptimes d'ençà l'any 80, es caracteritza per l'increment d'ocupacions precàries, que recauen sobretot en els joves. Les condicions laborals dels joves que s'incorporen al mercat es veuen, doncs, afectades en molts casos per la temporalitat i la inestabilitat –gràfic 2- (Brunet *et al.*, 1997).

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

El que caracteritza el moment actual no és l'exercici de treballs inestables per part dels joves en la seva primera etapa sinó, més ben dit, "que aquestes activitats han perdut el seu caràcter provisional i residual per a qui les realitza, constituint-se en l'única possibilitat de treball" (Sanchís, 1991:64).

S'han d'evitar, per tant, les interpretacions de l'estat de l'ocupació en base a si els joves tenen ocupació o estan a l'atur. No s'ha d'oblidar la diferència de situacions que queden englobades sota la dicotomia atur/ocupació -salaris, condicions laborals, etc.-, així com el fet que, cada vegada més, multitud de situacions escapen a una divisió simple entre atur i ocupació -precarietat, etc.- (Martín Criado, 1997). No s'ha d'obviar que els joves que es trobaven en una situació d'inactivitat ha descendit, però tampoc que els llocs que aquests ocupen es caracteritzen per la precarietat laboral i dependència del cicle econòmic. Més endavant dedicarem major atenció a la precarietat.

Per ara, ens interessa seguir plantejant altres elements que intervenen en la vulnerabilitat del jove en el mercat laboral. Durant els darrers anys es veu augmentada la competència per accedir als llocs que el mercat oferta. L'augment del número d'actius es deu, en bona part, a la incorporació al mercat laboral de les cohorts més nombroses, la dels setanta, incorporació que encara no ha finalitzat completament ja que un terç d'aquests realitzen encara estudis universitaris, i continuarà augmentant degut també al creixement de la taxa d'activitat femenina, estimulada per la superior qualificació i preparació acadèmica de les dones joves i el seu canvi d'actituds davant el treball i la família (Castaño, 1998). La gran quantitat de joves que esperen

incorporar-se al mercat laboral porta a excedents de mà d'obra i, per tant, a joves que no tenen altra opció que esperar la seva oportunitat.

S'acumulen, així, bosses de joves (i no tan joves), sense experiència laboral o amb breus incursions seguides de períodes d'inactivitat que no els permet la possibilitat de posar en pràctica la qualificació ni tampoc serveixen per acreditar una experiència professional consistent. Segons un estudi de l'Injuve de 1996, més d'un terç dels joves ni treballen ni ho han fet mai, i dels que ho han fet, poc més de la meitat havia treballat de forma continuada i la resta ho havia fet amb treballs de temporada, esporàdics o ocasionals, essent el seu caràcter intermitent i dispers menys valuós per a una bona inserció laboral. Des de la perspectiva de la demanda hi ha la creença que la manca d'experiència suposa una menor productivitat o un major cost. Això fa que el *valor de mercat* del jove sigui dèbil, el poder d'exigir determinades sigui àdhuc condicions escàs i, per tant, les seves pretensions professionals difícilment satisfetes. L'amenaça de l'atur (Martín Criado, 1997) normalitza la precarietat i la fa acceptable. L'empresari té, així, garanties suficients de trobar, tot i oferir condicions laborals precàries, candidats qualificats per ocupar el lloc a cobrir. Cal destacar que l'excessiva generalització de trajectòries d'inserció inestables i intermitents pot tenir efectes negatius per a la creació d'una població laboral amb adequats nivells d'experiència i suficient capacitat adquisitiva (Álvarez Aledo, 1996a, 1996b).

Dels aspectes assenyalats fins aquí se'n desprèn que *el període de transició al treball és avui més llarg i complex*, amb majors riscos de desocupació o de veure's atrapat per altres formes d'exclusió del mercat. La transició ja no consisteix simplement en un salt des dels estudis a temps complet a una ocupació estable també a temps complet, ans comença molt abans que els estudiants abandonin l'escola i no s'acaba quan comencen a treballar, ja que els joves resulten especialment vulnerables en un mercat de treball on l'estabilitat s'ha reduït notablement (Castaño, 1998).

La mala situació del mercat de treball a l'Estat espanyol ha empès els joves a *allargar el període de formació*. L'existència de la xarxa familiar permet que aquest col·lectiu no pateixi problemes econòmics greus, però és evident que els efectes socials d'aquesta situació poden ser molt negatius (Castillo *et al.*, 1997; Martín Criado, 1997). La inversió formativa s'ha convertit no tan sols en un actiu econòmic de primera magnitud sinó també constitueix l'alternativa fonamental a la participació en el mercat

Taula 1: Taxa d'atur juvenil (20-24 anys) per nivell d'estudis

	Total	Analfabets i sense estudis	Primaris	Secundaris o mitjos (excepte FP)	Tècnics professionals (grau mig- superior)*	Universitaris i altres*
1987	39,4	45,0	37,2	38,2	41,0	51,0
1988	37,3	39,5	35,0	36,8	37,9	47,5
1989	32,8	40,5	33,3	31,8	30,3	45,9
1990	30,6	37,5	31,7	30,2	26,3	41,1
1991	29,8	36,3	31,7	29,1	26,7	37,5
1992	32,7	43,5	36,1	31,4	30,4	41,0
1993	40,5	46,6	44,1	39,1	38,8	48,5
1994	42,3	52,6	44,8	40,7	41,2	52,5
1995	39,8	52,1	42,1	37,6	38,8	52,9
1996	39,2	48,1	41,0	36,9	38,5	52,1
1997	35,5	47,8	34,8	33,5	35,2	47,6
1998	32,7	44,8	32,3	30,4	32,5	45,1
1999	27,2	34,6	26,8	24,9	27,0	38,2

*Les xifres dels joves que han cursat estudis de grau superior són més elevades ja que la seva incorporació al mercat laboral es produeix en edats més avançades.

Font: *Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.*

laboral (Castillo, 1997). Hi ha la noció entre els joves que s'ha de continuar els estudis per evitar l'atur, fins i tot quan els resultats no són els desitjables (Garrido, 1996).

Aquesta tendència està afavorida per diversos aspectes, entre els quals assenyalarem, per un costat, que els pilars de la mateixa societat capitalista ja estan definits per la meritocràcia, és a dir, aquesta distribueix les posicions socials en base als mèrits i la qualificació, essent l'educació el principal mitjà d'adquirir aquestes qualificacions (Brunet *et al.*, 1997), i, per l'altre, que el mercat, davant la incapacitat d'ocupar tots els actius, selecciona aquells amb més formació amb preferència als de menys (Castaño, 1998).

El cert és que es pot parlar d'una correlació positiva entre els nivells de qualificació de l'oferta de treball i les possibilitats d'accedir a una ocupació –taula 1-. Els més preparats tenen majors probabilitats degut a la seva especialització laboral i la capacitat d'adaptació als nous requisits dels llocs de treball. Així, el capital formatiu acumulat esdevé de gran importància per al procés d'inserció laboral.

Aquells que han abandonat el sistema educatiu sense arribar a nivells d'estudis superiors als primaris, tenen enormes dificultats d'integrar-se al sistema productiu, doncs no disposen d'un capital important per competir amb el gran nombre d'aspirants als pocs llocs que es generen. Les taxes més elevades d'atur es continuen trobant en els segments de població que ha patit fracàs escolar o ha abandonat el sistema educatiu sense completar una qualificació suficient, fet que els porta, en les millors circumstàncies, a conformar-se amb treballs eventuais o irregulars. L'aspecte diferencial consisteix en una precarietat incrementada: la successió de contractes temporals i la pràctica impossibilitat d'una millor formació, la combinació repetida de situacions d'atur i d'inestabilitat, en moltes ocasions, tradueixen la precarietat laboral en precarietat i marginació social (Brunet *et al.*, 1997).

No obstant, aquesta és una situació de la qual participen també els joves amb estudis mitjos i universitaris. Aquest és potser l'element més novedós: si bé els joves amb una mala formació tenen problemes per inserir-se, el nivell educatiu ja no és una garantia d'èxit al mercat, no és una condició suficient com ho podia ser en èpoques anteriors. El fet que les taxes d'ocupació siguin més bones per als qualificats no vol dir que aquests no tinguin elevades taxes d'atur o precarietat, com abans no tenien. En moltes ocasions, el nivell d'estudis no apareix com una característica diferencial en relació a les condicions laborals dels joves (Brunet *et al.*, 1997). Els estudis, doncs, ja no són un passaport immediat per a l'ocupació. Malgrat cinc anys més tard disminueix, la taxa d'atur un any després d'acabar els estudis a l'Estat espanyol és molt elevada en els diversos nivells educatius, del 55% per a la Secundària i del 46% per a la Universitària (Castaño, 1998). Fins i tot, alguns autors apunten que en alguns països com Portugal, Itàlia o Espanya, els joves amb nivells educatius superiors presenten majors taxes d'atur degut a factors situacionals com ara que la universitat s'acaba en edats no elevades, o que el cost per a l'empresari de contractar un llicenciat és molt alt (Castillo *et al.*, 1997) pel tipus de tasca que hauria de realitzar.

L'allargament de l'escolaritat obligatòria i l'expansió educativa genera uns joves amb més alts nivells de qualificació dels que el mercat reclama, que crea sobretot llocs de poca qualificació i baix valor afegit en el sector serveis, acompanyats sovint de condicions precàries, irregulars, salaris baixos, etc. Això provoca una massa gran de joves qualificats que es troben en greus problemes per accedir al mercat ja que les qualificacions no es corresponen amb les necessitats del sistema productiu com ells haurien esperat. Aquesta *hipereducació*, en paraules de Garrido (1996), porta a la frustració i possibles deficiències en la dimensió professional de la formació d'una part important de la població.

La incidència del nivell d'estudis sobre l'ocupació ha estat una de les variables més estudiades, i ja hem vist que s'han produït alguns canvis significatius. Abans se centrava l'atenció als joves amb "insuficiència formativa", "trajectòries desestructurades" o "fracàs escolar". Actualment emergeix una nova realitat juvenil: s'obren espais de dificultat també en les franges de joves que abans semblaven tenir una transició plàcida a la vida activa, és a dir, joves amb estudis complets, mitjans o superiors, que semblen incorporar-se a l'espiral de la precarietat i semblen tenir dificultats per trobar una situació laboral estable i satisfactòria.

Una altra variable destacable en els estudis realitzats sobre la inserció laboral juvenil ha estat la incidència dels *factors familiars*. L'estatus econòmic de la unitat familiar (ingressos que entren a la família per diversos conceptes), la situació activa, els nivells d'estudis i la qualificació professional dels pares són alguns dels elements que s'han mostrat més determinants per a l'èxit de la inserció dels joves. Si l'origen social incideix de manera directa, ho fa principalment a través del capital social familiar, és a dir, en les xarxes socials que es poden mobilitzar (Martín Criado, 1997) i, el que és més important, el crèdit social necessari per obtenir determinats llocs de treball. Les famílies, afirma Bourdieu (1997), són cossos impulsats per una tendència a perpetuar el seu ser social, amb tots els seus poders i privilegis.

La variable família intervé també sobre el nivell d'estudis, doncs els joves que arriben a nivells alts provenen proporcionalment en major quantitat de famílies d'alt nivell socioeconòmic, que poden pagar el temps no productiu dels joves estudiants amb més facilitat (Brunet *et al.*, 1997). Els joves que procedeixen de famílies amb nivells econòmics baixos s'incorporen al món laboral de manera més primerenca en comparació als joves procedents de famílies amb nivells econòmics mitjos i alts. La necessitat, o no, econòmica condiciona les trajectòries individuals, bé avançant l'entrada al mercat de treball donant lloc a condicions de treball molt competitives, o bé allargant la permanència en el sistema educatiu i permetent l'adquisició d'un major bagatge cultural i social, el que fa que els itineraris laborals dels joves de famílies econòmicament ben situades tinguin més possibilitats de promocionar-se i millorar professionalment (Brunet *et al.*, 1997). En les classes mitges, la situació familiar possibilita als joves la prolongació de la seva incorporació al món del treball amb la finalitat d'escollir treballs d'acord a les seves aspiracions i invertir en la seva espera amb increments de la qualificació, mentre que en les classes baixes la incorporació és més primerenca i urgent i està menys assegurada. No obstant, cal dir que, com s'ha comentat ja en el nivell d'estudis, els joves de famílies benestants es troben també afectats per les condicions precàries. La desocupació i la precarietat són, doncs, un problema que no tan sols afecta els grups tradicionalment marginalitzats, ans afecta, en major o menor mesura, totes les franges socials.

Un aspecte a remarcar és que totes aquestes situacions problemàtiques retroalimenten sobre les possibilitats posteriors d'accedir a un lloc de treball "normalitzat".

Els desocupats de llarga duració (més d'un any), que constitueixen el 55% dels aturats, tenen més dificultats de trobar un lloc de treball per la possibilitat d'obsolescència dels seus coneixements i experiència laboral, el que descapitalitza la seva força de treball i resulta especialment greu en un període com l'actual de canvis tecnològics ràpids. La prolongació del període d'absència de treball s'ha convertit en una de les característiques principals de la desocupació contemporània. Una recerca realitzada recentment a Itàlia ha revelat que, de mitjana, els joves entrevistats consideraven normal un període de desocupació de 13,7 mesos d'espera per a una feina acceptable (Poveda *et al.*, 1996). Probablement, aquesta dada es podria repetir també en relació a altres països i evidencia que un període durador de desocupació ja

no és considerat un fet extraordinari, ans el contrari, per molts ha esdevingut un pas necessari en la pròpia vida professional.

I això ens porta a diversos riscos que es troben íntimament relacionats entre sí. Per un costat, és sabut que, com més llarg és el període de desocupació, menor serà la probabilitat de canviar la situació des del moment que les ocupacions disponibles venen assignades als desocupats més recents. Per l'altre, aquest aspecte es veu agreujat per un mercat espanyol caracteritzat per una alta temporalitat entre els joves, contractes breus i amb elevada rotació, fet que aboca molts joves a una situació d'atur recurrent, a una successió de seqüències de treball/no-treball amb alta probabilitat que aquesta seqüència s'interrompi en la fase del no-treball. Algunes recerques ja han considerat aquesta circumstància: les possibilitats d'entrar en una situació d'absència de treball de llarga durada creixen en base al caràcter d'inestabilitat i de precarietat dels contractes precedents (Poveda *et al.*, 1996).

Hem vist fins aquí alguns elements que defineixen la vulnerabilitat i la fragilitat del jove en el mercat laboral. Per acabar, hem de fer un breu apunt en relació als riscos que això pot suposar: l'exclusió de l'àmbit laboral pot portar el jove a l'exclusió econòmica i social, és a dir, al no accés als factors que configuren el model d'integració social dominant. En les societats industrialitzades avançades el treball representa la principal forma de vincle social. És l'activitat que ens manté units i a partir de la qual participem en les principals tasques col·lectives (Crespo, 1999). Com diu Díaz i Luceras (1996:56), "estar ocupat no és tan sols un treball i un salari; és tenir un lloc en la societat".

Els joves desocupats, socialitzats en aquestes matrius culturals que atorguen un rol vital al treball, es veuen doncs en molts casos impeditos, en paraules de Jahoda (1982), d'unes "categories d'experiència" que són fonamentals en la seva transició cap a la vida adulta i, així mateix, immersos en un procés de deteriorament psicològic (efectes de la desocupació en la salut mental: autoestima, benestar psicològic general, depressió, ansietat, etc.) i social (limitació de les relacions socials, manca d'objectius col·lectius, etc.) que els dificulta encara més la seva (re)inserció en el mercat laboral o en d'altres esferes socials.

Aquest cas resulta especialment problemàtic per als joves. L'escola i el treball tenen la particularitat de contribuir enormement a la socialització del subjecte. Els joves que han abandonat el marc estructurador del sistema escolar i que romanen de forma prolongada en l'atur es veuen exclosos del marc estructurador del treball. La prolongació d'aquesta trajectòria implica la gènesi de processos d'adaptació que, o bé impliquen reclusió i aïllament social de l'individu, o bé generen processos de violència social; en ambdós casos, el subjecte es veu sotmès a un procés real d'*exclusió social* (Casal, 1996).

Treball, la seva absència o la seva precarització, és avui un determinant eix de fractura social (Zubero, 1998). Castel (1995, 1997) distingeix tres zones d'organització o cohesió social: una zona d'integració, caracteritzada per treballs estables i relacions sòlides, una zona d'exclusió, de gran marginalitat i desafiament, que correspon a aquells que no tenen feina, i una zona de vulnerabilitat, amb treballs precaris i suports relacionals fràgils. Aquesta zona, que caracteritza els temps actuals, sobretot entre els joves, pot esdevenir un pas previ a l'exclusió.

D'aquesta reflexió se'n desprèn que la relació del jove amb l'esfera del treball es caracteritza per una enorme conflictivitat. Nosaltres partim de la concepció que el jove es troba en el mercat en una situació crítica, en tant que problemàtica i fràgil. Ara bé, per als mateixos joves, és aquesta una experiència negativa viscuda dramàticament?

Com afecten aquests fenòmens en el jove? Com els experimenta? Quins canvis provoquen en la seva subjectivitat? Aquestes són algunes de les qüestions a les quals el present treball pretén donar resposta i que en els apartats successius s'analitzaran en profunditat.

2. METODOLOGIA

Les investigacions socials sobre el fenomen de la joventut a l'Estat espanyol compten amb una tradició de més de vint anys, d'aquí que actualment es disposi d'un conjunt molt important de coneixements sobre aquest grup d'edat social. Una línia destacada d'investigació, que conforma bona part d'aquest bast cos teòric, s'ha centrat -i ho segueix fent en l'actualitat- en la relació que manté el jove amb el món del treball, ja que la condició laboral que ell mateix anirà definint en el present serà un element crític i configurador de la situació sociolaboral en etapes successives.

No obstant, la major acumulació de coneixement no comporta sempre una major comprensió dels fenòmens socials objectes d'estudi, ja que, d'una banda, les realitats juvenil i del mercat laboral estan sotmeses a una contínua transformació i, de l'altra, les diverses aproximacions teòriques i mètodes d'investigació adoptades han estat rarament integrades i dialogants (Reyneri, 1996) i, per tant, sovint són reduccionistes. El determinisme numèric que es desprèn de molts estudis econòmics, que aborden el tema únicament des de les xifres, s'abstrau del context social, cultural i polític (Torres, 1999) i simplifica la complexitat dels termes a partir dels quals es construeixen els fenòmens socials (Therborn, 1999); també l'excessiu estructuralisme de la sociologia oblida elements de la subjectivitat que no es poden explicar solament en base a estructures de classe o de mercat; i, finalment, la psicologia social sovint peca d'uns enfocaments patologistes que se centren en els elements psicològics i obvien les condicions socials prèvies i posteriors a les experiències dels individus en el mercat laboral i el significat que aquestes tenen per a ells. En paraules de Garrido (1996:123), "des que es portaren a terme els primers estudis, en els anys trenta, la investigació psicosocial sobre la desocupació s'ha caracteritzat per una concentració excessiva en els seus efectes sobre la salut mental".

Si bé intentar resoldre ara i aquí aquestes deficiències seria una empresa impossible, el present treball es proposa, per un costat, seguir "actualitzant" el coneixement d'aquesta realitat social sotmesa a una transformació permanent i, per l'altre, abordar aquest objecte des d'una perspectiva diversa, sovint oblidada però imprescindible per a l'anàlisi social del mercat de treball (Brunet i Morell, 1998): el significat de l'experiència sociolaboral de l'individu, la seva subjectivitat, des d'un enfocament que no obli la sensibilitat històrica, cultural, política i contextual en què aquests processos s'emmarquen.

2.1. La importància dels *significats* en la investigació social

El lector ja sap que aquest estudi se centra en els significats dels joves entorn el treball. A tall d'introducció del marc epistemològic de la present investigació, ens sembla convenient situar el paper que juguen -i han jugat- els significats en la investigació social i, amb tal propòsit, fer una breu incursió en un dels grans debats que han caracteritzat la història recent de les ciències socials i que gira al voltant de les següents dicotomies: significat-estructura, qualitatiu-quantitatiu, èmic-ètic, etc.

Els esforços científistes d'alguns autors com Comte o Durkheim van marcar profundament -i ho continuen fent- les creences epistemològiques i metodològiques dels seus contemporanis. Els seus plantejaments consistiren en justificar una suposada similitud entre el món natural i el social a fi de poder crear una veritable ciència sociològica que usés els mètodes positivistes característics de les ciències naturals. Conceberen els fets socials com a *coses* externes a l'individu i centraren l'interès de la tasca investigadora en descobrir les relacions causals que els feien aparèixer. La realitat social era un element apriorístic que tenia una existència independent a la nostra forma d'actuar i d'entendre el món, és a dir, era l'estructura social que ens determinava. Així es deixà en segon terme els elements purament significatius. "Per estrany que sembli, pràcticament en tota la labor i el pensament de la ciència psicològica i social contemporània s'ha ignorat o descartat aquesta elemental asserció, o bé es dona per sobreentès el significat i, en conseqüència, se'l menysvalora, o bé se'l considera com un mer vincle neutral entre els factors responsables del comportament humà i aquest mateix comportament considerat com a producte d'aquests valors. (...) L'interès se centra en la conducta i en els factors que es considera la provoquen. Així, els psicòlegs atribueixen determinades formes o exemples de comportament humà a factors tals com estímuls, actituds... (...) De forma semblant, els sociòlegs basen les seves explicacions en altres factors, com la posició social, exigències de l'estatus, papers socials, normes i valors..." (Blumer, 1969:2).

Ens remuntem a finals del segle XIX per trobar una de les primeres veus discrepants. Dilthey rebutjà el monisme metodològic i digué que la metodologia positivista de les ciències naturals era inadequada per a l'enteniment dels fenòmens humans. Si el món natural era eminentment objectiu i material, el món social era subjectiu i significatiu. Els models causals, mecanicistes i orientats a la medicació eren, doncs, inapropiats per copsar la genuïna realitat social. Posava en el centre d'interès els significats i proposava la interpretació com a recurs per aprehendre'ls.

Aquests plantejaments, especialment en els darrers cinquanta anys, han generat tradicions d'investigació específiques dins d'algunes disciplines de les ciències socials amb la intenció de crear un paradigma alternatiu, que reivindicés el paper dels significats per comprendre els processos socials i no els expliqués en termes causals. Era l'emergència d'una minoria crítica qualitativista i antipositivista, que s'ha oposat a la visió dominant quantitativista i neopositivista (Gergen, 1985). Per citar-ne alguns dins la mateixa sociologia i la psicologia social, l'Escola de Xicago i la Fenomenologia i la seva voluntat d'interpretar els fets socials des del punt de vista de l'actor, l'Interaccionisme Simbòlic i l'anàlisi de la construcció dels significats mitjançant la interacció o l'Etnometodologia i l'anàlisi dels processos microsocials. A partir d'aquí es crearen diferents metodologies que defugien la medicació i permetien fer aquest abordatge respectant la genuïna realitat social (l'Etnografia, l'Anàlisi Narratiu i Autobiogràfic, l'Anàlisi del Discurs, l'Anàlisi del Contingut o l'Anàlisi Conversacional en

són alguns exemples) i s'obria el trepidant debat, en paraules de J. Ibáñez (1985), entre la "*numerería*" i la "*palabrería*".

Així, s'ha vingut produint una sensible reorientació de plantejaments i línies d'investigació que recuperen "la vessant humanística, cultural, ideogràfica, simbòlica, expressiva, comunicativa, comprensiva, hermenèutica, crítico-reflexiva..." (Torregrosa, 1996:41). Es defuig la percepció reductiva de l'humà com a ésser determinat i es proposa una concepció d'ésser humà com a actor, com a ésser propositiu i com a constructor de la realitat, i no com a simple reproductor o reactor davant d'esdeveniments que d'alguna manera l'afecten o que exigeixen alguna resposta de la seva part. L'individu es caracteritza per la seva capacitat reflexiva, i és capaç d'orientar la seva acció.

Es reformula, doncs, aquella concepció de la realitat apriorística i independent a l'individu, ja que aquesta pren sentit quan l'individu li dóna significat. Adoptant el plantejament de Berger i Luckmann (1966), la vida quotidiana se'ns presenta com una realitat que interpretem i que resulta subjectivament significativa com un món coherent. Moscovici (1989) qüestiona el fet que existeixi una realitat única i unívoca per a tots els individus que componen la societat, sinó que més aviat hi hauria diferents formes d'entendre la realitat, d'interpretar-la. Enfront la idea d'una suposada neutralitat de la realitat, es mostra la importància de la significació, el component subjectiu i la seva interacció dialèctica amb el món social.

Els fenòmens socials no són objectes situats a la realitat, sinó que són construïts i mantinguts pels individus com a quelcom real i objectiu, i és des de la praxis derivada del seu significat que es manté o es modifica i produeix efectes en la societat. Quan parlem de precarietat laboral, per exemple, ens referim a quelcom real, imposat pel mercat, quasi aliè als individus particulars. Ara bé, és des d'aquest individu particular, des de la seva forma d'experimentar un treball amb determinades característiques, que aquest esdevé precari, provocant sensacions de vulnerabilitat i incertesa. És així com els sistemes de significats estructuren la subjectivitat (Parker, 1992) i orienten la *conducta* de l'individu (Blumer, 1969).

Ara bé, seria erroni concebre el significat com a coses subjectives privades, com a expressió d'elements psicològics que intervenen en la percepció de l'entorn. Cal la dimensió social, ja que el significat és un producte eminentment social, públic i intersubjectiu (Hughes, 1980). En paraules de Blumer (1969:2), "el significat de les coses es deriva o sorgeix com a conseqüència de la interacció social que cadascú manté amb els pròxims". "El sentit de l'acció (discursiva o no) ve donat per un procés d'interpretació en base a claus socialment compartides, és a dir, a un saber no tècnic sinó de sentit comú, i a les pròpies manifestacions (versions) que els interactuants fan sobre la pròpia acció. El significat és així social i negociable. És social encara que el referent sigui intrapersonal (intencions, motius...), donat que les claus d'interpretació no són les vivències personals sinó els procediments socials d'adscripció de sentit. Aquests procediments, i les regles que les regulen, estan oberts al canvi i a la negociació, en virtut de les pretensions i poders dels interactuants" (Crespo, 1991:98-99). Així, l'acció també està mediatitzada per les interpretacions i significats mantinguts dins d'una cultura i forma part d'un univers simbòlic socialment compartit.

Tots els arguments enunciats fins al moment sobre la naturalesa dels fenòmens socials ens porten a la necessitat de considerar els elements simbòlics en l'anàlisi de la realitat social. Les implicacions metodològiques a aquest plantejament epistemològic són nombroses: ser fidel a una realitat social construïda per significats comporta utilitzar aquells procediments metodològics capaços d'aprehendre'ls. És aquest el principal valor de la perspectiva qualitativa: utilitzar la interpretació com a recurs

metodològic més adequat per a la comprensió dels processos socials (Iñíguez, 1995), no preocupant-se tant per la seva predicció (ja que no són apriorístics) sinó per la seva comprensió en el si de la mateixa interacció social, en el context on es posen en joc.

Enfront a aquests plantejaments, alguns, més partidaris dels mètodes positivistes argumenten que la metodologia qualitativa està mancada de rigor i objectivitat i, per tant, no és adequada per comprendre científicament els fenòmens socials; d'altres, eclèctics, parteixen del supòsit que "cap mètode es troba lliure de prejudicis i que solament ens podem aproximar una mica més a la veritat a través de la utilització de mètodes i tècniques variades" (Pérez Serrano, 1994:55), i advoquen per una complementarietat, ja que els mètodes qualitius i quantitius no s'exclouen mútuament, sinó que es requereixen i es complementen (Beltrán, 1989); i, finalment, els més identificats pels postulats de la perspectiva qualitativa diuen que és l'única opció capaç d'abordar la realitat social preservant la seva idiosincràsia i, per tant, entren a "una crítica contínua a la política i als mètodes del positivisme" (Iñíguez, 1995:7).

En tot cas, però, la intenció d'aquesta exposició no rau en participar en el que Ibáñez (1992) denomina "*la 'guerra' incruel entre 'quantitativistes' i 'qualitativistes'*", ni tampoc fer apologia i desacreditar unes o altres metodologies, sinó simplement constatar i remarcar "*la dimensió simbòlica del social i el paper que juguen els significats en tot procés social*" (Iñíguez, 1995:13), la necessitat de prendre'ls en consideració quan volem aprofundir en la realitat social que ens rodeja i la idoneïtat de la metodologia qualitativa per dur-ho a terme. Ja hem comentat abans que les investigacions socials, especialment en relació al món del treball, han oblidat molt sovint els significats i els elements subjectius i el present treball vol ser una aportació en aquesta direcció.

2.2. Objectiu de la investigació

Han estat nombrosos els estudis realitzats que se centren en l'anàlisi de la incorporació del jove al mercat laboral i que obliquen un element cabdal per conèixer de forma comprensiva el procés d'inserció: la relació que manté el jove amb l'esfera del treball i el *significat* que construeix entorn aquesta.

Enfront aquest tipus d'aproximacions, el present treball de recerca es proposa *comprendre com els joves en situació de vulnerabilitat laboral construeixen simbòlicament la seva experiència relativa al món del treball* (en el nostre cas, treball atípic o no-treball). Es tracta de *copsar les noves formes de subjectivitat laboral dels joves que emergeixen en el context actual de la crisi del treball i explorar com aquests significats afecten la seva situació de vulnerabilitat i les seves possibilitats d'inserció laboral*. Donat que ens trobem en un context marcat pel canvi, és important posar en evidència com determinats elements considerats com a tradicionals entren en crisi i n'emergeixen de nous.

Aquest objectiu general s'assolirà a partir dels següents objectius específics:

- Conèixer la **concepció de treball** en els joves desocupats o que tenen una ocupació atípica; analitzar la **centralitat** que el treball té per a les seves vides.

- Descriure les noves **transformacions socials, polítiques i econòmiques** que s'estan produint en el món del treball i com aquestes afecten la **norma social de l'ocupació**.
- Conèixer com aquests canvis en el món del treball intervenen en la **realitat sociolaboral del jove** i com afecta la seva subjectivitat.
- Analitzar com el jove afronta la situació de vulnerabilitat laboral i descriure els **obstacles** que troben i les **estratègies** que utilitzen per superar-los.
- Analitzar la **transició** dels joves desocupats o en situació laboral precària a la vida adulta a través del treball.
- Conèixer les formes emergents de **socialització laboral** en el jove.
- Explorar els **valors emergents** que els joves en situació de vulnerabilitat laboral associen al treball.
- Identificar els **canvis** en les **valoracions tradicionals** del treball en el context de canvis en les valoracions socials.
- Aportar als professionals dels **programes d'inserció** nous elements que permetin optimitzar les seves **accions** envers els joves.

2.3. El paper del llenguatge i discursos

Hem exposat fins aquí com la realitat social és interpretada en i a través de significats, i com aquests es construeixen, es mantenen i es negocien mitjançant la interacció social. És aquí on emergeix la importància del llenguatge, no considerat com a sistema de regles gramaticals i sintàctiques, sinó com a component relacional (Hughes, 1980) i com a pràctica constitutiva i reguladora de la mateixa realitat (Iñiguez i Antaki, 1998).

Aquesta no es pot concebre ni conèixer independentment dels conceptes que hi ha en el llenguatge, doncs el significat, en tant que intersubjectiu i públic, té profundament a veure amb el llenguatge. "El llenguatge no és solament una de les dotacions que forneixen l'home (...), sinó que en ell es basa el fet que els homes simplement tinguin món. Per a l'home, el món està aquí com a món en una forma que no té existència per a cap altre ésser viu situat en ell. I aquesta existència del món està constituïda lingüísticament" (Gadamer, 1975:531). Per tant, com hem apuntat anteriorment, en estudiar la realitat social no estem enfrontant-nos a quelcom constituït per forces i objectes externs similars a coses, sinó per persones relacionades entre si mitjançant pràctiques identificades amb contingut simbòlic, i que reben el seu significat del llenguatge usat (Hughes, 1980). Es pot dir, doncs, que qualsevol procés d'interacció social té un caràcter intrínsecament lingüístic.

Aquesta forma d'entendre el llenguatge manté el significat com quelcom que deriva d'intercanvis microsocials incrustats en el si d'àmplies pautes de vida cultural (Gergen, 1994), i ens reafirma en la nostra decisió d'intentar comprendre la relació del jove amb el mercat laboral -lluny d'una posició objectivista- com quelcom que neix en el propi

acte relacional. Per tant, el seu significat haurà d'interpretar-se a partir de les explicacions dels propis joves implicats i no de les anàlisis que pot realitzar l'investigador a partir de determinats indicadors que no s'han format contemplant els seus punts de vista.

Això no vol dir que els elements contextuais no es prenguin en consideració, doncs el llenguatge no apareix en un buit social sinó que està dins d'un espai sociohistòric determinat, i és a partir d'aquest que les narracions i explicacions que posseïm del món tenen significat. Aquí ja s'entreveu la importància del context (polític, laboral, socioeconòmic, etc.) per comprendre en la seva globalitat el fenomen que ens ocupa.

En definitiva, aquest treball pretén afegir-se al grup d'investigacions que en l'àmbit de les ciències socials ha provocat recentment un desplaçament cap a plantejaments que situen el llenguatge en un lloc d'especial rellevància en l'anàlisi de la nostra realitat social.

Introduïm aquí la noció de discurs i la importància del seu anàlisi per al procés investigador. El discurs és un sistema coherent de significats capaços de construir els *objectes* que ens envolten (Parker, 1992). Com diu l'autor, "els discursos no simplement descriuen el món social, sinó que el categoritzen, el fan aparèixer. (...) Ens permeten veure coses que no són 'realment', i que una vegada que un objecte ha sigut elaborat dins d'un discurs és difícil no referir-nos al mateix com si fos real" (1992:4). En aquest sentit, considerem que els discursos posats en joc pels joves sobre un objecte determinat es converteixen en allò del què es nodreix la realitat, de la qual aquestes persones participen. Per tant, trobem que és a través dels discursos com podem arribar a comprendre com determinades relacions socials poden ser interpretades pels propis protagonistes.

A partir d'aquesta construcció simbòlica del món que ens rodeja es promouen i es mantenen certes relacions socials que estableix el jove amb l'esfera del treball. L'Anàlisi del Discurs "consisteix en estudiar com aquestes pràctiques actuen en el present mantenint i promovent aquestes relacions: és evidenciar el poder del llenguatge com una pràctica constitutiva i regulativa" (Iñiguez i Antaki, 1998:63).

2.4. Justificacions metodològiques

Quan hom es proposa justificar una metodologia emprada, el primer que ha de fer és demostrar que allò que pretén la investigació es pot assolir amb el seu ús. Han de ser, doncs, les característiques de la investigació les que defineixin l'elecció metodològica. Com diu Beltrán (1989), és l'objecte que ha de determinar el mètode adequat per al seu estudi. Heus ací l'interès i els supòsits que ens han dut a escollir una metodologia qualitativa. En la investigació es pretén descobrir la significació que pren per al jove la seva experiència laboral, la forma com aquesta és viscuda, i la pròpia fonamentació i la naturalesa que caracteritzen els mètodes qualitatius ens permeten fer aquest abordatge.

Com ja hem assenyalat, una aproximació eminentment qualitativa contrasta amb bona part dels estudis realitzats en aquest camp, que adopten posicions quantitativistes. Això ha comportat una visió sovint parcial de la complexa relació del jove amb el mercat laboral. En paraules d'Agulló (1997), el fenomen juvenil és un dels problemes/assumpptes més estudiats però menys compresos. Aquest fet s'explica per

l'abús de determinades metodologies i l'oblit d'altres que haurien permès l'abordatge en major profunditat d'un ventall més ampli de dimensions. Quan Alleberck i Rosenmayr (1979) exigien la necessitat d'una reorientació de la sociologia juvenil, criticaven el monopoli i l'"absolutització" d'una sola tècnica: l'enquesta d'opinió. I en aquesta mateixa línia, Cardús i Estruch (1984) diuen que "si el que pretenem és intentar que la sociologia ens serveixi com a mitjà per entendre una mica millor quins són els problemes, s'ha de fer un canvi d'orientació: s'ha de replantejar el sentit de les anomenades enquestes d'opinió i deixar de realitzar-les per dedicar els esforços a un altre tipus d'estudi". Les crítiques de falta d'objectivitat que s'han realitzat als mètodes qualitius i la seva manca d'autoritat científica n'han frenat el seu ús. Malgrat l'apogeu dels mètodes qualitius en les darreres dues dècades en les ciències socials, s'han trobat pocs treballs en aquest camp que les usessin.

Hem d'evitar creure que mesurar és sinònim de comprendre la complexitat dels fenòmens socials. Les enquestes i qüestionaris estadístics, en quantificar les dades i formalitzar-les en categories unívokes, perden la polisèmia pròpia d'un discurs més espontani i lliure, la multiplicitat de significats que es posen en joc en una interacció social. Això no vol dir que no s'hagin pogut fonamentar en estadístiques determinades asseveracions realitzades en el present treball, doncs no deixen de ser formes de representar la realitat que ens envolta. Ara bé, ens ha de quedar clar que la realitat social no pot ser únicament estructurada per mètodes positivistes, doncs les respostes que el científic obté de l'individu en contestar un qüestionari són limitades i no accepten tots els matisos, no són sensibles a la diversitat simbòlica que pot tenir un objecte per a diferents individus.

Hem d'evitar creure també que mesurar és sinònim de rigor, sistematicitat, objectivitat. "No existeix una anàlisi absolutament 'objectiva'... Tot coneixement de la realitat cultural sempre és coneixement des de punts de vista particulars" (Weber, 1949, citat a Hughes, 1980:203), i és per això que la interpretació és un recurs analític vàlid per comprendre els processos socials.

Pensem, doncs, que la següent investigació pot resultar interessant ja que ofereix una aproximació a l'objecte d'estudi diferent a l'habitual.

2.5. Passos en el procés investigador

2.5.1. Entrevista

Fins aquí s'ha argumentat la importància dels significats i el paper que juga el llenguatge en la construcció de la subjectivitat del jove entorn el treball. És, doncs, obvi que per copsar aquests elements i sotmetre'ls a anàlisi es fa necessari l'ús d'una tècnica que permeti, per un costat, la recollida de la informació necessària i, per l'altre, obrir un espai entre investigador i jove participant en el qual aquest darrer pugui aportar les seves visions particulars i singulars, sense buscar respostes estandaritzades, sobre l'objecte d'estudi.

L'*entrevista oberta* és un "constructe comunicatiu, una forma de diàleg social, que pretén construir el sentit social de la conducta de l'individu entrevistat" (Agulló, 1997:277). S'ha d'aprendre sobre el que és important en la ment dels informants: els

seus significats, perspectives i definicions; la manera en que ells veuen, classifiquen i experimenten el món (Taylor i Bogdan, 1987), i això tan sols s'obté si s'afavoreix que aquest s'expressi obertament i de forma natural.

L'única restricció ve imposada pel guió, que serveix com a pauta mínima per tal de centrar les seves verbalitzacions i orientar la conversa vers l'objectiu de la investigació. En tant que el guió s'ha d'adequar a la informació requerida, no és estrany que el camp temàtic a explorar sigui a priori tan ampli: tot el relatiu al món del treball. És en el transcurs de la mateixa conversa on el jove participant marca els aspectes que per a ell són més significatius i, per tant, que requereixen d'una major atenció. Atès que es tracta de descobrir la percepció que té l'individu, és bo dotar l'entrevista de flexibilitat, per tal que sigui ell mateix qui emfatitzi i dediqui major atenció als aspectes que considera més rellevants en la seva situació laboral. Serà també a posteriori, en l'anàlisi, on el contingut de l'estudi pren una major concreció.

A continuació s'exposa el guió. Com es pot observar, aquest s'estructura en base a l'objectiu marcat per a la investigació, que se centra en el treball, el mercat laboral i la transició del jove envers la vida activa. L'exposició del present informe segueix, així mateix, aquest esquema argumentatiu.

1. Introducció a l'entrevista

Es tracta d'un estudi per a la Fundació Jaume Bofill amb l'objectiu d'aprofundir en la situació dels joves en el mercat laboral, i m'agradaria que, en el marc d'una entrevista distesa, que espero no s'allargui excessivament, em donessis la teva opinió al seguit de qüestions que et plantejaré a continuació.

Per descomptat, malgrat enregistraré la nostra conversa, et garanteixo l'absolut anonimat de tot el que es digui. Pots contestar lliurement a les preguntes que t'aniré formulant: pots argumentar-les, pots posar exemples, etc. La finalitat de l'estudi no és trobar respostes vertaderes sinó conèixer les idees i les percepcions que tenen del món del treball els joves que es troben en la teva situació.

Sí et sembla bé i no tens cap pregunta, comencem.

2. Situació laboral actual de l'entrevistat

3. Els joves aturats enfront el treball: funcions i "disfuncionalitats"

- Significat i funció del treball
- Centralitat del treball en el jove
- La problemàtica del jove desocupat o en ocupacions precàries
- Treball-Oci

4. Els joves enfront la transició a la vida activa

- Trajectòria recorreguda des de l'escola al món laboral
- Recerca de feina
- Formació
- Expectatives
- Emancipació
- Jove/adult

5. Els joves enfront el mercat laboral

- Aspectes generals
- Percepció de les noves transformacions del mercat laboral
 - B1. Les noves tecnologies
 - B2. La globalització
 - B3. La flexibilització
 - B4. La terciarització
- Experiències crítiques o atípiques en el mercat laboral
 - C1. Atur
 - C2. Economia submergida
 - C3. Treball temporal
 - C4. Treball a temps parcial
 - C5. Treball autònom
- Dimensions de la precarietat laboral

6. Finalització de l'entrevista

L'entrevistador, a més, amb l'objectiu d'augmentar la variabilitat discursiva de l'entrevista, utilitza diverses estratègies, com utilitzar la forma "per què?" o "com?" amb la finalitat que la persona entrevistada argumenti millor els seus punts de vista, o la forma "podries posar un exemple..." per clarificar el sentit que la persona està donant a les seves afirmacions.

2.5.2. Configuració de la mostra

La mostra està formada per setze joves, la selecció dels quals no s'ha realitzat seguint criteris de significativitat o de representativitat, doncs ni les característiques de les metodologies qualitatives ho faciliten ni tampoc és l'objectiu de la present investigació contemplar la multiplicitat de situacions en les quals es pot trobar un jove enfront el mercat laboral. Més que descriure'ls tots, el que veritablement ens interessa és constatar aquells fenòmens sociolaborals que emergeixen i que denoten profunds canvis en la subjectivitat dels joves. Partim, doncs, de la idea que en el mercat existeixen moltes altres situacions laborals que no queden contemplades entre els individus entrevistats.

Així, a priori s'han establert dos criteris que s'han considerat rellevants a fi d'aprofundir en la relació problemàtica que mantenen molts joves amb el món del treball, i que compleixen cadascun dels subjectes participants en la investigació:

- A. joves que manifesten la voluntat de treballar o que ho estan fent en el moment present, i
- B. joves que es troben en una situació irregular, atípica o precària en el mercat laboral o n'estan exclosos.

Ara bé, la no significativitat de la mostra en la metodologia qualitativa se sol compensar amb la cerca de la major variabilitat grupal possible. Amb tal propòsit, s'ha assignat cadascun dels subjectes participants a una categoria definida en base a la combinació de les següents variables –taula 2-:

- (a) el *nivell socioeconòmic*: mitjà-baix i alt;
- (b) el *nivell d'estudis*²: estudis superiors –universitat, FPII, cicles formatius de grau superior- i estudis secundaris o inferior –Batxillerat, BUP, COU, ESO, EGB, FPI, cicles formatius de grau mig o sense estudis-; i
- (c) la *situació laboral*: joves aturats que no realitzen altres activitats, joves ocupats en activitats irregulars o submergides, joves amb contractes temporals i joves que treballen amb altres tipus de contractes atípics (a temps parcial, a domicili, en pràctiques, autònoms...).

Taula 2: Característiques de la mostra

Nivell socioeconòmic	Nivell educatiu	Situació laboral			
		No treball	Economia submergida	Temporal	Altres atípics
Alt	Superior	P1	P2	P3	P4
	Secundari	P5	P6	P7	P8
Mitjà-baix	Superior	P9	P10	P11	P12
	Secundari	P13	P14	P15	P16

Les dues primeres variables es consideren rellevants ja que tradicionalment s'utilitzen per explicar bona part de la probabilitat d'èxit en el procés d'inserció laboral dels joves. En aquesta línia, s'han fet nombrosos estudis que analitzen l'efecte del nivell educatiu en joves amb insuficiència formativa o amb trajectòries educatives desestructurades i també del nivell socioeconòmic en joves de classe baixa. És, doncs, un tema que existeix i que ja ha estat força estudiat.

Aquí ens interessa descobrir noves formes de subjectivitat, sobretot en aquells joves la situació dels quals ha canviat més. Ja s'ha comentat en la introducció que una realitat juvenil emergent és aquella formada per joves amb estudis complets, mitjans o superiors, i/o de nivell socioeconòmic mitjà-alt que manifesten problemes per trobar una situació laboral estable i satisfactòria. És per aquest motiu que s'han establert els esmentats criteris, no tant per atendre les categories tradicionalment estudiades sinó per analitzar, també i sobretot, les noves realitats juvenils.

La tercera variable, finalment, vol representar una part important de la diversitat de situacions sociolaborals en la qual es troben actualment els joves. Ja hem comentat que no es pretén contemplar-les totes ans contemplar-ne algunes que es caracteritzin

² Segons si els joves han estudiat en el sistema de la LOGSE o previ.

per la seva diferència i que, per tant, permetin posar de manifest una variabilitat discursiva enriquidora per a l'anàlisi.

2.5.3. Anàlisi

En una tercera fase, s'ha procedit a analitzar el corpus de la investigació mitjançant una anàlisi que permetés extreure'n aquells discursos que interfereixen la relació del jove amb l'esfera del treball. El pas previ ha estat la transcripció de les entrevistes.

Com s'ha comentat anteriorment, l'Anàlisi del Discurs s'orienta a descriure com els discursos constitueixen objectes (Parker, 1992) o, en el nostre cas, com els joves objectiven la seva situació sociolaboral i com enfront a aquesta es constitueixen també a sí mateixos en objectes: el discurs, doncs, construeix objectes i també subjectes. En paraules de Parker (1992:9), "un subjecte, un sentit del ser, és una constitució localitzada a l'interior de l'esfera expressiva, (...) com succeeix amb una varietat d'altres objectes". L'anàlisi, per tant, s'haurà de centrar en explorar quins *objectes* i *subjectes* es desprenen dels discursos.

Tots ells, formulats en els textos —és a dir, en les entrevistes—, formaran la realitat de l'individu, plasmaran el món tal com per ell és comprès. En aquesta línia, les metàfores, analogies i dibuixos d'un discurs són conceptualitzades amb finalitats analítiques com un *sistema reglat de declaracions de la realitat*. En efecte, les declaracions en un discurs poden ser agrupades amb una certa coherència sempre que es refereixin a un mateix tòpic (Potter i Wetherell, 1987; Parker, 1992). Els tòpics apareguts en el present estudi s'extreuen dels diversos elements que resulten significatius per als joves en la seva relació amb el treball. S'intenta, així, desenvolupar un mapa o una imatge del món i dels discursos posats en joc pels entrevistats.

Aquest mapa sempre es troba íntimament relacionat a altres discursos i tòpics: discursos sobre el treball, sobre l'adulthood o sobre els valors es reprenen, es pressuposen i es sobreposen uns als altres a l'hora de referir-se a l'objecte d'estudi. Les relacions que s'estableixen entre ells i les contradiccions que es plantegen en el si de les entrevistes esdevenen un aspecte determinant per a la seva identificació.

El procés d'anàlisi bàsicament es fonamenta en la intuïció, doncs l'analista ha de ser capaç de relacionar en un discurs certs elements per generar un sentit, una totalitat coherent i ha de poder argumentar com, a partir dels textos, dedueix aquelles representacions de la realitat. Per això, ha d'involucrar també altres lectors i relacionar altres textos si vol confirmar la pròpia naturalesa i existència dels discursos detectats. Així, Parker (1992) destaca la importància del procés de reflexivitat d'un discurs, el que es produeix quan aquest es retroba i dialoga amb textos que, produïts per altres subjectes, construeixen la mateixa realitat discursiva.

L'exposició de l'anàlisi en el present treball es realitza a partir d'un seguit d'abstractes extrets de les entrevistes, que permet il·lustrar el resultat del procés interpretatiu de l'autor.

Cal afegir que uns discursos fan referència contínuament a altres en la seva dimensió diacrònica, és a dir, estan constituïts històricament (Parker, 1992). És per això que l'anàlisi ha de tenir present també el context de producció del discurs i ha de localitzar els objectes esmentats amb una sensibilitat històrica: els discursos han estat constituïts a partir de relacions amb altres discursos existents en el passat. Així mateix, l'analista ha de descriure no tan sols com els discursos constitueixen una realitat, en el

nostre cas, la del jove en una situació laboral determinada, sinó com aquestes construccions suporten ordres institucionals i socials específics que produeixen uns efectes determinats i promouen formes d'exercir el poder. La gran part de la potència constructora de realitat rau en aquest procés (Parker, 1992).

Els objectius que marca la investigació han contribuït a orientar l'anàlisi al tipus de relacions que es volien observar. En els apartats successius s'exposen els diversos resultats despresos de l'estudi realitzat.

3. EL CONTEXT DE LA CRISI DEL TREBALL

En la introducció ens hem referit a la vulnerabilitat del jove en el mercat de treball. La seva problemàtica situació s'ubica, a més, en un context socioeconòmic que mostra grans dificultats per absorbir no tan sols els joves sinó totes aquelles persones que volen treballar o, com ja s'ha comentat, quan ho fa, és en unes condicions que situen el treballador en una posició de gran vulnerabilitat. Els mercats laborals dels països occidentals, d'ençà la crisi del 73, s'estan veient amenaçats per altes taxes de desocupació i d'ocupacions precàries que, en el seu conjunt, afecten a porcions més elevades de la població, la qual cosa fa trontollar els pilars d'una societat construïda entorn el valor treball com a forma fonamental de participació econòmica, social, política i cultural dels individus que hi formen part.

Les societats industrialitzades avançades apostaren per desenvolupar i consolidar un model social que vinculés els individus a través del treball, del mercat. Per aquest motiu, quan la relació esdevé difícil i conflictiva, les nostres societats es poblen d'individus en una situació de flotació en l'estructura social (Zubero, 1998), en paraules de Castel (1995:15), "de siluetes insegures, en els marges del treball i en els límits de les formes d'intercanvi socialment consagrades: persones en desocupació prolongada, beneficiaris del salari mínim d'inserció, víctimes de les reconversions industrials, joves en busca d'ocupació, ocupats en petites tasques provisionals...".

És erroni reduir la interpretació d'aquesta situació, doncs, en termes numèrics o econòmics, ja que les diverses anàlisis que contempen de forma comprensiva altres variables coincideixen en assenyalar l'emergència d'una profunda transformació social i cultural que implica *crisi*, és a dir, crítica i transformació, positiva o negativa, d'estructures socials i models culturals vigents fins ara i on formes centrals, fonamentals, de relacions socials i laborals es veuen qüestionades.

Aquest és el punt de partida de la nostra reflexió i el centre de debat en bona part de la literatura econòmica, sociològica i de la psicologia social que s'ha ocupat d'abordar els grans problemes socials de finals de segle. A continuació s'exposen breument algunes de les diverses interpretacions que diversos analistes destacats, nacionals i internacionals, han donat al context de la crisi. La reunió de perspectives no es correspon a criteris ni de representativitat, ni evolutius, ans ha sigut elaborada buscant una variabilitat de plantejaments que enriqueix la problematització del tema en qüestió.

3.1. Perspectives de la Crisi

3.1.1. Perspectives de l'ocupació i la desocupació

Un dels autors que ha creat recentment més controvèrsia sobre aquesta qüestió ha estat Jeremy Rifkin. La seva obra *El fin del trabajo* (1996) enfoca el problema des de l'anomenada *desocupació tecnològica*, és a dir, aquella causada per les innovacions tecnològiques succeïdes en diferents àmbits de l'economia. Així, la crisi seria fonamentalment *crisi de la ocupació*. Les seves causes són provocades per la demanda decreixent de força de treball en el mercat laboral com a conseqüència del seu desplaçament creixent per millores tecnològiques en els processos productius de béns i serveis. És considerat, en definitiva, com l'efecte d'una potent revolució generada per les noves tecnologies, enfront les quals "milions de treballadors no poden competir amb el rendiment de les despeses, el control de qualitat i la rapidesa d'entrega garantits pels sistemes de producció automatitzats" (Rifkin, 1996:25). El resultat és que aquests processos afecten directament la distribució dels guanys de la producció mitjançant el treball.

En un abordatge similar, centrat en els problemes de producció de riquesa, per un costat, i de la seva distribució a través de l'ocupació, per l'altre, es troben les anàlisis i suggeriments despresos del *Llibre blanc* elaborat per la Comissió Europea (1994) i titulat *Crecimiento, Competitividad y Empleo, Retos y pistas para entrar en el siglo XXI*. Els seus continguts són un bon reflex dels posicionaments polítics institucionals adoptats enfront la crisi: el problema crucial és identificat per la confluència d'un lent creixement econòmic acompanyat de creixents taxes de tres tipus de desocupació, conjuntural, estructural i tecnològica, amb una incidència important de la desocupació de llarga duració.

La causa principal es deu a les mesures macroeconòmiques originàries d'èpoques anteriors i que actualment són considerades com a inadequades: la regulació, la legislació, els impostos, etc. de l'activitat econòmica són factors que provoquen un augment de la despesa pública i frenen l'acumulació de capital i la inversió privada. "Les causes de la desocupació i de la creació insuficient d'ocupació són d'índole estructural, i a ella s'afegeixen els efectes de la actual recessió" (Comissió Europea 1994:149). La solució, per tant, exigeix la necessitat urgent d'iniciar un procés de neoliberalització de l'economia que permeti una major mobilitat a la iniciativa privada i, alhora, una reestructuració del mercat laboral. Aquest ha de ser eficient en relació a les demandes empresarials per tal de trobar novament un equilibri entre creixement i intensitat d'ocupació. En altres paraules, el principi consisteix en estimular el creixement econòmic i fomentar la conversió d'aquest en treball.

Així mateix, en la línia d'afrontar el problema com a *crisi de l'ocupació*, se situa Carlos Prieto (1995), per a qui aquesta representa la qüestió social de fi de segle. Segons l'autor, la qüestió social central s'ha traslladat des de les condicions de treball a les condicions d'ocupació, sobretot degut a la generalització de l'atur massiu a partir dels anys 70. Aquest transvasament està fonamentat en la distinció establerta entre *ocupació* i *treball*, que correspondrien a dues perspectives diferents de l'activitat productiva assalariada: la primera, exterior, i la segona, interior. En paraules de l'autor, "aquesta activitat pot ser vista des de dues perspectives, dues posicions diferents: a) des de l'interior de la pròpia activitat, l'interior de les empreses o de l'espai productiu en el seu conjunt: en aquest cas l'activitat productiva es conceptualitza com a *treball*; b) a través de la relació que des de l'exterior tenen els treballadors amb l'activitat, és a

dir, una activitat que han de realitzar, en la mesura que és l'únic mitjà que disposen per aconseguir els recursos dineraris necessaris per a la satisfacció de les seves necessitats i les dels seus en una economia de mercat: és aquesta relació la que es vol expressar amb el concepte d'*ocupació*" (Prieto, 1995:2).

Així doncs, les condicions de treball corresponen a tot allò que "és i gira entorn el treball des del punt de vista de la seva incidència en les persones que treballen" (Castillo i Prieto, 1990, citat a Prieto 1995:3) i, en canvi, les condicions d'ocupació remeten a "les condicions 'd'accés al mercat', les seves formes, les seves modalitats i els seus resultats (precarietat/estabilitat, ocupació/atur...)" (Maruani, 1988, citat a Prieto 1995:3).

El canvi de centralitat vers les condicions d'ocupació manté una estreta relació amb el pas d'un capitalisme keynesià-fordista a un caracteritzat per la flexibilitat. Si durant el primer, consolidat entre els anys cinquanta i seixanta, la qüestió social estigué centrada en les condicions de treball, fou degut a dues raons fonamentals: una, la principal i més obvia, per la consolidació d'una època caracteritzada per la plena ocupació; l'altra, més complexa, per la confluència de varis factors, entre els quals es troben la creixent organització de la classe treballadora en sindicats i el deteriorament de les condicions de treball com a conseqüència del *fordisme*. Això va disparar la conflictivitat laboral i, al mateix temps, va estimular en l'estat un rol de regulador social, en tant que estat del benestar, que va assignar al treball i a les seves condicions l'estatus de qüestió social rellevant. És el que Prieto denomina una *desmercantilització* del treball.

No obstant, les crisis econòmiques iniciades als seixanta suposaren un qüestionament permanent del paper interventor de l'estat i, de retruc, del concepte d'estat del benestar i de la seva correlativa funció de regulador social. Així s'inicia el capitalisme de flexibilitat i la *remercantilització* del treball i, per tant, un període caracteritzat per la liberalització del mercat del treball i pel pas de la plena ocupació a la desocupació massiva.

Aquest problema "penetra tots els àmbits socials" (Prieto, 1995:11), que són desglossats, segons l'autor, en quatre: la instància productiva, la societat civil no productiva, l'esfera política i la cohesió social.

Primer, l'autor destaca l'efecte central en la *instància productiva*, que gira entorn "la redistribució del poder en la relació empreses/treballadors a favor de les primeres i ha afavorit la implantació d'una clara hegemonia de la lògica mercantil" (Prieto, 1995:11). Aquesta es caracteritza, en primer lloc, per l'afebliment de la capacitat d'acció i organització col·lectiva dels treballadors, a favor d'una intensa competència interindividual, i, en segon lloc, pel desequilibri que permet noves modalitats de contractació (per exemple, contractes temporals) i fomenta la internalització per part dels treballadors que només poden mantenir el lloc en la mesura que intensifiquin el seu treball. Aquesta nova hegemonia, que emfasitza la importància de l'ocupació i les seves condicions, deixa en segon terme les condicions de treball.

Després, se centra en els efectes sobre la *societat civil no productiva*, desglossats en tres fonamentals: l'ocupació tardana en els joves, l'acomiadament primerenc en els adults i la precarització del treball. També concreta les repercussions de l'hegemonia mercantil en l'àmbit *polític*, que es tradueixen en una pèrdua de credibilitat i protagonisme de l'Estat, en tant que aquest apareix davant dels treballadors i ciutadans com a responsable de la situació actual (ho anomena un *desencant polític*).

I, finalment, les seves reflexions es concentren en els efectes sobre la *cohesió social* global. "Sostenir que el problema de l'ocupació i de les condicions d'ocupació és la qüestió social de fi de segle en les societats occidentals és perquè considerem que és el problema entorn al contingut i dimensió del qual s'està jugant el manteniment i la reproducció dels pilars bàsics sobre els que s'estructura l'ordre social actual i el mínim necessari de cohesió social" (Prieto, 1995:1-2). Per a l'autor, "una societat socialment integrada és aquella en la que els seus principis d'articulació i les seves regles de funcionament són considerats per la població com a justos" (Prieto, 1995:15). En el capitalisme de flexibilitat, aquest consens ha estat trencat: "el resultat final és una espècie d'anòmia (Prieto, 1995:15).

Com es pot observar, malgrat que ja en Prieto apareix una distinció entre treball i ocupació, aquesta només opera com una diferència de perspectives, una interior o subjectiva de l'experiència laboral i una altra exterior o mercantil. L'autor situa l'abast de la crisi en ambdues dimensions i reconeix efectes socials amplis, però es manté en l'horitzó de les activitats productives assalariades.

3.1.2. Perspectives del treball i de l'ocupació, en el context d'una societat del treball-ocupació

Aquesta perspectiva inclou altres autors que consideren que la crisi té un abast de major profunditat i envergadura. C. Offe (1992), un d'ells, aporta una distinció de gran utilitat per avançar en la discussió. Per a ell, la crisi té dues dimensions relacionades entre si: *crisi del mercat laboral* i *crisi de la societat del treball*, essent aquesta última l'element més rellevant per al present punt.

Per explicar la crisi del mercat laboral recorre a fenòmens similars als plantejats per J. Rifkin, la Comissió Europea o C. Prieto: la decreixent demanda de força de treball. Així assenyala que "allò realment novedós en la situació actual és que el flux de serveis i béns que sorgeix de l'economia nacional segueix certament creixent (amb lentitud) i, no obstant, disminueix la capacitat d'absorció del mercat de treball en vista al nombre d'aturats i a l'anomenada 'reserva tàcita'" (Offe, 1992:9).

Per explicar la crisi de la societat del treball, en canvi, l'autor aprofundeix en la perspectiva *interior* que denominava C. Prieto en l'anterior apartat, és a dir, la referida al treball. Com apunta Offe (1992:10), "independentment de la crisi del mercat del treball, però també com a reacció a aquesta, es pot parlar d'una crisi de la societat del treball, en la mesura (...) que el treball lucratiu (...) perd la qualitat subjectiva de ser el centre organitzador de la activitat vital, de la valoració social de si mateix i dels altres, així com de les orientacions morals". Concretament, succeeix que "la força objectiva i subjectiva d'absorció i compromís de les institucions del treball lucratiu disminueix fins a situar-se per sota d'uns límits fins aleshores considerats estables" (Offe, 1992:10).

Aquesta crisi de la societat del treball, comporta també un doble moviment: "el treball lucratiu contractual i la qualitat de *treballador* (...) perd la seva normalitat no tan sols en relació al creixent volum d'aquella força (...) de treball que es veu expulsada del mercat; la qualitat de *treballador* també es torna incapaç de fonamentar l'identitat dels que són treballadors -i, per tant, de captar en una forma sociològicament unitària la situació vital, els interessos i la seva consciència" (Offe, 1992:11).

Així, advenim dos ordres de problemes relacionats entre si. D'una banda, tenim la progressiva constricció, flexibilització i segmentació del mercat laboral, i, de l'altra, els conseqüents desmembrament de les institucions i discontinuïtat de les carreres

professionals, és a dir, la desintegració de contextos que haurien de permetre subjectivitats laborals suficientment estables com a mitjans d'integració social.

Un altre autor, A. Recio (1997b), malgrat que concentra l'atenció en la crisi de l'ocupació, la seva reformulació del problema ens porta a plantejar una qüestió que complementa tot el revisat fins ara. Per a ell, la crisi de l'ocupació és pròpiament una *crisi en el context de la societat del treball assalariat*, és a dir, en una societat centrada en l'economia en la qual "la majoria de la població obté una part essencial dels seus mitjans de subsistència a partir del lloguer de la seva capacitat laboral a canvi de diners" (Recio, 1997b:33).

Recio planteja que la crisi de l'ocupació en els països desenvolupats reuneix tres aspectes fonamentals. Els primers dos s'engloben dins la política econòmica, i són dues transformacions bàsiques que succeïren durant els anys setanta: per un costat, la plena ocupació deixa de constituir-se en objectiu principal, per deixar pas al control de la inflació, fet que comporta un relatiu "enquistament dels alts nivells de desocupació i d'ocupació irregular, el que popularment es coneix com a 'ocupació precària'" (Recio, 1997b:222); i per l'altre, un qüestionament i una reducció progressiva de l'Estat del benestar, fruit d'una avaluació dels seus resultats financers (desequilibri entre despeses, ingressos i resultats de l'exercici) conduent a cobrir el seu finançament mitjançant un augment d'impostos. El tercer aspecte fa referència a canvis en els mercats i condicions d'ocupació: es tracta d'una pèrdua de pes de l'ocupació industrial, de l'ocupació estable i dels mercats interns en pro de l'expansió de llocs de treball professionals associats a serveis públics i privats i de l'expansió del sistema financer i dels llocs de treball secundaris, de *mercat extern*, derivats de l'augment del sector de serveis i de la proliferació de la modalitat de subcontractació (associada a la reducció de les plantilles).

En definitiva, ell sintetitza la complexitat d'aquesta situació de la següent manera: "quan avui es parla de crisi d'ocupació, s'està tractant, en primer lloc, de la reaparició de l'atur massiu i de la seva persistència. Però també s'està referint als fenòmens associats d'ampliació de l'ocupació atípica, de l'expansió del sector secundari de l'ocupació i de les seves seqüeles d'inseguretat, baixos salaris, baixa realització personal, etc. Una expansió que està alimentant, a més, noves retallades de les prestacions socials, que afecten tant les condicions de vida de les persones actives com les de les inactives" (Recio, 1997b:224).

Malgrat existeix una certa coincidència amb les anàlisis de Prieto, cal destacar tres aspectes diferenciadors: en primer lloc, la seva distinció de treball i ocupació; en segon lloc, la introducció clara de la rellevància dels factors de política econòmica en la gènesi de la crisi, és a dir, el fet de considerar en la seva explicació les transformacions de valoració social visibles, d'una banda, en el canvi de prioritat econòmica, de la *plena ocupació* a la *inflació*, i de l'altra, en la submissió dels valors que fundaren l'Estat del benestar a la preponderància de l'avaluació financera; i, en tercer lloc, en consonància amb la Comissió Europea (1994), la constatació del caràcter estructural de la desocupació.

Aquests tres afegitons porten l'autor a plantejar una disjuntiva interessant a l'hora d'afrontar les possibles solucions de la crisi: es tracta solament de repartir l'ocupació, com tradicionalment s'entén, o també de repartir el treball?

Sobre el *repartiment del treball*, Recio expressa el següent: "el concepte de repartiment del treball s'ha d'aplicar a les propostes de distribuir tota la càrrega de treball que suporta la societat entre tots els seus membres" (Recio, 1997b:229). En el nostre context, això implicaria trencar amb l'actual divisió desigual, per un costat, entre

homes i dones, procurant un repartiment igualitari del treball entre ambdós gèneres, i, per l'altre, entre les possibilitats de realització que ofereixen els continguts dels diversos treballs en l'actualitat, oferint condicions laborals igualitàries amb possibilitats de realització laboral equitatives entre tots els treballadors. "Una política general del repartiment del treball inclou, per tant, un replantejament de les normes imperants de divisió social de treball" (Recio, 1997b:230).

L'alternativa del *repartiment de l'ocupació*, en canvi, té un abast més modest: "repartir l'ocupació és, abans de res, repartir l'accés a una font de renda, malgrat que, en fer-ho, es produeixi una redistribució de la quantitat de treball assalariat" (Recio, 1997b:230). Així doncs, aquest enfocament inclou fonamentalment totes les iniciatives d'ampliació de l'oferta de llocs de treball, sigui mitjançant estratègies de reducció de la jornada laboral o d'augment de jornades a temps parcial, sigui mitjançant l'assalarització d'activitats que fins ara no estaven assalariades (domèstiques, serveis de proximitat, etc., en la línia dels nous jaciments d'ocupació), sigui mitjançant l'ampliació de la jornada de cobertura de serveis (especialment en el sector del comerç), etc.

Malgrat la rellevància de la distinció d'ambdues aproximacions, Recio destaca les seves connexions: en els dos casos es tracta de variar la quantitat d'hores a realitzar per a cada individu en l'activitat laboral i plantegen objectius en la distribució de rols socials.

3.1.3. Perspectives crítiques

Una darrera perspectiva, que aborda la definició de la crisi des d'un qüestionament fonamental del concepte i dels pressupostos del *treball assalariat*, estaria representada pels plantejaments d'A. Gorz (1991). Si bé l'anàlisi que realitza de la gènesi del fenomen reuneix diferents aspectes revisats fins aquest punt i presenta certes analogies amb l'enfocament d'Offe, Gorz posa l'èmfasi en dos aspectes nous: en primer terme, des d'un marc més general, entén que la situació actual és la conseqüència d'una operació de la raó instrumental capitalista que ha pretès conduir la vida social a través de la reducció del treball i de les restants activitats a *treball assalariat* (ocupació); i en segon terme, i com a conseqüència del punt anterior, la situació actual es caracteritza fonamentalment per la crisi de la societat del treball assalariat.

En efecte, sense obviar les cada cop més precàries condicions de l'ocupació dels treballadors, la crisi és fonamentalment crisi d'una societat que ha pretès tenir els seus ordre i estructura fonamentals en una mercantilització de les relacions socials i, en particular, del treball. No obstant, des d'aquesta perspectiva, Gorz visualitza en la crisi dels mercats laborals una oportunitat d'emancipació social i mobilització cap a un nou ordre: una *societat del temps lliure*.

Així assenyala que "el que nosaltres anomenem *treball* és una invenció de la modernitat. La forma en que el coneixem, el practiquem i el situem en el centre de la vida individual i social fou inventada i després generalitzada amb l'industrialisme" (Gorz, 1991:25). I després afegeix que "per treball, nosaltres hem adquirit l'hàbit d'entendre una activitat remunerada, realitzada a compte d'un tercer (l'ocupador), en vista d'uns fins que no hem escollit nosaltres mateixos i en funció d'unes modalitats i d'uns horaris fixats per qui ens paga" (Gorz, 1991:279-280).

D'aquesta manera, existeixen altres activitats o treballs, amb una forta càrrega de gratificació, de reconeixement social i d'identitat, que no han rebut l'impacte de l'assalarització, com és el cas del treball reproductiu, l'artístic o el d'autoproducció. "Si parlem de treball a propòsit d'aquestes activitats (...), ho fem en un sentit fonamentalment diferent al que té un treball situat per la societat" (Gorz, 1991:25-26). És per això que ell entreveu en la crisi dels mercats laborals una oportunitat social: "el procés social de producció, l'economia, requereixen cada vegada menys el treball assalariat. La subordinació al treball assalariat i a les finalitats econòmiques de totes les altres activitats i les altres finalitats humanes perd el seu sentit i la seva necessitat. L'emancipació en relació a la racionalitat econòmica i mercantil es fa possible" (Gorz, 1991:282).

L'esmentada oportunitat exigeix fonamentalment, per a Gorz, una reducció del temps de treball assalariat, sempre amb un relatiu manteniment de les capacitats adquisitives dels treballadors: "l'alliberament del treball amb un fi econòmic, mitjançant la reducció del seu temps, i el desenvolupament d'altres tipus d'activitats, autorregulades i autodeterminades, són els únics capaçs de conferir un sentit positiu a les economies de treball assalariat que es deriven de la revolució econòmica en curs. El projecte d'una societat del temps alliberat, on tot el món pot treballar però treballar cada cop menys, amb un fi econòmic, constitueix el sentit possible del desenvolupament històric actual" (Gorz, 1991:283).

No obstant, els problemes que planteja aquesta opció són notables, sobretot degut a la seva radicalitat. Entre els problemes més citats es troben el pagament de les hores suprimides, la intensificació de les jornades laborals i de les dobles jornades o el canvi de concepció de temps lliure com a temps de consum i d'entreteniment (l'alliberament del temps lliure no només implica menys hores de treball).

Amb certes afinitats, Méda (1998) planteja que la crisi actual es deu a la incapacitat del pensament social per donar resposta als canvis que estan succeint en les societats actuals, especialment en relació al trànsit vers l'anomenada economia de serveis. Segons l'autora, aquesta insuficiència s'explica en base a: a) la substitució d'una filosofia política per l'economia i a b) la presència de dues lògiques preeminentes: la *lògica del treball assalariat* i la *lògica de l'activitat*. La primera es concentra en el problema de la plena ocupació i situa la seva solució en l'assalarització creixent de les activitats humanes. La segona abandona l'ideal de la plena ocupació i busca la plena activitat social a través del foment d'altres activitats "laborals" (treball reproductiu, voluntariat, etc.).

Tanmateix, per a Méda, la solució no rau en les anteriors consideracions, sinó en la capacitat de descobrir quins altres camins poden portar l'home vers la sociabilitat i la utilitat i integració socials. Així, la clau passa per desmitificar el treball i el seu pes en la lògica social i, alhora, permetre l'*alliberació de l'espai públic* i el desenvolupament d'aquelles activitats que són font d'autonomia i cooperació. Més concretament, això implica una reducció de la jornada laboral individual al mateix temps que es replanteja l'organització del treball en relació a la distribució de l'ingrés.

En aquesta línia, assenyala que "la reducció del lloc del treball en la nostra vida, que hauria de traduir-se en una reducció de la jornada individual de treball, és la condició necessària per tal que puguin desenvolupar-se (...) uns altres mitjans de sociabilitat (...), per tal que es desenvolupi un veritable espai públic" (Méda, 1998:238). I més endavant puntualitza: "modificar el repartiment del treball suposa modificar el repartiment del conjunt dels béns socials" (Méda 1998:239).

Per a Méda, la solució a aquests problemes estarà determinada per la capacitat social d'*encantar* altres espais, a més de la producció. Es tracta de fomentar altres activitats, individuals i col·lectives, de tal forma que tothom pugui ser *multiactiu*. La plena activitat dependrà de la possibilitat que cada individu disposi d'una ocupació i també d'un temps dedicat a altres activitats que no siguin ni ocupació ni treball.

Malgrat que en nombroses ocasions els seus plantejaments semblen només una continuació de les reflexions de Gorz, el valor teòric més distintiu de l'obra de Méda rau en la insistència i radical necessitat de desencantar el treball de les esperances que li han estat històricament confiades, és a dir, aquelles que el conceben com la manera privilegiada de realització de l'home. És necessari reconèixer i fomentar socialment tot un seguit d'activitats que són totalment alienes a la lògica del treball i tenen també el valor de poder ser fonts d'autonomia i cooperació. Aquestes no han de ser designades com a treball, ans com a cultura: "confondre cultura i treball és oblidar que la vida no és només producció, sinó també acció; (...) és prendre el risc que la vida acabi entenent-se exclusivament com a autoesgotament" (Méda 1998:237).

En aquesta mateixa línia, M. Subirats (1998) qüestiona el concepte de *treball socialment necessari* i exigeix la necessitat de revisar els objectius de desenvolupament social per als que s'estarà disposat a treballar en el futur: "la qüestió de fons que s'ha de dilucidar és quines són les activitats que ens importa mantenir en una societat que ja no està obligada a treballar fins a l'esgotament per subsistir; en què volem, homes i dones, dedicar els nostres esforços, i en què consisteix la qualitat de vida, un cop aconseguit un cert nivell de consum. I quins preus estem disposats a pagar per seguir incrementant aquest consum" (1998:170). Així, Subirats afegeix una nova dimensió a la discussió sobre la crisi del treball i de l'ocupació: el concepte de qualitat de vida com a meta de desenvolupament i articulador socials.

3.2. Recapitulació

Com es pot veure, són diverses les perspectives que aprofundeixen en el context de crisi en el qual es troben immerses les societats occidentals en l'actual canvi de mil·lenni. Unes de les altres es diferencien per l'abast de la repercussió que atribueixen a aquest fenomen.

Un primer horitzó concep la crisi simplement com una *crisi de l'ocupació*: es produeix una manca de llocs de treball per al conjunt de la població activa, enfront la qual s'ha de dotar el mercat de les condicions òptimes a fi de promoure la creació de nous llocs. És aquesta la línia adoptada per les institucions polítiques quan manifesten que la direcció a seguir per les economies nacionals és la que condueix a assolir l'objectiu perdut de la plena ocupació. L'anàlisi incideix sobretot en els elements que han conduït les societats industrialitzades avançades a aquesta situació crítica i en trobar solucions que no qüestionin el model actual del treball.

Un segon horitzó situa el problema no tan sols en la crisi de l'ocupació sinó en la seva *precarització*, assenyalant, a més, la necessitat d'una comprensió profunda que afecta la societat del treball i que concep la *crisi del treball* com a *crisi de subjecció social*. En altres paraules, es qüestiona el model de treball com a mecanisme d'integració social i es posa en evidència la ineficàcia del model contractual actual per assignar a l'individu un lloc en la societat (Offe, 1992). Aquest enfocament demostra

que la reducció del problema a "crisi", concebuda simplement com de l'ocupació, impedeix una aproximació que integri suficientment la dimensió subjectiva, social i econòmica de la qüestió. En definitiva, des d'un enfocament psicosocial, com el fan Offe i Recio, podríem dir que es tracta d'una crisi amb dos aspectes fonamentals: un del mercat laboral i un altre del treball com a mecanisme d'integració social.

En un tercer horitzó, en canvi, el problema no es redueix, com presenta Recio, a un problema del repartiment ja sigui del treball, ja sigui de l'ocupació, ja sigui d'ambdós, sinó, addicionalment, a la necessitat d'un canvi radical de la *concepció de l'ordre social* i de les seves activitats articuladores preponderants (Gorz, Méda) o un qüestionament sobre les *metes de qualitat de vida* que determinaran el treball socialment necessari per obtenir-les (Subirats). Així, en aquest tercer nivell, les crisis de l'ocupació i del treball són una excusa per a un qüestionament més profund que avarca els mecanismes de producció social en general i els models de societat desitjats. La crisi, doncs, es submergeix en una metamorfosi *valòrica* implicada directament en la *construcció de la subjectivitat de l'individu*. Ens trobem, doncs, en una crisi del mercat de treball (de l'ocupació) que el·licita una autèntica crisi de la societat del treball: no es tracta d'un mer canvi econòmic que promou determinats canvis socials, sinó que són profunds canvis en les valoracions socials i en les vies d'integració social a partir de les quals s'estableixen les relacions quotidianes.

Per a Méda i Gorz, la crisi del treball es constitueix com a *crisi de la racionalitat econòmica* preponderant en la modernitat industrial, i té el seu major efecte en la instauració i domini d'aquesta en les esferes subjectives. És així com relacionen la crisi als nous mecanismes de subjecció social que apareixen alternativament al treball, com seria el consum. Per tant, aquesta perspectiva suggereix observar la crisi de l'ocupació i del treball com a crisi dels models a través dels quals es constitueixen els subjectes i la societat en la quotidianitat.

Dels horitzons d'anàlisi comentats se'n poden extreure diverses conclusions. Una primera ens porta a comprendre aquells aspectes coincidents en les tres perspectives i que ens expliquen el sentit en base al qual el treball o l'ocupació esdevenen crítics:

- l'anàlisi de la situació en termes d'un desajustament conjuntural entre els canvis econòmics i les formes de distribució i organització laboral;
- l'enfocament que al·ludeix a una diferència entre certa pretesa funció o essència del treball versus la realitat de les pràctiques laborals actuals;
- el xoc percebut en el procés de canvi entre pràctiques laborals que queden enrera (antigues) enfront les formes noves de distribuir i organitzar el treball; i, finalment,
- la perspectiva que es focalitza en les contradiccions internes del nou model, com per exemple, la convivència entre l'exaltació del treball com a valor enfront a la precarització del treball en la pràctica; entre l'exaltació de la iniciativa individual enfront l'afebliment del poder de la força de treball; entre la creixent globalització enfront la individualització de la responsabilitat sobre el propi èxit o fracàs; etc.

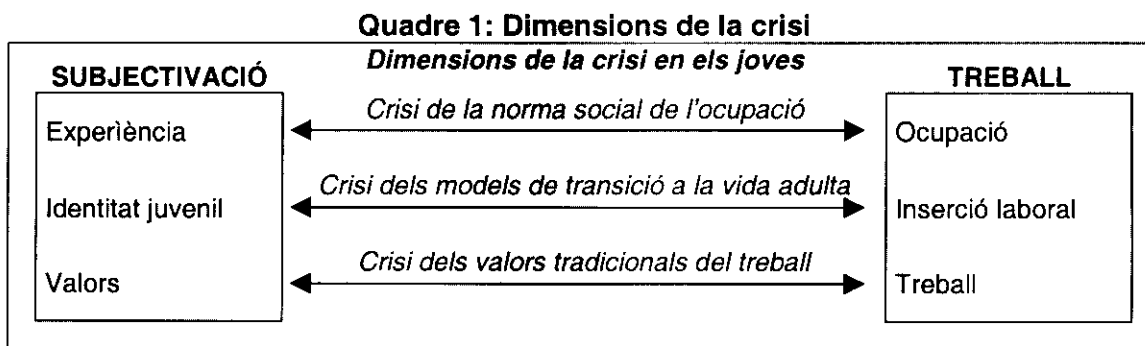
Una segona conclusió és que la crisi no solament pot adquirir una valència negativa, com es desprèn de moltes de les conseqüències immediates que aquesta posseeix (precarietat laboral, atur, etc.), sinó que també és possible concebre-la com a oportunitat de canvi que desemboqui en un major benestar social, en una millor

qualitat de vida i, en definitiva, en un alliberament de la mercantilització del temps social.

Definir el fenomen que ens afecta com a crisi del treball o crisi de l'ocupació, com a crisi d'una societat del treball o com a crisi dels mecanismes de subjecció social no és anodí, doncs té com a efecte la determinació d'horitzons de solucions bastant diversos i precisos. Com a exemple, és suficient fer l'exercici d'observar les definicions i propostes derivables o pensables dels anàlisis aportats per Rifkin o la Comissió Europea i, posteriorment, repetir-ho amb el ventall més complex de respostes socials i econòmiques que es desprèn de les perspectives abordades per Gorz, Méda i Subirats.

I, finalment, una tercera conclusió, que explica alhora la forma que ha adoptat el present treball en l'abordatge de l'objecte d'estudi, posa de relleu que qualsevol aproximació al problema serà insuficient, essent imprescindible una retroalimentació conscienciosa dels diferents nivells d'anàlisi. És així com queda justificada la necessitat d'abordar la seva multiplicitat qualitativa, des del context de crisi de l'ocupació on se situen els subjectes fins a les formes d'integració social a partir de les quals els individus construeixen la seva subjectivitat. En tant que parlem de crisi, ens interessarà especialment emfasitzar les formes de subjectivació emergents, caracteritzades pel canvi.

D'aquest plantejament se n'extreu que la crisi repercuteix fonamentalment en dos aspectes, treball i subjectivació de l'individu. Les diverses relacions establertes entre ambdues dimensions facilitaran la comprensió d'alguns dels grans canvis que la crisi del treball ha produït en els joves –quadre 1-.

Una primera relació s'estableix entre la situació de l'ocupació que es desprèn de la crisi i les formes en que el jove experimenta la condició laboral que li ha estat assignada en el mercat. Són centrals les grans transformacions socials, polítiques, tecnològiques i econòmiques produïdes en l'esfera del treball, que estan modificant la norma social de l'ocupació vigent d'ençà la II Guerra Mundial, i també les noves realitats laborals que se'n deriven, caracteritzades per la seva precarietat, i les noves formes de subjectivar-les, especialment entre els joves.

Un segon punt d'anàlisi se centra en la crisi del treball i com aquesta ha afectat efectivament la integració social dels joves com a adults. Si prenem en consideració que la joventut ha estat definida com una etapa transitòria envers l'adulthood, en transformar-se les vies d'inserció laboral a les que poden accedir els joves, es transformen les mateixes trajectòries a través de les quals el jove accedeix a l'adulthood. Heus ací que la crisi del treball i dels mecanisme d'integració social s'evidencien en la forma com els joves vivencien la seva joventut, experimenten nous

mecanismes d'integració, subjectiven les noves formes d'inserció laboral i transformen el que tradicionalment havia estat entès com a joventut.

Un tercer aspecte fa referència al significat que els joves atorguen a l'activitat laboral i com la crisi del treball ha transformat un conjunt de valors que tradicionalment se li assignaven i n'ha provocat l'emergència d'altres.

Els següents apartats s'estructuren en funció d'aquestes relacions.

4. LA CRISI DE LA NORMA SOCIAL DE L'OCUPACIÓ

La construcció simbòlica que realitzen els joves entorn el treball posseeix un caràcter eminentment social, històric i cultural i, per tant, és sensible, entre d'altres, als canvis que es produeixen en l'àmbit de l'economia, de la política, de les relacions laborals o del desenvolupament tecnològic. Això ens porta a col·lació la concepció d'*ocupació* que s'ha apuntat en l'anterior apartat, aquella que fa referència als elements "exters" de l'activitat productiva assalariada (Prieto, 1995), és a dir, als aspectes estructurals i relacionats amb les dinàmiques del mercat laboral, les diverses formes i modalitats que aquesta activitat adopta i els efectes socials que ocasiona. En el present apartat ens ocuparem d'aquest àmbit i analitzarem les repercussions més destacades sobre la subjectivitat dels joves.

La nombrosa literatura que en les tres darreres dècades del segle XX s'ha ocupat d'analitzar els fenòmens sociolaborals coincideix en assenyalar les transcendents transformacions que s'estan produint en l'esfera del treball. Tal *procés metamòrfic* (Gorz, 1991), activat sobretot per la irrupció de les noves tecnologies de la informació i de la comunicació i la globalització de l'economia mundial, configura un nou espai laboral al qual els joves que pretenen incorporar-s'hi han de fer front.

Aquests factors de canvi, aparentment 'situats' a un nivell *macro* i 'allunyats' del quefer quotidià del jove, troben una primera concreció en les pautes que el mercat laboral utilitza per discriminar els individus capacitats dels que no ho estan a l'hora de cobrir els llocs que s'oferten. "*Hoy en día, si no sabes inglés e informática, no vas a ninguna parte*" (P11). Efectivament, la invasió de les noves tecnologies en l'escenari laboral contemporani i l'expansió de l'activitat econòmica a escala mundial han pres tal magnitud que, en molts llocs, el treballador necessita posar en pràctica una destresa tecnològica i una "*mentalitat internacional*", que s'han convertit en valors a l'alça i definitoris de la competència del treballador.

Ara bé, se simplificaria en excés la repercussió dels fenòmens citats anteriorment sobre el mercat laboral si cenyíssim la seva anàlisi als criteris selectius que requereixen ser satisfets pels joves que opten a un lloc de treball. Ni les noves tecnologies ni la globalització es limiten a la informàtica o als idiomes respectivament, ni els canvis més rellevants que han provocat i segueixen provocant són d'aquesta índole. En definitiva, si s'aprofundeix -que no és altre que l'objectiu del present apartat-, hom s'adona que les consideracions anteriors tan sols són meres anècdotes resultants d'una autèntica *megatransformació* (Blanch, 1996) que abasta cadascun dels àmbits del treball: les relacions laborals, l'estructura productiva, l'organització del treball i la seva qualitat, etc.

El model keynesià-fordista, imperant d'ençà la II Guerra Mundial i que estava associat al model de creixement econòmic vigent fins als setanta, basat en el desenvolupament industrial, institucionalitzà cinc grans drets laborals: plena ocupació

garantida per l'Estat, seguretat en la renda (salaris mínims), seguretat en l'ocupació a través de normes de contractació i acomiadament, seguretat en les condicions de treball per mitjà de normes en la seguretat, higiene i jornada, i drets socials a través de la Seguretat Social (Martín Artiles, 1997).

La crisi econòmica del 73 va suposar un efecte destructiu sobre l'ocupació, i el mercat va ser incapaç de generar llocs de treball per a tota la població activa. L'aparició i consolidació de l'atur estructural feia evident el fracàs del principal objectiu entorn del qual girava el model socioeconòmic keynesià-fordista, el de la plena ocupació. Aquest factor, juntament als canvis que s'han produït en diverses esferes a les acaballes de segle, estan fent trontollar els pilars normatius que socialment s'havien consensuat com a adequats per a l'ocupació.

La norma social concebia l'activitat productiva assalariada com a:

- activitat garantida socialment a través de l'Estat i defensada pels sindicats, que s'institueix com a *dret* i *deure* de la ciutadania, i que subjectava el treballador a un teixit de regulació i protecció estandaritzat pel dret i la negociació col·lectiva;
- activitat *estable*, regulada per un contracte laboral que lligava el treballador "*indefinidament*" a l'empresa, ajustant-se als conceptes de subordinació i dependència directa; la mobilitat laboral entre treballs i empreses no era habitual, i els treballadors tenien una identificació amb la seva professió; la relació contractual amb l'empresa protegia el treballador dels cicles productius, no fent perillar el seu lloc;
- activitat que subordina i fa dependent el treballador de l'empresa, participant en el procés productiu de forma "*centralitzada*"; el lloc de treball es troba en la mateixa empresa;
- activitat a *temps complet*, sotmesa a una jornada laboral regular (horari, número d'hores de treball diàries i setmanals...);
- *única font d'ingressos* del treballador a partir del salari, no inferior al mínim establert;
- activitat regida per un *contracte* que constituïa la base del sistema de *Seguretat Social*: el dret a la pensió o als subsidis en fases d'incapacitat laboral o d'absència de treball estava garantit per l'ocupació, ponderat en funció de l'edat o l'antiguitat a la professió i a l'empresa.

Els diversos principis que configuraven l'esmentada norma s'estan veient amenaçats per la delicada situació de l'ocupació en els països occidentals i l'apogeu d'un nou model, anomenat per a molts neoliberal, que sotmet l'esfera del treball a la lògica del mercat, fomentant, entre d'altres, la competitivitat, la flexibilitat, la desregulació, la minimització de l'intervencionisme estatal i dels sindicats, la individualització de les relacions laborals, etc. S'ha obert, així, un espai on les formes laborals que caracteritzaven el mercat de treball han entrat en crisi, i n'ergeixen de noves, fragmentades i diversificades, en les quals nombroses franges de treballadors es veuen forçades a adoptar condicions laborals precàries. No cal repetir que els joves en són un dels principals afectats.

En els següents punts s'analitzen els factors que han portat a la crisi de la norma social de l'ocupació i els efectes que aquesta té per als joves.

4.1. Globalització econòmica, relacions laborals i ocupació

Un dels factors de canvi més poderosos en les societats occidentals contemporànies és el de la globalització mundial de l'economia. Distincions com les que a principis dels anys vuitanta realitzava Friedmann (citat a Bluestone i Harrison, 1985) entre un espai de la vida (*life space*), local i delimitat, i un espai econòmic (*economic space*), global i obert, són més difícils de plantejar en l'actualitat, doncs un i altre esdevenen cada cop més interconnectats i els seus límits més difusos. La globalització de l'economia ha transcendit als àmbits de la cultura, la societat i la política (Cesareo, 1997) i, de la mateixa manera, ha incidit sobre el món del treball provocant el sorgiment de noves formes i modificant profundament el funcionament i l'estructura del mercat laboral.

La globalització es caracteritza per la internacionalització dels capitals en els seus tres circuits a escala mundial (Navarro, 1997; Cesareo, 1997): el comercial, unificant els mercats d'intercanvi de béns i serveis i promovent la lliure circulació d'aquests entre els diferents països; el productiu, possibilitant la deslocalització i descentralització de les empreses, anomenades ja per alguns com a *fàbriques difuses* (Castells, 1997); i el financer, afavorint la mobilitat del capital financer de tipus especulatiu. Aquests fenòmens comporten la supressió de les barreres dels mercats nacionals (Beck, 1993) i la configuració d'un únic estat per al sistema econòmic internacional (Thomson, 1999; Weiss, 1998), "una economia amb la capacitat de funcionar com una unitat en temps real a escala planetària" (Castells, 1997:120).

En les dues darreres dècades, el procés s'ha vist accelerat degut a diversos factors (OCDE, 1996, citat a Vázquez, 1999:4): "els canvis en les polítiques econòmiques i comercials, que han generalitzat la liberalització dels mercats de béns i serveis; les noves estratègies de les empreses multinacionals que aprofiten les noves oportunitats de localització que la integració els presenta; i la introducció de les innovacions en els transports i comunicacions que faciliten la integració dels mercats i la producció multinacional i redueixen els costos de producció".

L'estratègia adoptada per integrar els diversos territoris, doncs, sembla ben clara: l'aprofitament dels mitjans que el progrés tecnològic aporta i el foment de la desregulació i liberalització de les activitats econòmiques a nivell mundial. S'obre, així, un nou escenari global, permissiu i permeable des del punt de vista polític, i obert i interdependent des del punt de vista econòmic, i, per damunt de tot, de competitivitat global, de tots contra tots. Entre països, per tal d'atraure el major nombre d'inversions estrangeres que poden generar nous llocs de treball i de poder exportar els productes nacionals a millors preus, i entre empreses, per tal d'aconseguir els mínims costos en el procés productiu i les màximes quotes de mercat i de poder obtenir, per tant, els majors guanys possibles. "No es tracta d'empreses amb pèrdues que busquen condicions millors per a la seva producció, no; es tracta d'empreses amb beneficis que busquen llocs per obtenir beneficis encara majors" (Zubero, 1998:70).

4.1.1. La globalització, realitat o amenaça per a l'ocupació?

Segons alguns analistes, la globalització és un fenomen antic, que segueix la natural continuació de desenvolupaments que s'han anat produint de temps ençà (Thompson, 1999), com són l'augment de la productivitat del treball, el comerç

internacional i la internacionalització del capital i de la producció (Ferrer, 1996, citat a Vázquez, 1999). D'altres, en canvi, argumenten que el sistema econòmic present abans de la II Guerra Mundial ni era convergent ni estava integrat, és a dir, hi havia activitats a escala mundial però en cap cas a escala global (Castells, 1997). Les diferències entre ambdós períodes se situen a diversos ordres: el tècnic, amb la millora del transport i la generalització de les tecnologies de la informació³; el polític, amb la supressió de les barreres nacionals (Beck, 1993); i l'econòmic, amb la creixent liberalització i l'espectacular integració dels mercats financers⁴. En definitiva, aquests elements inèdits han permès noves formes d'organització i de connexió de l'activitat econòmica internacional (Vázquez, 1999; Castells, 1997) que han afavorit la configuració d'un nou ordre global.

Un tercer grup d'analistes, finalment, es mostren escèptics i qüestionen l'existència real de tal fenomen, posant en dubte una consolidada integració econòmica a escala global. Com argumenta Garrett (1999:886-887), "en moltes dimensions els mercats no estan avui molt més integrats internacionalment del que estaven a finals del segle XIX. En segon lloc, la major part de l'activitat econòmica internacional segueix concentrada en les democràcies industrials avançades. En tercer lloc, no hi ha cap mercat internacional tan integrat com ho estan els mercats nacionals".

A partir de treballs com els de Navarro (1997) i Castells (1997), hom s'adona que, malgrat una lleu tendència creixent, la gran majoria de relacions comercials es continuen produint entre països desenvolupats, i aquests països exporten major nombre de productes als països en vies de desenvolupament que no pas n'importen. Així mateix, les inversions productives que es realitzen als països en vies de desenvolupament representen una proporció menor al 5% de tot el capital fix existent als països desenvolupats, països que continuen aglutinant les inversions. A més, la major part de béns i serveis que es consumeixen estan produïts als mateixos països, i les grans multinacionals segueixen essent "nacionals", mantenint la major part dels seus actius i el seu centre estratègic al país "natal". Hi ha molts sectors de l'economia (serveis personals i de proximitat, per exemple) que estan lligats a tradicions locals i que les seves activitats semblen difícilment mundialitzables. La producció realitzada per les empreses multinacionals (EEUU) representa una quarta part de la producció total, i la realitzada fora del país d'origen representa un 6% de la producció industrial i solament un 0,2% dels serveis.

Aquestes són algunes de les dades que contradiuen els postulats globalistes, doncs la dispersió de capital no sembla créixer de forma extraordinària, i regions com Àfrica, Amèrica Llatina i parts importants d'Àsia no aconsegueixen intervenir de forma significativa en l'escenari global. El nucli bàsic el formarien els països de l'OCDE, els nous països industrialitzats de l'est asiàtic i alguns llatinoamericans, que tenen polítiques de lliure mercat, obertura al capital estranger i els sistemes econòmics dels quals estarien interrelacionats a través dels intercanvis de béns i serveis i de capitals. La marcada regionalització configura un espai, potenciant determinats territoris o agrupacions de països, que conformen un centre autònom, integrat i expansiu, i situant

³ "El tret que caracteritza la forma actual de globalització és el fet que la internacionalització dels mercats i de la producció està vinculada a la informació i a la utilització de les noves tecnologies, diferenciant-se d'experiències anteriors vinculades a la recerca de matèries primes i/o obertura de nous mercats" (Oman, 1994, citat a Vázquez, 1999:4).

⁴ Per a molts, la gran mobilitat del capital financer de tipus especulatiu i la integració dels mercats financers conformen l'element més representatiu del procés de globalització de l'economia mundial. Segons Chomsky (1997), del 1970 al 90, l'intercanvi de capital especulatiu ha passat del 10% de l'intercanvi total al 95%.

la resta del territori a la perifèria, depenent i explotada. D'aquesta forma, mentre que els efectes de la globalització repercuten directament o indirecta en tot el planeta, la seva operació i estructura reals afecten solament a segments econòmics d'alguns països i regions determinades (Castells, 1997). En paraules d'Alonso (1999:114), es produeix "el desenvolupament d'un segment de població clarament vinculat (en positiu) amb la citada economia global i amb les pautes i maneres de consum a ella associades i, d'altra banda, el desenvolupament d'importants sectors de la població i regions territorials que viuen els efectes (negatius) de la globalització en marxa". Regionalització, divisió centre-perifèria i segmentació semblen ser els trets més destacats, que demostren, d'altra banda, que la globalització no ha assolit una plena integració econòmica a nivell mundial.

Ara bé, malgrat no ser encara una realitat del tot desenvolupada, els efectes que provoca sobre l'ocupació són realment significatius. No tan pel que Fröbel, Heinrichs i Kreye (1980) anomenaven anys enrera com a una *nova divisió internacional del treball* posada en acte, sinó pel fet de representar una autèntica amenaça potencial per a les taxes d'ocupació dels països industrialitzats si aquesta es posés en pràctica en tots els seus extrems. Els citats autors assenyalen que estem assistint a una nova distribució geogràfica de la producció que està transformant la vella divisió del treball localitzada en els pols industrials clàssics, el que abans hem anomenat centre, cap a aquells perifèrics. La *nova divisió internacional del treball* es caracteritzaria per la deslocalització del procés productiu afavorida per les condicions econòmiques més avantatjoses que ofereixen els països en vies de desenvolupament, amb una mà d'obra amb menors salaris i protecció social, no sotmesa a les exigències laborals dels sindicats nacionals ni als impostos estatals, etc. Aquest fet hauria suposat una *emigració* de les empreses en busca de menors costos de producció i, per tant, un desplaçament de l'ocupació, sobretot del sector industrial, a altres països, provocant l'augment de l'atur en les regions desenvolupades del planeta (Lee, 1997).

No obstant, com apunten Castells (1997) i Navarro (1997), l'ocupació total produïda per les multinacionals de la manufactura als països subdesenvolupats era d'1,02 milions de llocs el 1979 i d'1,08 el 1989, un increment de 60.000 llocs que no explicaria les elevades taxes de desocupació dels països occidentals. Així mateix, els llocs de treball perduts, per exemple a la manufactura nord-americana degut a les importacions de països en vies de desenvolupament, equival a l'1% de tota la seva força laboral, i les importacions dels països en vies de desenvolupament suposen un 1,5% de la demanda total de l'àrea de l'OCDE. Novament, aquestes són dades que indicarien que la globalització és un fenomen menys difós del que es pretén (Vázquez, 1999) i el seu impacte quantitatiu sobre l'ocupació tindria un pes limitat: la deslocalització no s'ha fet del tot efectiva, no sembla haver-hi una translació d'ocupació de països desenvolupats a països en vies de desenvolupament i, per tant, les taxes de desocupació en els primers s'haurien de buscar per la incidència d'altres factors.

Si bé la globalització no deriva en una pèrdua determinant de llocs de treball (*efecte quantitatiu*) en els països industrialitzats, la necessitat de defensar-se de la invasió de productes procedents de països amb menors salaris i protecció social i de contrarestar les temptacions de les empreses de buscar a "fora" majors facilitats de producció ha provocat importants canvis en les condicions laborals (*efecte qualitatiu*) i en els agents que les controlen. Com diu Castells (1997:268), "malgrat la competència global no afecta de forma directa la majoria de la mà d'obra dels països de l'OCDE, els seus efectes indirectes transformen completament les condicions i institucions laborals". Aquest és el veritable preu de la globalització.

Les empreses disposen d'una àmplia gamma d'oportunitats referents a les seves estratègies envers la mà d'obra, és a dir, poden escollir entre "reduir el tamany de la

firma, mantenint la mà d'obra molt qualificada indispensable en el Nord i important els productes de les zones de baix costos; subcontractar part del treball als seus establiments transnacionals i a les xarxes auxiliars, la producció del qual pot incorporar-se al sistema de xarxes de l'empresa; ocupar treball temporal, treballadors a temps parcial o firmes informals com a proveïdors en el propi país; automatitzar o reubicar les tasques i funcions per a les que els preus del mercat laboral es consideren massa elevats enfront les fórmules alternatives; obtenir de la seva mà d'obra, inclòs el nucli, el consentiment per a condicions de treball i sou més severes com a condició perquè els seus llocs es mantinguin, amb el que es rectifiquen els contractes socials establerts en circumstàncies més favorables per als treballadors" (Castells, 1997:267).

L'amenaça d'una deslocalització massiva que afectés greument els mercats laborals occidentals (juntament a la creixent competència internacional, que envaeix d'incertesa i exigència l'espai econòmic i imposa reduccions dels costos de la producció) ha forçat els Estats a oferir condicions més avantatjoses a les empreses nacionals –per evitar la fugida- i estrangeres –per atraure les inversions-. La disminució regressiva d'impostos o els incentius de tipus fiscal en són alguns exemples. En aquesta línia, les condicions laborals i l'ocupació han esdevingut un element més de *mercadeig*, com un factor de producció que pot manipular-se per millorar la competitivitat i productivitat de l'empresa. Les reivindicacions des de les empreses van dirigides a l'eliminació de la protecció de l'ocupació, la reducció dels costos laborals no salarials, el desmantellament dels salaris mínims, la descentralització de la negociació dels convenis a nivell d'empresa, l'ampliació de les diferències salarials, la reducció del poder dels sindicats o la rebaixa dels impostos sobre la renda (Martín Artiles, 1997).

La direcció sembla ben clara: una tendència a rebaixar les normes laborals vigents (Lee, 1997), reduir l'intervencionisme de les institucions laborals clàssiques i afavorir la desregulació del mercat, és a dir, que aquest estigui guiat per la lògica que ell mateix imposa: la competència com a llei suprema.

4.1.2. Totalitarisme de mercat

Les tendències dominants forcen la recuperació del paradigma de mercat com a principal rector de l'economia. Es tracta de proporcionar les condicions òptimes per al capital i la seva mobilitat, sense barreres ni elements que en minimitzin la seva expansió i acumulació. D'aquesta forma, tots els dominis de la vida social i laboral queden en un segon terme, sotmesos a la valorització del capital privat (Etxezarreta, 1997) i a la raó competitiva. "Sota aquest esquema se suposa que cada individu, actuant aïlladament i competitiva en el mercat lliure, en busca del seu èxit econòmic, contribueix a l'enriquiment de tots. (...) De tot això sorgeix la necessitat d'impulsar la competitivitat a tots els nivells, com un bé en si mateix, independentment de qualsevol altra consideració, així com la veneració del mercat i de l'economia monetària. I s'estableix com a objectiu suprem, per tant, el creixement o l'expansió continuada de l'esfera dominada pel mercat, és a dir, per l'economia monetària" (Fernández, 1997:296).

Els inversors internacionals, sobretot de capital financer de tipus especulatiu que busca obtenir en el termini de temps més curt possible el màxim de beneficis possible, "vigilen" l'adequació de les economies nacionals a la lògica que estableix el mercat, de tal forma que, en el cas de trobar-hi objeccions, es produiria una fugida de capital financer i productiu que provocaria una disminució de la inversió i un estancament econòmic generalitzat. Com diu Garrett (1999:888), "el capital mòbil a nivell

internacional (...) pot abandonar aquelles economies en les quals la política econòmica no s'ajusta a les seves preferències" i és poc atractiva per als grans grups capitalistes.

Així, les economies nacionals es dirigeixen cap a un mínim comú denominador, és a dir, pressupostos equilibrats, control de la inflació, Estat mínim, disminució regressiva dels impostos i de les mesures proteccionistes, desregulació, liberalització, privatització, lliure mercat, etc. com a única política econòmica possible. És el que Ramonet (1995) anomena *pensament únic*, que arribaria a forma part del sentit comú: "la traducció a termes ideològics de pretensió universal dels interessos d'un conjunt de forces econòmiques, en especial, les del capital internacional" (Ramonet, 1995:58).

El mercat i l'empresa privada han recuperat el protagonisme en la dinàmica econòmica i les institucions laborals tradicionals, i l'Estat i els sindicats es veuen obligats a reformular la seva posició respecte el mercat i les relacions laborals. "Suposa el final d'un període en el que s'acceptava, de forma generalitzada, que l'Estat era el garant del funcionament de l'economia, ja fóra a través de les polítiques keynesianes o de la programació econòmica, i l'inici d'un altre en el que el Mercat es presenta com l'estructura de governació bàsica i preferida de la societat" (Tortosa, 1999).

El resultat és un disseny institucional que col·loca els governs nacionals sota la pressió de no poder desenvolupar polítiques monetàries ni fiscals molt autònomes i la temptació de reforçar les mesures antisocials com a forma de complir els seus compromisos financers i de crear un marc que atragui capitals foranis.

4.1.3. Noves formes d'intervencionisme estatal

Un dels elements que ha patit un canvi més notable és el rol dels Estats en l'àmbit polític i econòmic. El model keynesià assignava un paper regulador a l'Estat, que intervenia i era present en el procés econòmic, i conferia als agents socials que participaven en les relacions laborals la funció de "fer compatibles, coherents i aplicables diversos objectius i polítiques pràctiques de caràcter econòmic i social impossibles d'aconseguir sense un compromís previ" (Alonso, 1997:188). Les polítiques socials que es duïen a terme aconseguiren en la postguerra mundial conformar un espai, l'Estat del Benestar, en base al qual es conqueriren molts drets socials i es convertiren en drets fonamentals i inqüestionables de la ciutadania. El dret al treball i a unes condicions laborals justes i sensibles al treballador eren garantits per l'Estat.

No obstant, a mesura que s'accentua la integració econòmica a escala internacional, l'articulació de l'economia ja no passa tant per l'estat nacional sinó per una sèrie d'obligacions econòmiques supranacionals. "La relació entre el poder econòmic i el poder polític, sense deixar de ser essencial, es va desdibuixant de la seva base territorial i s'estableixen relacions noves entre els Estats i els grups mundials" (Etxezarreta, 1997:140). Les empreses transnacionals, que tenen interessos que no resideixen en un únic Estat, i les institucions internacionals marquen les pautes dels possibles comportaments polítics i econòmics dels governs nacionals i exerceixen pressió sobre els Estats per tal que s'adaptin als principis econòmics neoliberals considerats adequats per avançar en el procés globalitzador i d'expansió dels capitals internacionalitzats. És el cas, per exemple, de la Unió Europea en temes relacionats amb la despesa pública, quan estableix criteris de disciplina pressupostària i de control del dèficit i el deute, o en temes relacionats amb l'àmbit laboral, quan estableix normes

de disminució dels costos laborals, salarials o de la protecció social (Recio, 1997b; Navarro, 1997; Vázquez, 1999).

Seguint les tesis de Garrett (1999), existirien tres mecanismes bàsics pels quals la integració del mercat hauria afectat l'autonomia de les polítiques nacionals:

- *l'augment de la competència comercial*: la convicció que els impostos i la regulació estatal redueixen els guanys de les empreses i deprimeixen la seva activitat, i la por a les seves conseqüències devastadores sobre la competitivitat de les empreses, sobre el volum de producció i sobre el nivell d'ocupació provoca que l'Estat intenti disminuir la seva intervenció;
- *la internacionalització de la producció*: les possibilitats de traslladar la producció a d'altres països amb condicions laborals més avantatjoses actuen com a factor disciplinador a l'intervencionisme estatal. Si els governs volen competir per les inversions i els llocs de treball que ofereixen les empreses multinacionals han de permetre que el mercat marqui la seva pròpia lògica; i
- *la integració dels mercats financers*: l'amenaça permanent d'una fugida massiva del capital financer de tipus especulatiu a d'altres països fa que es respectin les condicions que el propi mercat imposa.

Les tres tesis desemboquen, com a resultat final, en un Estat que ha de subordinar la política social i econòmica a la lògica del mercat. Aquest fet provoca una petita contradicció: "l'Estat no pot mostrar-se socialment eficaç, perquè, si ho fa, deixa de ser econòmicament eficient; per tant, tendeix a intervenir per garantir l'eficiència productiva de cara a conservar la posició competitiva internacional de l'economia del seu país, desentenent-se de la progressivitat social de les seves accions" (Alonso, 1999). I continua dient el mateix autor en un altre indret que "els Estats han anat transformant el sentit de la seva intervenció: cada vegada tenim menys Welfare State i més Workfare State, és a dir, estem vivint la transformació d'un Estat del benestar basat en les polítiques socials, productives o d'ocupació, en un Estat del rendiment basat fonamentalment en polítiques de rendibilitat, financeres i monetàries. Amb aquest canvi de filosofia d'intervenció, molt més a prop a un Estat liberal que a un Estat social, es substitueixen les polítiques actives de construcció de teixit productiu i social, per les polítiques de disciplinament monetari, de control de les demandes socials i de facilitar el funcionament dels grans poders econòmics. (...) L'Estat en els països occidentals està passant de ser un Estat desmercantilitzador a ser un Estat mercantilitzador, i, fins i tot, remercantilitzador (per privatitzador) del social" (Alonso, 1997:204).

L'Estat del benestar, segons el pensament neoliberal, s'ha convertit en deficitari, inflacionari i incapaç d'afavorir l'expansió econòmica. El dèficit públic i l'excessiva regulació laboral són considerats els responsables de l'augment de la inflació, d'espantar les inversions i, en darrer terme, de l'enlentiment econòmic dels països. Els Estats es veuen forçats a retallar les seves actuacions socials o a desregular el mercat per tal d'afrontar amb garanties la lluita de la competitivitat global que la nova era imposa i a donar prioritat a la instauració de les condicions que el mercat demanda per afavorir l'operació de capitals a nivell global. El bon funcionament del mercat global es converteix en un requisit fonamental per a l'èxit econòmic dels països particulars. Els Estats, més que intervenir per garantir els drets de la ciutadania, com succeïa abans, ho fan per generar situacions mercantils eficients. "Els Estats són avui pràcticament desprovistos de qualsevol poder útil per adoptar eleccions efectives de direcció política: en efecte, els mercats transnacionals i les empreses 'desterritorialitzades' han talment reduït el ventall de tals opcions, que sempre són més numerosos els Estats

que es veuen obligats a adoptar règims fiscals, econòmics i de polítiques socials similars" (Weiss, 1998:280).

A mesura que el mercat es va destacant de les institucions i imposa els seus criteris polítics i econòmics, el capitalisme esdevé més ingovernable (Weiss, 1998) i, per tant, els Estats perden la capacitat de dirigir i regular l'economia nacional. "Les forces impersonals dels mercats mundials (...) són avui més poderoses que els Estats que suposadament tenen la màxima autoritat política sobre la societat i l'economia. Si abans els Estats eren els amos dels mercats, ara són els mercats els que, en moltes qüestions decisives, són els amos dels governs dels Estats" (Strange, 1986, citat a Garrett, 1999:883). Les funcions s'inverteixen de manera que "l'empresa es va convertint en l'organització del 'govern' (*corporate governance*) de l'economia mundial amb el suport dels Estats locals", mentre que aquests assumeixen la tasca de fer atractiu el propi territori al capital inversor i deleguen a les empreses la funció de garantir el desenvolupament econòmic del país (Etchezarreta, 1997:140). "La tirania dels mercats financers, moltes vegades caòtics i destructius, imposen polítiques públiques fonamentalment monetaristes" (Alonso, 1997:205).

Com critiquen alguns analistes, lluny de convertir-se en un element passiu, l'Estat passa a ser un agent actiu del capital internacionalitzat, legitimant models de política econòmica favorables a la seva acumulació. Les empreses no poden prescindir dels suports dels governs sinó que es recolzen en aquests per potenciar la seva actuació. No és que els Estats tinguin menys poder polític: el fet que no l'exerciti o que l'exerciti en benefici d'altri no significa que no en disposi. Com apunta Cano (1998), la desregulació no és una absència de regulació de l'Estat, sinó que és el model escollit de regulació, essent, per tant, una neoregulació on els mecanismes d'ordenació i integració social i laboral se sotmeten als imperatius del sistema econòmic. Si anteriorment hi havia un consens polític sobre l'augment dels drets de seguretat i de garantia laboral dels treballadors en el mercat, actualment es redueixen els nivells de protecció i reglamentació per facilitar la flexibilitat i poder competir a nivell internacional en mercats cada cop més inestables i incerts.

L'anomenat Estat mínim en l'àmbit del treball, és a dir, l'absència d'intervencionisme estatal i la desregulació de les relacions laborals, possibiliten les dinàmiques globalitzadores. Es transfereix a l'àmbit del contracte individual de treball o a la negociació col·lectiva matèries que abans es reglamentaven amb caràcter obligatori i garantides per l'Estat (Cano, 1997), es flexibilitza l'entrada i la sortida del treballador al mercat en funció de les necessitats productives, es redueix la protecció social, etc. És per això que el nou paper assignat als Estats ha repercutit substancialment en la norma social de l'ocupació.

4.1.4. El nou paper dels sindicats

Els efectes de la globalització també repercuteixen en el paper dels sindicats en les relacions laborals. Molts són els que apunten que els sindicats s'han estancat o han entrat en una important crisi d'afiliació i presència social (Recio, 1997a). D'altres, en canvi, diuen que l'afiliació no ha baixat en els països de la UE, ans durant el període que comprèn dels setanta als noranta sembla que hi ha hagut una tendència a l'alça i el percentatge de la força laboral subjecta als convenis col·lectius negociats pels sindicats ha augmentat (Navarro, 1999). Tots, però, estan d'acord en que aquests han perdut la força negociadora i el poder de defensar amb la mateixa intensitat els seus posicionaments. El cert és que les reivindicacions sindicals s'han caracteritzat tradicionalment per anar en contra dels interessos capitalistes i, certament, no han

mancat les propostes de canvis en la distribució de la renda, de reducció de la jornada o de millora de les condicions laborals dels treballadors. No obstant, la seva oposició a l'actual model de mercat articular per la lliure competència i el rebuig a l'accentuació de la vulnerabilitat laboral que la seva pràctica comporta no han tingut la transcendència que dels sindicats s'esperava. L'efecte de la globalització, en definitiva, s'ha traduït en una fortíssima erosió de les condicions que permeteren en dècades anteriors la conquesta de drets socials i l'enfortiment de l'acció sindical.

Són diversos els factors que ens han portat a aquesta situació:

A. L'estructura empresarial augmenta la seva complexitat i, per tant, també la capacitat dels sindicats a controlar la situació dels seus treballadors. Les noves formes d'organització del treball han potenciat l'externalització de determinades activitats a través de la subcontractació i la internacionalització ha potenciat la deslocalització productiva de determinats processos a d'altres indrets. Aquest fet ha configurat un tipus d'empresa reticular i ramificat que superposa diversos marcs de regulació i diverses modalitats locals de negociació.

Els empresaris han tendit en els darrers anys a localitzar al màxim les relacions per tal de poder tenir el màxim control sobre la productivitat i el rendiment. L'empresa multinacional té un abast ampli però una dinàmica de negociació local. Els sindicats intenten cobrir tot l'espectre possible però no poden sobrepassar les fronteres nacionals. L'empresa multinacional pot multiplicar, així, la seva acció amb d'altres empreses distribuïdores, subministradores, transportadores, etc. situades en d'altres indrets que, alhora, tenen el propi sistema de regulació. Això multiplica a l'infinit les relacions laborals i els seus marcs, i fa quasi impossible la missió dels sindicats de controlar-ho.

B. Les recents polítiques laborals (analitzades posteriorment) reforcen l'empresa com a àmbit autònom de negociació i regulació i el desenvolupament de noves modalitats de control del personal orientades a individualitzar les relacions laborals dificulten la intervenció i l'acció dels sindicats.

C. Les nombroses persones que es troben en una situació de desocupació o de temporalitat disciplinen les persones que gaudeixen d'una posició del tot normalitzada. No se n'escapen tampoc els sindicats, ja que es veuen forçats a acceptar les condicions imposades abans de veure amenaçats els llocs de treball dels seus afiliats. La desocupació i altres situacions atípiques del mercat actuen quasi sempre com un mecanisme de dissolució dels projectes col·lectius i afebleixen, així, el poder dels sindicats per modificar la tendència establerta.

D. La regulació normativa que caracteritzava el marc de relacions laborals a l'Estat espanyol, fonamentada per una llei que garantia l'estabilitat laboral i per uns actors socials febles, ha facilitat que, quan aquesta llei ha perdut vigència, els sindicats no hagin tingut la força suficient per defensar el seus posicionaments.

E. La multiplicació de condicions laborals provoca una fragmentació tal del mercat laboral que dificulta la unió dels treballadors a través dels sindicats per mantenir i defensar certes normes abans acceptades. Les situacions laborals són més heterogènies, diversificades i efímeres des del punt de vista d'horaris, de tipologies de contracte, etc., i la consciència col·lectiva del treballador es veu amenaçada. Es produeix una aparent dissolució i desintegració de les classes, especialment de l'obra, i un ampli espectre de subjectes i actors s'identifiquen i actuen al marge dels referents col·lectius.

El model keynesià-fordista se sustentava per un sector industrial homogeni i concentrat, una classe obrera assalariada amb contractes permanents i regulars que s'agrupava en grups nombrosos a les fàbriques i una presència sindical forta. L'actual model, en canvi, fonamenta la seva activitat en el sector serveis, diversificats i dispersos, amb treballadors precaris i en molts casos autoocupats, que s'agrupen en petites empreses amb escassa o nul·la presència sindical. Fins i tot, en el mateix sector industrial actual, el procés de treball s'ha fragmentat: s'ha perdut la línia de muntatge de la gran fàbrica i es constitueix un tipus de producció modularitzada o reticulada en petites unitats productives (Alonso, 1997). Aquests elements estructurals afavoreixen la creixent diferenciació interna del mercat de treball que caracteritza la crisi sindical dels nostres temps (Etxezarreta, 1997; Del Río, 1997).

El poder de negociació dels sindicats passa d'un macrocorporatisme amb grans pactes nacionals i materialitzats en polítiques “macro” a “acords a nivell de branca o sector -mesocorporatisme- o a nivell de planta, firma o cadena local de firmes industrials -microcorporatisme-, on el pes de l'acord es recolza en la defensa activa de rendes diferencials de situació i, per tant, en la transversalització i desarticulació de qualsevol estratègia horitzontal de classe” (Alonso, 1997:202).

El resultat final ha estat la configuració d'un rol sindical caracteritzat per la debilitat, fet que “els ha portat en gran mesura a adoptar una política defensiva, orientada més al manteniment de l'estructura organitzativa que a plantejar vertaderes alternatives. (...) Mostra d'aquest caràcter defensiu és l'acceptació de la lògica de la competitivitat, segons la qual les mesures de reforma que s'emprenguin han de ser orientades a millorar la situació de mercat de l'empresa, sector o àrea geogràfica en la que s'implanten. El problema principal no són, no obstant, les concessions puntuals sinó el fet que la lògica de la competitivitat impedeix als sindicats elaborar una línia coherent enfront el procés de globalització” (Recio, 1997a:175).

4.1.5. Polítiques d'ocupació i efectes sobre la norma social

Hem apuntat fins aquí alguns dels elements de canvi que han influenciat la crisi de la norma social de l'ocupació. Hem vist com la competitivitat creixent que caracteritza la nova era global i la redefinició del paper dels tradicionals actors socials en les relacions laborals, Estat i sindicats, han afavorit i guiat el mercat de treball vers la desregulació i flexibilització.

Aquests canvis han estat formalitzats i impulsats en el terreny polític-laboral per les darreres reformes laborals produïdes d'ençà els vuitanta a l'Estat espanyol. Les elevades taxes d'atur serviren de coartada per acabar amb les rigideses del mercat laboral i per trencar el principi d'estabilitat en el treball que imperava fins aleshores.

Cal dir que les diverses reformes laborals són denses, toquen múltiples aspectes i ja existeix nombrosa bibliografia que les comenta àmpliament. Val la pena, però, fer-ne un breu repàs per comprovar com la tendència de la legislació laboral s'ha dirigit a augmentar la flexibilitat laboral i a renunciar a alguns dels principis més elementals de la norma social de l'ocupació.

La *reforma laboral de 1984* és la primera que afecta fonamentalment les formes de contractació per assolir un mercat laboral flexible. La reforma perseguia tres objectius generals: “reduir incerteses empresarials i obstacles a la contractació; crear un quadre

de figures clares, estables i flexibles; i afavorir l'ajustament de les fórmules contractuals dissenyades a les característiques dels requisits del sistema productiu, és a dir, de les empreses" (Cachón *et al.*, 1999:285). L'impuls a les contractacions de duració temporal, que pretenia en darrer terme incentivar la creació d'ocupació, facilitar la inserció laboral dels joves i recuperar els treballadors aturats de llarga durada, s'amplià de tal forma que aquestes deixaren de ser l'excepció per convertir-se en la regla (Montoya, 1999): es permeten contractes de duració determinada sense importants restriccions temporals, en el tipus d'activitat a realitzar i en les causes que justifiquin la seva utilització.

Apareixen dotze modalitats de contractació temporal (Casas *et al.*, 1989, citat a Cachón *et al.*, 1999): els contractes temporals causals (contracte per a la realització d'obra o servei determinat, contracte eventual per circumstàncies de la producció, contracte d'interinitat o substitució i contracte per al llançament d'una nova activitat), el contracte temporal de foment de l'ocupació, els contractes temporals formatius (contracte en pràctiques i contracte per a la formació), els contractes temporals combinats a temps parcial (contracte de jubilació parcial i contracte de relleu) i els contractes temporals combinats amb altres tècniques d'ocupació assistida (contracte en convenis de col·laboració d'entitats públiques amb l'INEM, contracte d'ocupació rural en determinades zones geogràfiques i treballs de col·laboració social).

Aquesta varietat facilità l'ús de la temporalitat en un munt de situacions diverses. La reforma va consolidar-la com a via natural d'accés al mercat laboral i va consagrar un sistema de relacions laborals clarament dualitzat (Del Rey *et al.*, 1999): un, netament proteccionista, per als treballadors que de forma decreixent tenien una ocupació estable, i un altre, aplicable als assalariats que, de forma creixent, es contractaven temporalment.

La generalització de la cultura de la temporalitat amb la mencionada segmentació i la difusió d'alguns efectes negatius sobre la pròpia productivitat de les empreses o sobre la situació del treballador dins d'ella (formació, sinistralitat...) van fer necessària deu anys després una nova reformulació legislativa.

La *reforma de 1994* es proposà, doncs, corregir els aspectes perversos existents però mantenir, al mateix temps, la tendència a la flexibilitació. Les directrius fonamentals foren (Del Rey *et al.*, 1999; Montoya, 1999; Baylos, 1999; Miró *et al.*, 1999; Cachón *et al.*, 1999):

- Promoció d'una major mobilitat i flexibilitat interna dins de les empreses (funcional i geogràfica).
- Reducció dels costos laborals globals i de gran part de les normes mínimes de regulació: augmenta el llistat de causes justificades d'acomiadament econòmic, es redueixen les garanties i els costos de l'acomiadament, la protecció social i cobertura de la Seguretat Social en funció de la prestació laboral realitzada, etc.
- Diversificació i descentralització de les relacions laborals i configuració de l'empresa com a àmbit autònom de regulació: s'ofereix una pluralitat de figures reguladores, es potencia el protagonisme dels acords d'empresa, etc.
- Configuració d'un marc jurídic regulador de la contractació temporal: s'intenta limitar-ne l'ús generalitzat i s'introdueixen certes reformes en els contractes d'inserció juvenil; no obstant, es manté la majoria de formes de contractació temporal i la tendència temporalitzadora ja que, en la pràctica, es produeix un efecte de substitució d'unes fórmules contractuals ara eliminades per d'altres

existents. El contracte de formació es reformula en el contracte d'aprenentatge, anomenat ràpidament *contrato basura* pel tipus de condicions que oferia i per l'ús que se'n feia. A més, apareixen les agències privades de col·locació i les empreses de treball temporal.

- Flexibilització de la jornada de treball: en matèria d'horari, es produeix a través de la distribució irregular de la jornada de treball, dels descansos compensatoris i d'hores extraordinàries com a ordinàries. S'impulsen els contractes a temps parcial, que fins aleshores havien estat poc utilitzats.

El fet, però, és que la generalització de la flexibilitat segueix tenint efectes perversos sobre l'ús de les mesures i les vies d'accés al mercat laboral segueixen estant marcades per la temporalitat.

Amb la voluntat de disminuir, un cop més, la temporalitat i la desocupació, sense renunciar a la tendència de la flexibilització i a augmentar la competitivitat de les empreses, es va produir la *reforma laboral de 1997*, basada en tres acords entre sindicats i patronal (*Acuerdo Interconfederal para la Estabilidad del Empleo*, *Acuerdo Interconfederal sobre Negociación Colectiva* i *Acuerdo sobre Cobertura de Vacíos*). Els eixos fonamentals que proposa són els següents:

- Augment de la flexibilitat en la sortida del mercat laboral, és a dir, en la finalització de la relació laboral (Del Rey *et al.*, 1999; Miró *et al.*, 1999), doncs es pensa que l'elevat cost de l'acomiadament retarda la reestructuració empresarial i desmotiva la creació d'ocupació. S'introdueix una diferenciació en les normes sobre el cost d'acomiadament entre treballadors que ja tenien contractes fixes (45 dies per any treballat d'indemnització) i els nous treballadors que passen a tenir contractes estables (33 dies). S'intenta racionalitzar la negociació col·lectiva per millorar la seva eficàcia i la seva contribució a l'estabilitat econòmica i a la competitivitat.
- Retrocés en el paper regulador central que ha jugat l'Estat en la determinació de les condicions laborals (Del Rey *et al.*, 1999). Són els sindicats i la patronal que prenen les mesures a partir de la negociació col·lectiva.
- Promoció dels dispositius que tendeixen a reduir la temporalitat i la rotació del mercat laboral (Cachón *et al.*, 1999): es limita l'ús de determinats contractes temporals i es vol augmentar el control sindical sobre les ETT's (Miró *et al.*, 1999); es retorna a la causalització en la contractació temporal (per necessitat objectiva de l'empresa o en el supòsit de contractes formatius) i es limita la contractació temporal causal (per necessitats productives temporals de l'empresa); es vol fomentar la contractació indefinida (contracte per al foment de la contractació indefinida) orientada a determinats col·lectius, sobretot amb incentius a les empreses.

Ara bé, malgrat les dades d'ocupació manifesten un petit increment en la contractació indefinida, segueix la tendència generalitzada a utilitzar la temporalitat com a mecanisme natural. Si repassem la norma social de l'ocupació enunciada a l'inici del capítol, s'observa com ha patit canvis realment significatius: (a) l'Estat i els sindicats tenen una funció més difuminada en les relacions laborals i aquestes s'individualitzen i es traslladen al marc de l'empresa, (b) el treball perd estabilitat i es generalitza la temporalitat, (c) la jornada laboral es fragmenta, (d) es normalitza la mobilitat funcional, (e) es perden certes garanties de protecció social, etc.

Bona part d'aquestes tendències es mantenen en el *Plan Nacional de Acción para el Empleo* (1999 i 2000), el qual marca en l'actualitat les directrius de les polítiques d'ocupació de l'Estat espanyol. En ell, es proposa fomentar el treball per compte propi (Directriu 11), promoure els contractes més "adaptables" (17), reduir la càrrega fiscal sobre el treball (14), etc. Tot i així, cal dir que s'expressa també la voluntat general de respectar els drets socials dels treballadors (recolzar l'estabilitat en l'ocupació, afavorir l'ocupabilitat, etc.).

4.2. Noves tecnologies

Ja s'ha comentat en la introducció del present capítol que un dels fenòmens essencials per conèixer l'escenari laboral actual és la incursió de les noves tecnologies de la informació i la comunicació (TICs), que l'han condicionat transformant profundament el seu contingut i la seva forma, sigui en les tasques que el treballador realitza, sigui en els requisits de qualificació exigits pel mercat, sigui en l'organització del treball, sigui en els canvis sectorials soferts en l'ocupació. Malgrat aquesta transformació es deu a l'avenç tecnològic general que s'està produint en les societats occidentals avançades –de fet, aquí es parla sovint de *nova tecnologia* per fer referència al conjunt de tècniques de recent creació–, les anàlisis sovint se centren en les TICs ja que el seu enorme potencial, "el seu baix cost, velocitat, fiabilitat, reduït tamany i, sobretot, el seu gran àmbit d'aplicació" (Watson, 1995:291), ha incidit molt especialment en la realitat laboral existent fins al moment i, fins i tot, ha sobrepassat la mateixa esfera de l'ocupació per configurar-se en un potent element de mutació de la quotidianitat, de les vides de la gent en el seu quefer diari.

La magnitud del seu impacte és tal que ha portat molts analistes a afirmar que s'està produint en l'actualitat un veritable canvi d'era, de la industrial a la postindustrial o dels serveis, i que es conforma un nou model de societat, denominada *cognitiva*, del coneixement, de la informació, etc. caracteritzada per una qualitat principal: la importància de la producció i distribució de valors no materials, com era el cas de l'etapa precedent, sinó simbòlics i intangibles (Barnet i Cavanagh, 1994). En aquest nou escenari, la informació esdevé la clau de l'èxit econòmic, polític i social. En paraules de Blanch (1996:105), el canvi es fonamenta en "la desmaterialització de l'economia, el trànsit de la xemeneia al xip, del poder de la manufactura al de la informació i en el fet que el cost total del producte econòmic del sector industrial depèn cada cop menys de la matèria prima i de la mà d'obra (factors claus dels temps moderns)". Depèn, caldria afegir, de la capacitat que es tingui de manipular la informació, amb la màxima celeritat, abundància i precisió possibles. I això tan sols ha sigut possible amb l'ús de les TICs, que permeten una millora de la velocitat i precisió en el processament i la transmissió de la informació, un augment de la capacitat d'emmagatzemar-la, una major flexibilitat i una possibilitat per al desenvolupament de xarxes de comunicació dins les organitzacions i entre elles (Freeman *et al.*, 1996).

La seva incidència, a més, es veu accentuada pels valors que en les societats occidentals s'associen a les noves tecnologies (Zubero, 1998): per un costat, el de *progrés*, a partir del qual es creu que el desenvolupament tecnològic és un procés autònom i lineal, no socialment determinat, i que suposa un avenç continu i acumulatiu; i per l'altre, el d'*inevitabilitat*, a partir del qual es creu que és una conseqüència de la "modernització". Sembla, per tant, que el desenvolupament

econòmic passa actualment per la tecnològització i alguns dels efectes negatius que ha produït sobre la norma social de l'ocupació es consideren com a mals necessaris.

Un dels efectes més debatuts pels analistes fa referència al balanç sobre els llocs de treball existents en el mercat. Un dels autors més difosos entorn aquesta qüestió ja ha estat citat en el capítol anterior, Jeremy Rifkin. Aquest, apocalíptic en els seus plantejaments, apunta que la nova tecnològització té essencialment un efecte destructor de llocs de treball, el que ell denomina *desocupació tecnològica*, que està portant les societats contemporànies al *final del treball*. "Els països més desenvolupats s'han d'enfrontar a un atur tecnològic creixent a mesura que les empreses multinacionals construeixen i posen en marxa mètodes productius basats en les últimes tecnologies" (Rifkin, 1996:25). La millora en les tecnologies de producció mitjançant la informatització, robotització i reingenieria ha implicat un increment en l'eficiència de les empreses millorant la velocitat de producció, comportant al mateix temps la disminució de la necessitat de mà d'obra. D'altres, en canvi, més moderats i optimistes, es situen en plantejaments oposats als de Rifkin i insisteixen en els efectes compensatoris del progrés tecnològic, que genera ocupacions degut al benestar econòmic que la seva aplicació comporta: l'increment de la productivitat i de la demanda de nous productes, la millora qualitativa dels ja existents o la reducció dels seus preus són elements que contribuirien al creixement de l'ocupació -a llarg termini-. Entre aquests dos pols, es configura un continu de tesis que matisen la relació entre tecnologia i ocupació. Reproduïm a continuació la classificació que proposa Zubero (1998:23) de les diverses aproximacions sobre el particular:

- *Optimistes clàssics*: com qualsevol progrés, les noves tecnologies es traduiran a llarg termini en expansió i ocupació.
- *Nous optimistes*: les noves tecnologies permeten donar un salt qualitatiu sense precedents. Transformaran radicalment el conjunt d'activitats humanes, permetran l'aparició d'una nova plena ocupació fundada en nous productes, nous serveis, nous camps d'ocupació.
- *Pessimistes clàssics*: les noves tecnologies permeten uns guanys de productivitat en la indústria i també en els serveis. Si bé és difícil predir la seva evolució en els pròxims anys, és indubtable que a curt termini serà destructora d'ocupacions.
- *Nous pessimistes*: les noves tecnologies porten a una extraordinària reducció dels costos, en permetre robotitzar cada cop més les tasques. A més, i sobretot, les noves tecnologies estan substituint el treball mental (intel·ligència artificial).
- *Neutralistes científics*: molts factors i moltes incerteses pesen encara sobre la rapidesa i la direcció de la difusió de les noves tecnologies en els diversos sectors i països. Hi ha una mancança de teories i dades fiables, per la qual cosa no és possible establir un balanç global.
- *Neutralistes polítics*: no tot està determinat a priori i els diferents actors implicats en la difusió de les noves tecnologies conserven uns marges d'autonomia i elecció. És impossible preveure quin serà el resultat global donada la diversitat d'estratègies actuals, quan les vertaderes negociacions entre els actors implicats no s'han desenvolupat encara.
- *Fatalistes*: el progrés tecnològic no s'atura. Si no adoptem les TICs tan ràpidament com les altres, perdrem competitivitat i patirem una important pèrdua d'ocupació.

- *Relativistes*: no és el saldo d'ocupacions el que constitueix el veritable problema, sinó l'enorme massa d'ocupacions que estan condemnades a desaparèixer i l'enorme massa de noves ocupacions que sortiran al mercat.
- *Visionaris*: la vertadera qüestió recau en el domini de les noves relacions entre l'home i la màquina en la totalitat de la societat. Ja es tracti de l'empresa, de l'oficina, de la granja, de la família, de la ciutat, de l'escola, de la divisió internacional del treball, de les relacions entre actors socials, res tornarà a ser com abans.
- *Teòrics dels cicles*: hi ha una desinversió de capital en les branques en declivi, que es desvia a la microelectrònica, els nous materials, la biotecnologia, sectors que seran els motors de la fase creixent d'un nou cicle prolongat.

És evident que no existeix un acord sobre el balanç d'ocupacions. Ara bé, val la pena no aturar-se gaire més en aquestes consideracions, doncs, per un costat, no hi ha una relació contrastada entre la incorporació d'una nova base tecnològica i la pèrdua global d'ocupació -si bé és cert que no hi ha una correspondència ni molt menys exacta entre els llocs que es creen i es destrueixen- (Torres, 1999) i, per l'altre, la medició és difícil ja que la seva incorporació ha anat paral·lela a altres transformacions que han augmentat els seus efectes i l'impacte del qual és difícil de separar (Agulló, 1997). Com apunta Castells (1997), l'impacte de la tecnologia sobre l'ocupació depèn especialment de la seva utilització per part de les empreses i les polítiques econòmiques dels diversos països o regions. Tingui un efecte desplaçament o compensatori de llocs de treball, la tecnologia és una de les variables que incideix amb més transcendència en les transformacions actuals que està patint la norma social de l'ocupació.

Aquests canvis es concreten de la següent forma:

A. La incorporació generalitzada de les noves tecnologies respon a una estratègia encaminada a aconseguir una millor rendibilització del treball productiu i una maximització dels beneficis en un actual context de creixent competitivitat (Santos, 1995; Blasco, 1999). La substitució de mà d'obra per tecnologia sobretot en el sector industrial possibilita l'obtenció d'una major producció amb uns menors costos temporals i sobretot econòmics. La inversió tecnològica esdevé un recurs per augmentar la productivitat sense un increment de l'ocupació i, per tant, un mitjà per poder estalviar salaris i escapar del cost que representen els contractes laborals i les cotitzacions socials. "La codificació de la base tècnica de l'aparell productiu capitalista se sotmet inevitablement a una lògica determinant que és la del benefici, que no implica linealment produir més o menys, utilitzar major o menor quantitat de treball, d'un tipus o d'un altre, sinó tan sols guanyar més. La incorporació de la nova tecnologia perseguia un objectiu essencial: l'estalvi de salaris" (Torres, 1999:49).

L'augment del rendiment del treball vinculat a la nova base tècnica ha provocat una disminució de la importància del treballador en el procés productiu, la participació del qual esdevé cada cop més supèrflua. La desvalorització del treball realitzat per recursos humans té efectes significatius sobre els salaris i sobre la capacitat del mateix treballador de defensar determinats drets que abans semblaven inqüestionables.

B. Les noves tecnologies permeten millorar qualitativament i quantitativa els canals de comunicació amb elements externs a l'empresa, fet que facilita estratègies d'*externalització* d'algunes parts del procés productiu a través de la subcontractació d'aquestes a d'altres empreses o a persones autònomes. Com diu Recio (1997a),

potser la major incidència no ha sigut simplement el desplaçament d'ocupació sinó el reforçament de les possibilitats de control remot, la qual cosa ha afavorit la descentralització de la producció en diverses unitats autònomes i ha mantingut la centralització del control. D'aquesta forma, l'espai assalariat es debilita i emmudeix (Torres, 1999) i el mercat esdevé més *segmentat* i *fragmentat*, doncs, d'una banda, existeixen molts treballadors que ocupen zones perifèriques de la producció i, de l'altra, els projectes col·lectius i els lligams socials fruit de l'experiència en el treball es veuen notablement obstaculitzats. És el cas, per exemple, del teletreball, una nova forma laboral en la qual la persona treballa sense un contacte presencial amb l'empresa o amb la resta dels seus membres.

En la mateixa direcció, les oportunitats comunicatives que ofereixen les TICs permeten la internacionalització de certs serveis que abans no podien ser realitzats fora de la pròpia zona de consum (Freeman *et al.*, 1996). El poder disciplinador que té per als Estats i sindicats la possibilitat d'una deslocalització massiva fa que la preservació de les condicions laborals passi a un segon terme. Ja s'entreveu que l'expansió tecnològica i el procés de globalització estan íntimament associats. "Els canvis d'escala (globalització) i d'era (postindustrialització) no constitueixen dos fenòmens independents ni separables, sinó interdependents, integrats en un únic procés de transformació del espai-temps laboral" (Blanch, 1996:105). Aquest aspecte ja queda palès en l'aproximació de Castells (1997) al fenomen de la globalització que hem assenyalat anteriorment. L'autor diu que la característica que defineix l'economia global diferenciada de l'economia mundial existent en el passat és la seva capacitat d'utilitzar la nova infraestructura proporcionada per les TICs per funcionar com una unitat a escala planetària. No cal dir que, en tant que les noves tecnologies participen activament en el procés globalitzador i el potencien, també reforcen els efectes que la globalització provoca sobre la norma social de l'ocupació.

C. Les noves tecnologies permeten afrontar a nivell tècnic-organitzatiu un mercat cada cop més inestable i fluctuant i una demanda més diversificada i personalitzada (Santos, 1995). Ens trobem en un context de profund canvi de model productiu i d'organització del treball: es deixa enrera el model taylorista-fordista i prenen força aquells models caracteritzats per la flexibilitat (especialització flexible, *just in time*, etc.), per la capacitat d'adaptar la producció de l'empresa a les demandes específiques que el mercat reclama -sèries de productes quantitativament més curtes i qualitativament més elaborades i diversificades-. Les noves tecnologies impulsen una nova organització del treball caracteritzada per la reducció del número de fases de fabricació que componen l'activitat productiva, la integració de les seves funcions, l'agrupació d'equips de treball (Lope Peña, 1996) o la transformació del treballador especialitzat, àmpliament representat en les famoses cadenes de muntatge fordistes, a un treballador polivalent i funcionalment mòbil (Blasco, 1999) que s'adapta a diferents llocs en funció de les necessitats canviants que ha d'afrontar l'empresa.

La tendència a la desagregació (divisió en parts cada vegada més petites, atomització de funcions en el si d'una organització altament diferenciada) s'ha traduït en un important factor de fragmentació laboral, de pèrdua dels universos professionals i de dissolució de les solidaritats col·lectives. La versatilitat funcional que permet la nova tecnologia ha produït una multiplicació de les categories laborals i ha difuminat els dominis professionals i la identificació que tenia el treballador amb la seva professió. "L'actual crisi d'ocupació no solament s'allunya d'una professió definida per una proporció elevada de gent, durant molt de temps o indefinidament, sinó que fa canviar molta més gent de professió o categoria amb una freqüència que no es donava en el passat i per motius molt allunyats de la pròpia voluntat" (Miguélez, 1998).

D. Les noves tecnologies no han modificat tan sols el procés productiu –com ja hem apuntat- sinó també la naturalesa dels llocs de treball i els requeriments de qualificació que el treballador ha de posar en pràctica, de tal forma que pot dir-se que la nova ocupació que es genera en el nucli de la innovació tecnològica i en el seu entorn és notablement diferent a la tradicional (Torres, 1999). En relació a aquesta qüestió, hi ha un enfrontament entre les visions de la “modernització” i les de la “degradació” del treball. Els primers diuen que l’automatització-robotització solament té conseqüències beneficioses, ja que els llocs de treball que elimina, sobretot en el sector industrial, són els de tasques repetitives i manuals, de major implicació física, més nocius i degradants per al treballador (Freeman *et al.*, 1996). Estaríem assistint a una evolució des de l’obrer manipulador dels materials al treballador del coneixement i a l’emergència d’una estructura professional eminentment tècnica, que requereix majors nivells d’instrucció i de formació (OIT, 1999) per afrontar treballs de creixent naturalesa *mental*. Els segons, en canvi, denuncien la degradació del treball i de les seves condicions ja que la tecnològització és utilitzada pels empresaris capitalistes per reduir els costos i controlar els treballadors i la classe obrera. El cert és que molts donen la raó a ambdues visions i indiquen que s’estableix un procés dinàmic de desqualificació/sobrequalificació dels llocs que es creen, és a dir, una *polarització* de les qualificacions en dues direccions: absència i sobreabundància.

Els nous requeriments en alça, que es corresponen a l’aplicació de nivells alts de qualificació, són la capacitat de manipular abstraccions, de resolució de problemes, de treballar en equip, de comunicar-se i relacionar-se, de mobilitzar coneixements col·lectius, d’adquirir i aplicar competències transversals, d’actuar en l’àmbit de la qualitat més que de la quantitat, d’adaptar-se a la imprevisibilitat de les tasques i a la complexitat de les funcions, de ser autònom, etc. (Lope Peña, 1996; Blasco, 1999). En relació als llocs, informes d’organismes internacionals com l’OCDE auguren perspectives favorables al sector terciari i pronostiquen que les ocupacions intel·lectuals, científiques, tècniques i administratives seran les més demandades en un futur immediat: en concret, els serveis de programació i control informàtiques, els serveis de gestió i tractament d’informació, els serveis personals, comptables, jurídics, sanitaris i socials, els serveis a les empreses i els serveis relacionats amb activitats d’oci i turisme. Efectivament, com apunta Caprile *et al.* (1996), ja en el present existeix una expansió de les ocupacions relativament més qualificades –directius, professionals i tècnics-.

No obstant, en altres ocupacions, també es produeix la tendència inversa: ocupacions manuals qualificades -els oficis- (Recio, 1997b), ocupacions de supervisió dels comandaments intermitjos que realitzaven tasques de control de les cadenes de muntatge o d’equips de treball, ocupacions mentals que ara realitzen els sistemes informàtics, etc. es veuen simplificades i, en el pitjor dels casos, eliminades per la nova base tècnica. A més, els nous serveis han creat un volum important d’ocupacions poc qualificades i també d’ocupacions que no es poden considerar poc qualificades però tenen una important càrrega de treball poc qualificat (Caprile *et al.*, 1998). Sembla, doncs, verificar-se la tesi de la polarització, a partir de la qual “certs col·lectius generalment poc nombrosos entre els ja qualificats augmenten la seva qualificació, mentre que altres més nombrosos veuen reduïda la qualificació efectiva que exerceixen en el treball” (Lope Peña, 1996:104). Les noves tecnologies han creat ocupació molt qualificada en el nucli dur del progrés tecnològic, desocupació allà on ha predominat la lògica de la productivitat i ocupació precària en l’entorn del nucli tecnològic (Recio, 1997b; Torres, 1999). S’obren, així, processos de dualització laboral que situen col·lectius de treballadors com a receptors de condicions sociolaborals poc favorables. El buit en ocupacions intermitges deixa sense oferta de llocs a molts joves amb aquestes expectatives laborals i que no poden satisfer les exigències d’entrada

en el sector superior. L'augment d'ocupacions poc qualificades provoca situacions de subocupació per a molts treballadors que aspiren a quelcom millor.

Hem abordat fins aquí la transformació ocupacional i d'organització del treball provocada per la incorporació de les noves tecnologies i hem apuntat breument la transformació sectorial que aquesta també ha produït. A continuació aprofundirem sobre el fenomen de la terciarització.

4.3. Terciariització

La transformació ocupacional esmentada està íntimament lligada al procés de terciarització emprès per les economies occidentals. Si bé la *postindustrialització* es veu relativitzada per alguns indicadors econòmics, com la contribució dels sectors al PIB (Zubero, 1998), que mostra la importància del sector industrial en el conjunt de l'economia, els analistes estan d'acord en les següents tendències: a) la dinàmica econòmica està sotmesa a un desplaçament de l'activitat productiva al sector terciari; b) el creixement econòmic actual està liderat fonamentalment per les empreses de serveis i d'alta tecnologia (Vázquez, 1999); i c) perden posicions les activitats que produeixen béns materials i acumulables (agricultura i indústria) i augmenten les de béns immaterials i intangibles, que tendeixen a utilitzar-se o consumir-se en el moment de la seva producció.

En termes d'ocupació, però, sí que es posa clarament de manifest el retrocés de les ocupacions industrials respecte a les de serveis –taula 3-. Per aportar algunes xifres, la indústria ha perdut a l'Estat espanyol quasi un milió de llocs entre 1975 i 1996. En el mateix període els serveis han creat quasi 2,8 milions de llocs més. Això indicaria que l'evolució de l'estructura ocupacional tendeix a desplaçar-se cap al sector terciari en detriment de les ocupacions agrícoles i obreres.

Taula 3: Taxa d'ocupació per sector econòmic

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Agricultura	15,1	13,5	12,6	11,3	10,5	10,3	10,4	9,6	9,3	9,0	8,8	7,7	7,1
Indústria	23,8	23,7	23,8	23,0	22,9	21,7	21,2	20,7	20,2	19,9	20,2	20,3	19,9
Construcció	8,2	9,1	9,4	10,0	9,7	9,5	8,6	9,4	9,2	9,7	9,5	10,2	10,8
Serveis	52,9	53,7	54,2	55,7	56,9	58,5	59,8	60,2	61,3	61,4	61,5	61,7	62,2

Font: *Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.*

Les anàlisis han aportat diverses explicacions de l'apogeu ocupacional del sector serveis. Alguns subratllen que la progressiva complexitat del treball que hem apuntat anteriorment ha comportat el creixement de les activitats de coordinació, planificació, organització i consultoria englobades en l'àmbit terciari. Altres han assenyalat com la seva expansió està relacionada amb els canvis en les pautes de consum i la proliferació de noves necessitats de béns i serveis personals i socials. També s'ha argumentat que la creixent demanda de serveis a les empreses i les possibilitats de subcontractació han traslladat al sector terciari una part de l'ocupació que abans estava en la indústria. Finalment, s'ha afegit que el creixement dels serveis es deu a la capacitat d'absorbir l'excedent de mà d'obra fruit de l'estalvi sofert en la producció industrial per la incorporació de les noves tecnologies.

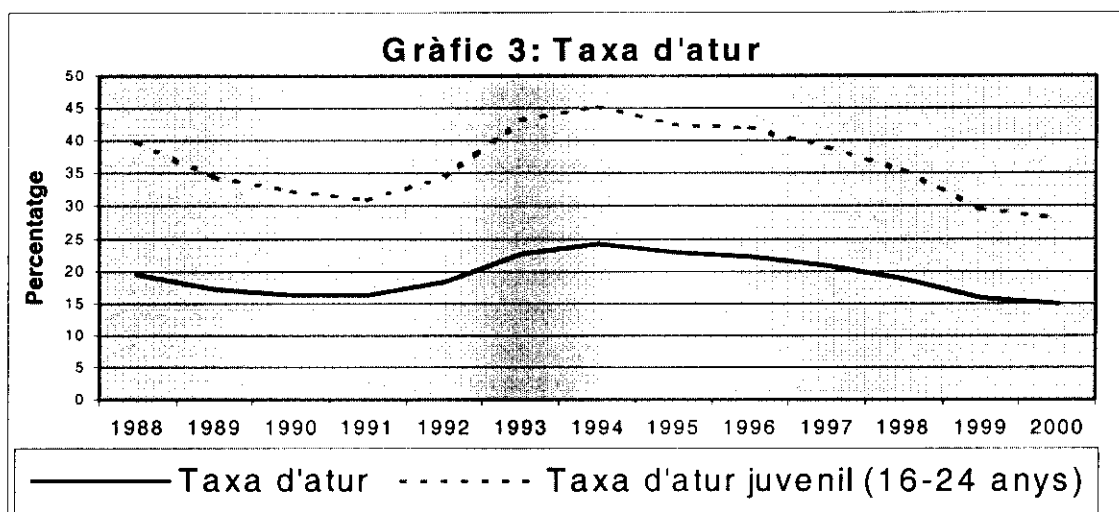
La terciarització ha facilitat alguns canvis en la norma social de l'ocupació. Ja hem assenyalat en apartats anteriors que la subcontractació situa el treballador a una zona perifèrica de l'empresa i que fragmenta els espais laborals, fets que debiliten les identitats col·lectives creades en el procés d'industrialització i que havien permès l'assoliment dels drets sociolaborals que formen la norma social de l'ocupació. A més, el sector serveis es caracteritza per la petita empresa amb una presència sindical escassa i per unes relacions laborals individualitzades.

Això ha facilitat un augment notable de la precarietat i l'heterogeneïtat laborals. Una economia de serveis ocupa legions de venedors, cambrers, secretàries i caixers amb condicions precàries (Martín Artiles, 1997), amb una alta mobilitat i amb una escassa permanència d'aquests en un mateix tipus de lloc de treball. Aquest sector no es compon solament de professions d'elevada informació, coneixement i qualificació sinó que abunden ocupacions que sota el mateix rètol "serveis" amaguen un nou i ampli proletariat, format per treballadors precaris, mal pagats i marginats, en part ocupats com a força de treball flexible en la perifèria de les noves empreses industrials i en part confinats als treballs no qualificats dels serveis (Santos, 1995).

4.4. Atur massiu

Un altre element que intervé decisivament en la crisi de la norma social de l'ocupació es deriva de la incapacitat que mostra el sistema socioeconòmic en general i les empreses en particular a respondre eficaçment a les crisis econòmiques produïdes d'ençà l'any 73. La major part del cost social es traslladà al mercat laboral, la qual cosa va originar un augment massiu de la taxa de desocupació, que assolí el 25% de la població activa en els pitjors moments. La desocupació es consolida i deixa de ser conjuntural per convertir-se en un problema estructural amb dramàtiques repercussions socials: esdevé, en definitiva, un factor intrínsec i definitori de la pròpia crisi del treball/ocupació que caracteritza actualment les societats occidentals.

S'han donat varies raons per explicar l'atur massiu del mercat laboral espanyol, algunes que es centren en els factors econòmics (*jobless*) i d'altres en les causes personals (*workless*). En aquest punt ens servirem de les explicacions que aporta Recio (1997b), que són les següents: la rigidesa del mercat laboral; l'augment excessiu dels salaris, que hauria provocat la corresponent alça de preus generant una pèrdua de competitivitat dels productes espanyols i una substitució per béns d'importació; les excessives prestacions per desocupació; la persistència de les polítiques de moderació salarial i restricció monetària i els retalls de la despesa pública, que hauria provocat una debilitat del consum privat i que no s'afavorís la inversió; la poca qualificació de l'oferta i la poca adequació a les necessitats professionals del mercat; etc.

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

Ja s'ha fet referència en apartats anteriors al problema de l'atur i a la incidència que ha tingut i té per als joves –gràfic 3-; valgui tan sols subratllar aquí que la rigidesa del mercat laboral ha estat un dels factors més recurrents per explicar l'atur massiu, ja que provoca una ineficàcia en les empreses per respondre als cicles productius i a la competitivitat creixent del mercat. Aquesta creença, que ja forma part quasi del sentit comú, ha facilitat que l'Estat i els sindicats hagin acceptat una flexibilització generalitzada del mercat de treball a fi de provocar un canvi positiu en la tendència de les xifres d'ocupació. La lluita contra l'atur estructural i el foment de l'ocupació han estat, així, els arguments esgrimits des de les institucions per legitimar les polítiques flexibilitzadores –com hem argumentat anteriorment, de generalització de la temporalitat- del mercat. A més, les mesures venen reforçades indirectament pel mateix treballador, per a qui l'ocupació esdevé un bé escàs i momentani, tan difícil d'aconseguir i mantenir que, per a obtenir-la, els assalariats es veuen obligats a acceptar condicions de treball que en altres circumstàncies no haurien acceptat (Prieto *et al.*, 1994).

El resultat és, doncs, la pervivència de l'atur, l'aparició de formes de treball "flexibles" (temporals, descentralitzades, amb escassa protecció) i, en definitiva, una estructura ocupacional feble i fràgil (Recio, 1997b) que, a més, porta implícita una sèrie d'efectes perversos a llarg termini: d'una banda, la manca de protecció jurídica pot ocasionar altes taxes de desocupació en períodes recessius; i de l'altre, l'augment de la desigualtat en la redistribució i l'increment de la inseguretat en les rendes pot provocar una dualització tal que afecti sobre el consum intern, ofegui el creixement econòmic (Martín Artiles, 1997) i, per tant, repercuteixi negativament sobre l'ocupació.

En definitiva, l'atur estructural és un factor crític *per se* però, a més, crea les condicions propícies per atiar una vertadera crisi de la norma social de l'ocupació: evidència que la plena ocupació no és una realitat i, per tant, el treball ja no és un dret garantit per l'Estat; legitima els agents socials a realitzar reformes laborals que debilitin la posició del treballador en el mercat; afebleix la força sindical enfront la negociació; etc.

Fins aquí hem parlat de les grans transformacions que s'han produït en l'ordre polític, econòmic, tecnològic i laboral i dels canvis que aquestes han provocat en el mercat de treball i en la norma social de l'ocupació. L'exponent més simptomàtic del canvi i, alhora, representatiu de la direcció empresa és la flexibilització laboral.

4.5. Flexibilització laboral

La ràpida difusió i els efectes perversos que ha generat sobre l'ocupació han situat l'estratègia de la flexibilització en el centre del debat sociolaboral actual. La seva aparició i propagació s'ha vist afavorida per les diverses dinàmiques analitzades en els anteriors apartats:

- un context econòmic competitiu i incert que reclama insistentment la desregulació de l'activitat econòmica i la lluita contra les seves rigideses,
- un context tecnològic que fa possible repensar l'organització del treball vigent fins aleshores,
- un context polític que tendeix a reduir el cost de la flexibilitat fruit de l'omissió o submissió de l'Estat i de la feblesa dels sindicats enfront la lògica del mercat, i
- un context social amenaçat pel problema de l'atur massiu, que s'utilitza per demostrar la ineficiència del sistema anterior, que fa necessari la generació de treball sota qualsevol condició i que justifica políticament i social les accions encaminades a dinamitzar el mercat de treball mitjançant la supressió de les seves rigideses estructurals (salari, contractació, acomiadament, etc.).

El resultat ha estat la generalització de la flexibilització com a forma natural i necessària de dirigir l'esfera econòmica i sociolaboral i la difusió d'una concepció de treball com a cost de producció que ha de ser reduït a la seva mínima expressió.

4.5.1. Per a l'empresari, el recurs de la flexibilització

Les empreses, immerses en un nou escenari fluctuant i inestable fruit de la creixent competitivitat, troben en les rigideses del mercat laboral un important obstacle per a la seva adequació funcional i econòmica a l'entorn. Per afrontar aquesta disfuncionalitat s'ha impulsat amb força l'estratègia de la flexibilització, principalment, del treball i la mà d'obra, com a garantia d'equilibri, sostenibilitat i control, sense la qual les empreses es veurien abocades al fracàs. Des de l'òptica de l'empresari, doncs, la flexibilització pren unes connotacions marcadament positives i es presenta com a prioritat indispensable per resoldre els problemes d'adaptació.

Efectivament, a diferència de com sovint és tractada en la literatura sociològica, la flexibilització no té un valor *per se* negatiu. El problema apareix quan aquesta es posa en pràctica sense restriccions, amb l'única pauta d'afavorir en cada moment particular l'acumulació dels màxims beneficis possibles, concentrant en el treballador tota la incertesa del mercat i *jugant* amb ell en funció de les circumstàncies del moment. Com adverteix Atkinson (1994:459), "la flexibilitat ha tendit a originar-se des dels empresaris i a instrumentar-se en el seu interès". No cal citar casos d'empreses que, al mateix temps que obtenen balanços econòmics impressionants, redueixen plantilles, subcontracten i, en definitiva, aprofiten les avantatges que ofereix aquesta nova organització del mercat per assolir uns resultats encara més positius. El problema, doncs, apareix quan la generalització d'aquesta pràctica amenaça les condicions laborals del treballador i la qualitat del treball, quan s'afavoreix, en definitiva, la quantitat de guanys d'uns pocs en detriment de la qualitat de vida de la majoria. És per aquest motiu que la flexibilització laboral no s'ha de valorar únicament en termes de rendiment econòmic sinó que té una marcada dimensió política (comporta formes

d'interpretar la realitat, de considerar els treballadors i de valorar el capital) amb dramàtiques repercussions socials (comporta el debilitament de drets fonamentals).

En aquesta línia, Cano (1998) parla de perspectiva *simple* i *complexa* de la flexibilitat, en funció del tipus d'adaptació i ajustament que realitza l'empresa. En el primer cas, es tracta d'una resposta reactiva a la variabilitat de la demanda, que afecta la política d'ocupació de l'empresa, amb acomiadaments, contractacions o canvis en la jornada en funció de les necessitats. En el segon cas, es tracta d'una resposta integrada i proactiva, que afecta l'organització de l'empresa, que implica la incorporació de la innovació tecnològica i organitzativa per anticipar-se als canvis incerts de l'entorn. La primera resposta trasllada el cost de la inestabilitat de la demanda als treballadors en forma de precarietat i, per tant, afecta principalment als sectors del mercat laboral més febles i situats a la perifèria del procés productiu. La segona, no obstant, requereix una certa estabilitat dels treballadors, el foment de la seva preparació i formació i una major implicació en els canvis productius. Comporta, doncs, un nou model de gestió de la força de treball que busca la flexibilitat per la via dels nivells de qualificació més elevats, professionalització, mobilitat i polivalència. Com diu Cano (1998), s'estaria produint una flexibilització a *dues velocitats*: la primera, que obtindria una eficiència a curt termini i que consideraria el treballador com a cost de producció i precaritzaria la seva situació laboral, i la segona, que representaria una inversió més a llarg termini i que consideraria el treballador com a recurs estratègic a desenvolupar per al futur de l'empresa.

En funció dels barems que utilitza l'empresari, es posarà en la pràctica d'una o altra forma el recurs de la flexibilització. Ja s'entreveu que aquest és un fenomen polimòrfic que engloba pràctiques de naturalesa diferent. S'han realitzat nombroses classificacions, que agrupen de forma diversa les variables sociolaborals que entren en joc: dinàmiques internes/externes a l'empresa, aspectes temporals, sistemes de retribució, volums d'ocupació, organització funcional, etc. Una classificació que usualment s'utilitza és aquella que diferencia la flexibilitat interna i l'externa: "la primera es basa en l'agilitat de l'organització productiva, en l'aptitud dels treballadors en relació a la polivalència i al canvi en els llocs de treball, una major sinèrgia de les funcions i dels serveis i l'organització del temps de treball. La segona es caracteritza per la diversificació de les formes d'ocupació, la restauració de les lleis de mercat per a la determinació del salari, les llibertats atorgades a l'empresari per acomiadar, contractar i remunerar als treballadors" (Bunel, citat a Zubero 1998:120). Aquí repassem els recursos i les formes que adopta la flexibilitat laboral a partir de la classificació, més concreta, que proposa Atkinson (1994).

4.5.1.1. Flexibilitat numèrica

És possiblement el mecanisme flexibilitzador més difós i que ha aglutinat més controvèrsies, sobretot per la facilitat que mostra de ser incorporada ràpidament i de generar efectes significatius (perversos en molts casos) en l'empresa i en el mercat laboral. És una forma de flexibilitat interna que es caracteritza per "la capacitat de les empreses per ajustar el número de treballadors o el nivell d'hores treballades en funció dels canvis a nivell de demanda" (Atkinson, 1994:459), és a dir, la capacitat d'adaptar el volum d'ocupació a la quantitat precisa de treball que cal satisfer en cada moment per complir amb les obligacions productives. Es fa necessària l'agilització dels mecanismes que en els moments de canvi permeten modificar el personal de l'empresa, ampliant-lo amb treballadors externs o expulsant-ne els excedents interns. En aquesta línia, s'han promogut les possibilitats de contractació temporal, s'han reduït els costos de l'acomiadament o s'ha flexibilitzat la jornada laboral, en definitiva, s'ha tendit a afeblir el lligam que uneix el treballador amb l'empresa i a traslladar el poder

de decisió sobre la relació contractual exclusivament a l'empresari. El parany més gran que amaga és que els guanys de competitivitat s'aconsegueixen solament a través de la reducció dels costos laborals i no mitjançant guanys en la productivitat.

Álvarez Aledo (1997) analitza la flexibilitat numèrica i n'extreu els efectes positius i negatius. Per a l'empresa, es redueix el cost mitjà per treballador contractat, es redueixen els riscos salarials implícits per la possibilitat d'incórrer en un futur en costos d'indemnització després de llargs períodes de contractació, es millora la capacitat d'adaptació de la plantilla contractada davant dels canvis a nivell de demanda; es faciliten els processos de selecció de nous treballadors per ocupar llocs vacants i es redueix la incertesa i els costos relacionats amb la possible inadaptació del treballador als nivells de productivitat requerits; s'incrementa la taxa de rotació de treballadors, fet que redueix el nombre de persones en situació de desocupació permanent en un moment determinat o la duració del temps de desocupació; es milloren les possibilitats de col·lectius que entren per primera vegada al mercat de treball; etc.

No obstant, la flexibilitat provoca nombrosos efectes negatius per al treballador i pel mercat de treball, sobretot relatius a l'estabilitat laboral. A nivell macroeconòmic, s'aguditza el comportament cíclic de l'ocupació, de tal forma que en períodes d'expansió hi ha un creixement d'ocupació però en períodes recessius succeeix just el contrari. En aquestes èpoques, la caiguda dels fluxos de renda, i conseqüentment del consum, pot afectar negativament en la demanda de producció i, per tant, en les quantitats d'inversió i ocupació. A nivell microeconòmic, l'excessiva flexibilitat disminueix la introducció d'altres tipus de flexibilitat, ja que la rotació de la plantilla impedeix disposar de treballadors amb experiència a l'empresa, en detriment de les possibilitats d'aprofitar els avantatges de la mobilitat interna. El reduït temps a l'empresa impedeix l'assimilació dels adequats nivells de coneixement i, per tant, dificulta l'assoliment d'increments de la productivitat similars als de treballadors d'antiguitat. I, finalment, es pot destacar que la manca d'una experiència laboral sòlida pot provocar un estancament del treballador en ocupacions precàries.

4.5.1.2. Flexibilitat funcional

És una forma de flexibilitat interna que es caracteritza per la capacitat de modificar el desplegament de treballadors i les tasques assignades a aquests en funció de les necessitats organitzatives de l'empresa. Algunes càrregues de feina són volàtils i efímeres i s'ha d'organitzar la força de treball per aconseguir-les amb la màxima eficàcia. Noves tècniques de recursos humans estan essent usades per millorar la resposta de les organitzacions, enteses com a grups de treball, a les demandes canviants del medi. Cultura Organitzacional, Equips de Treball i Aprenentatge Organitzacional són nous conceptes que han aparegut transformant l'antiga organització taylorista, caracteritzada per la seva rigidesa en els llocs de treball, envers l'actual de creixent flexibilitat i dinamisme, on es tendeix cada vegada més a la formació d'equips centrals de treballadors altament qualificats, amb un alt grau d'autonomia i iniciativa i que compten amb l'absoluta confiança i compromís de l'empresa. Aquests se'ls demana polivalència (reorganització de les competències associades al treball, de tal manera que el treballador pugui desenvolupar aquestes competències en una gamma de tasques més àmplia) i mobilitat funcional (intercanvi de treballadors entre tasques i llocs de treball diferents dins de l'organització) per poder respondre a la demanda canviant. Els límits i els dominis professionals queden, així, difuminats.

4.5.1.3. Flexibilitat per distanciament

És una forma de flexibilitat externa caracteritzada pel “desplaçament dels contractes de treball per contractes comercials” (Atkinson, 1994:461). Aquesta estratègia afavoreix la descentralització de l'empresa, externalitzant de forma permanent determinades parts del procés productiu o fent-ho en moments en els quals l'excessiva càrrega de feina sobrepassa les possibilitats de l'empresa. Es podria dir que la flexibilitat per distanciament permet reduir els costos salarials indirectes (seguretat social, protecció social, prejubilacions...) i els riscos que la incertesa del mercat crea sobre la sostenibilitat de l'empresa: es tracta de traslladar a altri la gestió de les flexibilitats funcional, numèrica i salarial i dels problemes que poden representar càrregues excessives de costos contractuals en períodes de demanda decreixent. La manifestació més clara és la subcontractació, encara que diversos autors hi inclouen també algunes modalitats de treball submergit, de treball a domicili i de treball autònom. El problema principal associat a aquesta estratègia és que l'externalització pot afectar el compromís i la implicació que pren el treballador extern amb l'empresa contractant i, per tant, pot tenir efectes perjudicials sobre la qualitat del servei que ofereix.

4.5.1.4. Flexibilitat salarial

És una forma que es caracteritza per la capacitat de sotmetre les estructures de pagament a paràmetres estrictament productius, és a dir, d'ajustar el cost salarial del treballador als beneficis que aquest produeix a l'empresa. Sovint s'ha comentat que les rígides estructures salarials han fet que moltes empreses no suportessin l'adaptació a les turbulències dels mercats actuals i que, com a conseqüència, destruïssin llocs de treball a canvi de tecnologia o emprenguessin estratègies encaminades a la moderació salarial. Es diu que “els salaris han d'adaptar-se a les circumstàncies amb l'objectiu de permetre que les empreses adaptin els costos salarials” (Recio, 1997b:165) a la producció. D'aquesta forma, el pes dels salaris és sensible a la situació econòmica de l'empresa/sector/Estat i la seva quantitat està estretament vinculada al rendiment del treballador i a l'acompliment dels objectius de productivitat estimats.

El model d'Atkinson recull algunes de les estratègies que l'empresa pot posar en pràctica per aconseguir una capacitat òptima d'adaptació enfront els canvis de l'entorn. Existeixen altres modalitats, com la flexibilitat geogràfica (mobilitat per buscar els espais més propicis, molt pròpia de la dinàmica globalitzadora), la flexibilitat de temps (reorganització dels temps de treball, allargant o reduint la jornada laboral i adaptant els torns i els horaris laborals), la flexibilitat del procés de treball (incorporació de noves estratègies productives, com la tecnologia programable o el *just in time*, suprimint els inventaris i establint una relació més estreta amb el proveïdor i el client) etc..

4.5.1.5. Efectes de la flexibilitat

Ja hem citat alguns dels efectes específics de la creixent flexibilitat laboral que està impregnant el mercat de treball. Des d'un punt de vista més global, la flexibilitat ha provocat tres grans efectes que són especialment rellevants per a la present recerca: ha generat un nou model de gestionar els recursos humans a l'empresa, una notable segmentació del mercat laboral i una accentuada proliferació dels treballs atípics, en molts casos caracteritzats per la precarietat.

El primer dels efectes queda descrit pel nou model d'*empresa flexible* que ha efectuat l'*Institute of Manpower Studies* (Atkinson, 1994; García i Humphreys, 1995; Haraway, 1997) i que estructura el personal en tres nivells bàsics: un centre contractualment estable i professionalment qualificat, que se sotmet a la flexibilitat funcional, una perifèria inestable que es caracteritza per la flexibilitat numèrica, i uns treballadors externs, subcontractats i autònoms en la seva majoria, que segueixen la lògica de la flexibilitat per distanciament. És el que Charles Handy (1996) ha descrit com a configuració *trèvol*: un nucli dur amb contractes indefinits i alta flexibilitat interna, una primera òrbita amb ocupacions que donen suport a l'activitat principal, on es concentra la precarietat laboral; i una segona òrbita, a vegades altament qualificada, que es subcontracta. És així com el model d'empresa dinàmica capaç de respondre als constants desafiaments d'un medi cada vegada més canviant es basa en la dualització de la seva estructura. D'una part, uns pocs treballadors indispensables dotats d'autonomia i iniciativa, capaços de prendre decisions de creixent rellevància, juntament a un alt número d'ocupats contractats a temps flexible o subordinats a empreses intermediàries de subcontractació, dels quals no es fa càrrec l'empresa que rep directament els seus serveis.

La flexibilitat de l'organització *trèvol* ha comportat l'estacionalitat i variabilitat de l'ocupació assalariada, flexibilitant la contractació i privilegiant la subcontractació. S'hi ha unit, a més, noves tècniques de gestió i control del personal orientades a individualitzar les relacions laborals, eludint així l'acció sindical (Recio, 1997b), que ha erosionat els contextos socioorganitzatius de la industrialització i ha provocat la fragmentació de les condicions sociolaborals dels treballadors (Mingione, 1994). Llocs de treball flexibles amb contractes flexibles són el nou signe en l'administració dels recursos humans.

Aquesta estratificació a nivell organitzacional ha generat, a més, una autèntica segmentació del mercat laboral que posa en pràctica dues "velocitats" diferents de flexibilitat (Cano, 1998), íntimament relacionades: "no es tracta de dos mercats laborals independents entre sí; al contrari, el mercat perifèric empeny el mercat central provocant una disminució de les condicions salarials, de treball, etc." (Zubero, 1998:63).

D'una banda, un *segment primari* que està regulat per un sistema formal de relacions laborals (Zubero, 1998), en el qual la crisi de la norma social de l'ocupació s'ha vist més atenuada. En aquest s'hi troben els treballadors estables, relativament protegits per elevats costos d'acomiadament, amb salaris acceptables, amb possibilitats de promoció interna. Aquest grup ocupa sovint els llocs més qualificats i es troba integrat en els processos d'innovació tecnològica de l'empresa, constituint-ne el nucli i disposant del coneixement i l'experiència necessària per afrontar amb eficiència els reptes productius de l'empresa. L'èxit de la majoria de processos productius requereixen aprenentatge i una implicació autònoma i fidel per part dels treballadors que els duen a terme, una lleialtat que es desenvolupa amb major facilitat quan existeix una relació estable entre empresa i treballador, quan les normes imposades per l'empresa es desenvolupen mitjançant unes pautes considerades justes, i és aquest segment que diposita les esmentades qualitats.

D'altra banda, existeix també un *segment secundari* que aglutina les formes de flexibilitat laboral més controvertides: els treballadors amb contractes temporals, inestables i sotmesos a una elevada rotació, que realitzen tasques puntuals sense continuïtat, externalitzats de l'empresa i del nucli del procés productiu, amb baixos salaris i pitjors condicions de treball. Ocupen generalment els llocs menys qualificats, en uns casos per formació insuficient i en altres perquè la duració limitada del contracte ni fa rentable per a l'empresari l'esforç en formació d'aquests treballadors ni

fa interessant pel mateix treballador obtenir una formació que no li servirà per promocionar quan sigui acomiadat en un termini breu.

Finalment, un tercer efecte es concreta en la proliferació de modalitats laborals atípiques, que desemboquen sovint en unes condicions de treball precàries. Els treballs temporals, a temps parcial, autònoms i submergits són alguns dels exemples més significatius de l'actual generalització de l'excepcionalitat en els mercats laborals contemporanis, que ja no permet dualitzar el mercat en termes d'ocupació/atur sinó que incorpora noves variables com l'estabilitat o la durada de la jornada laboral. Els treballadors sota aquestes condicions són majoritàriament integrants del segment secundari i ocupen els llocs situats més a la perifèria de l'organització empresarial. El jove, fent honor a la seva situació vulnerable dins el mercat de treball i a la seva especial capacitat de suportar el desgast d'un model laboral basat en la flexibilització precaritzadora, es configura com a destinatari principal de les esmentades condicions laborals adverses. El següent apartat aprofundeix en els treballs atípics i precaris dels joves.

4.5.2. Per al jove, la imposició de la precarietat

La generalització de la flexibilitat laboral que s'ha promogut des de les empreses com a recurs per reduir els costos laborals i optimitzar així el rendiment de l'activitat productiva ha comportat, com ja s'ha indicat anteriorment, una degradació de les condicions laborals dels treballadors en un nombre creixent de llocs. Aquesta nova realitat sociolaboral produïda per la crisi de la norma social de l'ocupació es posa de manifest en forma de precarietat i configura l'escenari que el jove es veu obligat a afrontar en el seu procés d'inserció laboral.

Es creia que la flexibilització havia d'afavorir les facilitats dels joves per incorporar-se al mercat laboral. El cert és que, efectivament, existeix un augment de la creació de llocs i, per tant, una major possibilitat que aquesta es tradueixi en majors oportunitats de trobar feina. Ara bé, els llocs que s'ofereixen estan subjectes a una elevada rotació i són sovint poc qualificats, mal remunerats, sense una adequada protecció legal i sense perspectives de promoció; en definitiva, conformen una experiència laboral poc positiva des del punt de vista que asseguri o, si més no, afavoreixi la seva permanència en el mercat de treball.

S'observa, així, que el context al qual s'enfronta el jove està marcat per la contradicció:

- d'una banda, creixentment el valor del treball s'ha generalitzat com a signe d'adulthood, com a meta a assolir per part del jove en tant que condició necessària per a l'emancipació de la família i l'autodeterminació; i
- per l'altra, el treball al qual és possible accedir cada vegada és d'una qualitat més precària, incapaç d'atorgar la seguretat i estabilitat necessària per constituir-se en base d'un projecte de vida independent sostenible.

En el capítol següent s'aprofundeix sobre aquesta qüestió. El que interessa aquí és perfilar les característiques que tenen els llocs de treball emergents d'ençà la crisi de la norma social de l'ocupació: per què són considerats com a precaris? La novetat rau en la relació atípica que manté el jove amb l'empresa, sobretot en aquells aspectes que defineixen la continuïtat i el control de la seva trajectòria laboral i professional. En els estudis especialitzats és freqüent trobar determinades formes d'ocupació sota la

denominació d'ocupació irregular, ocupació aliena a la norma o ocupació atípica per descriure aquell treball que no és assalariat, a temps complert o amb caràcter permanent (De Grip *et al.*, 1997), oposat a les formes "tradicionals" característiques del fordisme i de l'Estat del Benestar: aquelles que s'adeien a la norma social de l'ocupació.

El canvi s'ha normalitzat fins al punt que actualment es qüestiona si els treballs considerats atípics són realment atípics. Com diu Treu (1993:222), han proliferat tantes formes de treball atípiques que "l'adjectiu 'atípic' no té ja sentit en la majoria de casos". Des dels anys '80, ha anat creixent en forma sostinguda els treballs irregulars, consolidant-se com a nova característica estable i normal del mercat laboral. "L'ocupació atípica, en les seves diverses formes, s'ha consolidat i afecta a un percentatge creixent de la força de treball" (Recio, 1997b:222). Sembla, doncs, evident que els treballs *atípics* ja no es poden prendre en el sentit de novedosos o inusuals, però sí en l'accepció de peculiars: representa la particular forma en que el mercat laboral evidencia les ruptures normatives que s'han produït darrerament entorn el treball. Els treballs atípics representen formes que s'allunyen de la norma social de l'ocupació i dels valors de referència en la definició històrica (moderna) de treball (Cano, 1994, citat a Beltrán 1999). Entre aquestes formes atípiques d'ocupació trobem el treball temporal o de duració determinada, el treball a temps parcial, el treball submergit, el treball autònom, el treball a domicili o el teletreball, modalitats que afecten de forma molt especial els joves.

Sovint s'identifica l'*atipicitat* amb la *precarietat*. No obstant, cal puntualitzar que ni tots els treballs considerats atípics són precaris (p.ex. els contractes a temps parcial poden ser un recurs per compaginar les tasques professionals en llocs qualificats amb els compromisos familiars), ni tots els treballs considerats precaris són atípics (p.ex. l'economia submergida no és un fenomen recent, exclusiu del moment actual). Com apunten Offe (1997) i Cano (1998), la precarietat no està lligada *per se* a formes determinades de modalitat contractual i d'ocupació sinó que s'hauria de parlar de *dimensions de precarietat* que afecten en menor o major mesura la gran majoria de llocs de treball. És per aquest motiu que el present treball se centra fonamentalment en les característiques que articulen i defineixen el canvi normatiu.

Offe (1997) exposa aquestes controvèrsies quan planteja les dimensions que adquireix la crisi de l'ocupació actual:

La primera, la *precarietat de la situació*: la condició d'ocupació no regular afecta no solament els desocupats sinó tots aquells treballadors a temps parcial que tenen frustrat el seu desig de treballar a jornada completa i estan en condicions de fer-ho, així com aquells treballadors jubilats anticipadament de forma més o menys voluntària, i els que es troben en situacions de quasi-autoocupació i d'ocupació a termini fix.

La segona, la *precarietat de la subsistència*: l'impacte de la precarietat de la situació en la subsistència mateixa dels subjectes dependrà dels sistemes de seguretat social que adopti cada país, afegit a les xarxes socials del subjecte; així mateix, és possible tenir ocupació estable de contracte indefinit i no tenir assegurada la subsistència. Per exemple, existeixen aquells treballadors que es troben involuntàriament sense feina i que, no obstant, poden gaudir d'una elevada qualitat de vida i de protecció, així com també és possible estar completament integrat en un procés productiu sense que es disposi d'un nivell adequat de subsistència i protecció.

Cano (1997) insisteix en la importància d'aquestes dues dimensions quan descriu la precarietat en base a les limitacions que té el treballador per planificar i controlar el seu present i futur i la conseqüent vulnerabilitat social i econòmica que aquesta representa

per a la seva vida. En un esforç analític, l'autor identifica la precarietat en funció de quatre dimensions fonamentals:

La primera gira entorn la *inseguretat que manifesta el treballador sobre la continuïtat de la relació laboral*. La reducció del cost de l'acomiadament fa que aquesta dimensió no afecti exclusivament als treballadors temporals. "La precarietat apareix quan el futur d'una situació no està assegurat" (Fourcade, 1992, citat a Cano, 1997:55) i es manifesta en forma d'instabilitat i de deteriorament de la salut mental (ansietat, manca d'autoestima, etc.) però també en una pèrdua gradual de l'ocupabilitat. Aquests són elements que poden incidir negativament sobre el procés d'inserció sociolaboral del jove. La temporalitat i l'elevada rotació laboral que caracteritza les experiències laborals dels joves, amb excessives variacions de continguts i tasques, de companys, d'ambients i de normes, deriva en "una major dificultat per a l'adaptació en el treball (...), en una degradació de les condicions de treball i en les dificultats per articular una xarxa de relacions al voltant del món laboral" (Miró, 1999:38).

La segona gira entorn la *degradació i vulnerabilitat de la situació de treball*. La vulnerabilitat es manifesta en una pèrdua de control sobre la pròpia situació laboral i té uns efectes nefastos sobre la seguretat i higiene en l'espai de treball, la posició del treballador dins l'organització productiva, la durada i la distribució de la jornada, la qualitat del suport relacional i tècnic, les possibilitats de promoció i de formació, etc. El treballador, en la lògica de la flexibilitat, perd poder i es troba més que mai en mans de l'empresari i de la lògica del mercat. La incertesa de la situació actua com a instrument coercitiu en pro del rendiment del treballador i de la productivitat de l'empresa i en contra de les possibilitats del treballador per exigir unes determinades condicions laborals. Aquesta tendència s'accentua especialment en el cas del jove, per la seva situació intrínsecament vulnerable i feble dins el mercat laboral.

La possibilitat d'oposar-se a la desregulació i a la conseqüent degradació del treball es redueix per la creixent individualització de les relacions laborals. Com manifesta Mückenberger (1992, citat a Cano, 1997:73), "es pot plantejar que l'evolució normativa desreguladora de la protecció de les condicions de treball ha estat seguida per una direcció precaritzadora, ja que ha augmentat la vulnerabilitat del treballador en una doble línia: la supressió o la limitació de disposicions vinculants d'ordre social que són de naturalesa legal o responen sobre una base legal, i la transferència a l'àmbit del contracte individual de disposicions anteriors de caràcter obligatori en la regulació de la relació de treball".

La tercera gira entorn la *insuficiència i incertesa dels ingressos salarials*. Com explica Offe (1997), aquesta dimensió de la precarietat tindria uns efectes dramàtics sobre la subsistència del treballador. "El nivell de retribució determina en bona mesura el nivell de vida, la posició social del treballador i, fins i tot, la seva percepció sobre la qualitat de l'ocupació" (Cano, 1997:82). La instabilitat i l'elevada rotació dels llocs de treball no permeten al treballador planificar el futur ja que no té garantida una continuïtat en els ingressos. Per als joves, aquesta dimensió es pot veure atenuada per la família, que es converteix en "el matalàs d'aquesta disfuncionalitat, en permetre la prolongació de la vida adolescent" (Cano, 1997:87).

I, finalment, la quarta fa referència a la *insuficiència i reducció de la protecció social*. La protecció social augmenta el control i les garanties de subsistència en el futur i, per tant, la seva reducció es tradueix en incertesa i vulnerabilitat per al treballador. Com apunta Miró (1999:42), aquesta dimensió s'ha accentuat no tan sols per una reducció efectiva de la protecció social en els treballs estables sinó també pel desenvolupament de la contractació temporal i a temps parcial, que porta els col·lectius més febles a no poder gaudir dels avantatges de la protecció social ja que es produeix "una

discriminació indirecta per la necessitat de cobrir determinats períodes de temps per accedir a les prestacions”.

Aquestes dimensions són l'expressió més evident de la crisi de la norma social de l'ocupació i un clar reflex dels efectes que produeix sobre el treballador.

4.6. Emergència d'una nova norma social de l'ocupació en la subjectivitat juvenil

La precarietat pot identificar-se amb processos més o menys “objectius” relatius al treball i a les condicions laborals però implica també processos simbòlics i formes de subjectivació (diss, expectatives, valoració del treball, etc.) que porten a identificar i a viure la pròpia experiència laboral com a precària. Es pot dir que les condicions esdevenen realment precàries quan l'individu percep en elles un efecte negatiu sobre la seva situació personal i la seva condició laboral. En el present apartat s'analitza com les transformacions advingudes entorn el treball en el terreny polític, econòmic i laboral, que han ocasionat la comentada crisi de la norma social de l'ocupació, troben la seva constatació i el seu suport en el terreny de la subjectivació del jove. Com afecta aquesta crisi a les experiències concretes, a les representacions laborals, a les expectatives dels joves que vivencien els canvis? Quines estratègies posen en pràctica per afrontar les dinàmiques precaritzadores? Aquestes són algunes de les qüestions que s'aborden a continuació.

De la següent exposició no se'n pot extreure un “retrat” generalitzable als joves com a col·lectiu. No es tracta d'analitzar un model estàndard sinó d'evidenciar formes de subjectivació que representen una ruptura real de la norma social de l'ocupació i que tenen una relació molt directa amb la particular situació personal de cada jove. Per aprofundir en aquesta qüestió, ens farem servir dels diversos elements normatius detallats en la introducció del present capítol.

4.6.1. Ciutadania vs. individualització

El primer dels elements normatius assenyalats fa referència al treball com a *dret* i *deure* dels individus com a ciutadans. La ciutadania social constituïa la base del model de benestar vigent d'ençà la reconstrucció de la II Guerra Mundial i tenia el seu eix fonamental entorn la idea del treball com a principal forma de participació social, econòmica i política de l'individu en la societat, com a valor d'inclusió i integració social, com a “bé” a preservar des de totes les instàncies polítiques i econòmiques a través de la regulació keynesiana. La ciutadania es convertia en l'element d'identitat fonamental dins d'un joc de regulació que determinava normes i valors socials paral·lels i funcionals als processos d'acumulació econòmica (Alonso, 1999). El treball era un *dret* en tant que a través d'aquest la societat assignava un *lloc* a l'individu (Offe, 1992) i un *deure* en tant que permetia sostenir l'Estat del Benestar.

Succeeix, però, que la identitat entre treball i ciutadania està en aquests moments radicalment amenaçada per les forces que governen la norma social de l'ocupació. El resultat de la crisi de la societat del treball ha estat el fort procés de fragmentació, d'individualització i de desafiliació o de pèrdua de les seves referències i suports

institucionals que en l'era moderna havia tingut el treball. La combinació atur-precarietat multiplica els itineraris, degrada les condicions laborals, fa créixer la vulnerabilitat i, com a conseqüència de tot plegat, erosiona els lligams socials que unien l'individu, a partir del treball com a pilar de cohesió social, a la vida comunitària. La desestructuració general resultant de les experiències laborals intermitents i desprotegides accentua l'emergència d'"una cultura individualista, hipermeritocràtica, fortament promocionista i narcisista" (Alonso, 1999:13).

P12- Si el treballador fa la feina ben feta, tampoc s'ha de preocupar de res. També s'ha d'entendre que l'amo et faci començar amb unes condicions merdoses i, si ho fas bé, vagis millorant i així a millor.

P11- La verdad es que para no tener problemas de trabajo, uno tiene que ser el mejor y demostrar que puede hacer el trabajo como nadie. Si no, te echan y "el siguiente"!. (...) Nadie te regala nada, es uno mismo quién tiene que ganárselo todo.

Aquests discursos demostren que les dificultats que troben molts joves per aconseguir incorporar-se al mercat laboral els fa ser testimonis que el treball no és un dret, que el treball no està subjecte a drets: ningú garanteix un lloc de treball, ni tampoc les seves condicions. Tan sols l'individu, amb la seva perseverància i esforç, amb els propis mèrits, qualitats i habilitats, aconsegueix posicionar-se en el mercat.

Es podria dir que la precarietat i l'atur no són vistos com una injustícia social sinó com un obstacle molest que hom pot evitar si s'ho proposa. La precarietat es converteix en un problema personal, entre el treballador i l'empresa.

P3- Mucha gente tiene problemas en el trabajo y nadie te obliga a quedarte en un sitio si no quieres. Lo claro es que si no estás a gusto, o lo dices e intentas encontrar una solución con tu empresa, o te vas y te buscas otra historia.

D'aquesta forma, es produeix una atenuació dels drets, les connotacions, els valors i les normes socials que estaven construïts entorn el treball. No hi ha un sentiment de pertinença al sistema de protecció social, ni com a elements passius ni com a copartípeps a través de les seves contribucions. El sentit de col·lectivitat no apareix i els referents socials (participació en la ret social, en el benestar col·lectiu, etc.) passen a un segon terme.

P6- Los políticos se quejan de que no hay dinero para pagar las pensiones y demás, pero la verdad es que a mí me da igual no estar pagando la Seguridad Social ni todos estos rollos.

P11- Los sindicatos no sirven para nada. (...) Cada uno tiene que defender sus intereses.

El treball pren sentit únicament *des de i per a* l'individu: ell ha de treballar per sobreviure, per poder cobrir les seves necessitats econòmiques. Els deures semblen difuminar-se i, paral·lelament, la forta pressió que exerceix la societat de consum i la cultura de l'oci sobre els joves provoca un desplaçament dels drets a aquestes altres esferes.

P3- Yo trabajo para poder hacer mis cosas sin el apoyo de mis padres ni de nadie. Pero claro, lo que tampoco hay derecho es que todo esté así de caro. Al final, si no trabajas y tienes un buen sueldo o un sueldo aceptable, difícilmente puedes hacer muchas cosas. (...) Un ejemplo... por ejemplo me he comprado un coche pero tengo que pagar un poco más de cien mil pesetas del préstamo del banco, un promedio de veinte mil del seguro y casi veinte más del garaje... ya me dirás tú.

4.6.2. Estabilitat vs. inestabilitat temporal

El segon dels elements normatius fa referència al principi d'*estabilitat* en el treball. Ja s'ha comentat sobradament que les noves ocupacions estan subjectes a una elevada rotació i que en l'actualitat la temporalitat s'ha convertit en una de les formes més habituals d'*accés a* i d'*estar en* el mercat de treball, especialment entre els joves.

Taula 4: Tipus de contracte

Assalariats, 16-19 anys	1988	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Contracte duració indefinida	24,6	13,6	8,4	8,3	7,9	6,4	8,5
Contracte temporal	37,7	43,2	45,8	45,8	46,0	46,8	45,8
Contracte d'aprenentatge, formació o pràctica	4,2	3,5	5,5	5,4	7,6	8,7	7,2
Contracte estacional o de temporada	9,7	5,4	4,4	3,5	3,4	4,5	2,7
Contracte de cobertura: període de prova	0,0	0,0	0,8	0,6	0,8	0,8	0,7
Contracte cobertura: absència d'un altre treballador	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,4	0,1
Contracte d'obra o servei	0,0	0,0	1,4	2,7	4,4	6,9	8,4
Altres	23,8	34,3	33,7	33,4	29,7	25,6	26,6

Assalariats, 20-24 anys	1988	1990	1992	1994	1996	1998	2000
Contracte duració indefinida	38,2	24,1	18,4	17,4	15,5	17,5	21,8
Contracte temporal	30,9	37,9	40,8	41,3	42,2	41,2	39,1
Contracte d'aprenentatge, formació o pràctica	1,1	0,9	1,6	1,1	2,7	2,9	2,0
Contracte estacional o de temporada	9,0	5,7	3,5	3,1	2,3	2,8	2,3
Contracte de cobertura: període de prova	0,0	0,0	0,6	0,2	0,3	0,5	0,6
Contracte cobertura: absència d'un altre treballador	0,0	0,0	0,6	0,6	0,7	0,6	0,7
Contracte d'obra o servei	0,0	0,0	2,6	3,4	4,7	7,3	8,2
Altres	20,8	31,3	32,0	32,7	31,5	27,2	25,3

Font: *Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.*

La ruptura del principi d'estabilitat seria, segons Cano (1997), un dels principals elements generadors de precarietat laboral. Els analistes diuen que la temporalitat ha suposat per als treballadors veure's immersos en una espiral d'inestabilitat caracteritzada per la inseguretat, el descontrol, la indefensió, la desorganització dels espais i temps vitals, la impossibilitat de planificar el futur, etc. No obstant, els joves, socialitzats molts d'ells en el treball temporal, disposen dels mecanismes d'adaptació necessaris per relativitzar i atenuar els efectes de la inestabilitat laboral. El jove aprèn a moure's en el mercat mitjançant la lògica de "*avui aquí, demà ja es veurà*" i troba la seva estabilitat, potser fictícia però beneficiosa, en una espècie de *temporalitat de la inestabilitat*: en el moment present accepta la incertesa de la continuïtat en el lloc de treball, doncs la seva condició de jove li ho permet, però no en el futur, quan serà adult i les responsabilitats l'obligaran a estabilitzar-se. Com diu Obeso (1997:39), "el treball temporal no és problema, sobretot si és de curta duració i no es desitja la seguretat en el treball". El no desig o, millor dit, el desig ajornat naturalitza i fa suportable la inestabilitat.

P16- Jo ara estic fent de carter però sé que és una feina temporal... jo ja sé que no vull treballar tota la vida d'això.

P7- Ara sóc jove i aquestes coses se'm permeten... A casa ja m'ho diuen que busqui una feina millor... tenen por que vulgui treballar en aquestes condicions tota la vida... però jo ja tinc clar que no, que més endavant ja buscaré alguna cosa millor, més definitiva.

L'allargament de la joventut normalitza els joves que, probablement impeditos per les dificultats de trobar una feina estable, encara no han emprès projectes de vida que requereixin una seguretat i una estabilitat en el treball. No és incongruent amb el "ser jove" voler fer treballs precaris de forma temporal mentre no siguin contraris als propis interessos.

E- ¿No es importante la estabilidad para los jóvenes?

P15- A ver, yo siempre lo relaciono con la independencia, porque claro, si me hacen un contrato de pocos meses, tampoco me voy a arriesgar a independizarme, por ejemplo, porque cuando se me acabe el contrato, si no me lo renuevan, ¿qué hago? Entonces ya... no es tan importante. Supongo que ya, cuando tienes una familia y tienes que dar de comer a tus hijos, ya no podrás tener un mes un trabajo y otro mes no. Supongo yo que necesitarás más estabilidad. Pero ahora mismo, mientras tengas la estabilidad en casa, pasas un poco de lo otro.

Un fenomen que atenua els efectes psicosocials que podria representar per al jove la ruptura del principi d'estabilitat és el trasllat de la centralitat del treball a d'altres esferes. El treball ja no representa l'espai estructurador per excel·lència. Les activitats extralaborals, caracteritzades per una major estabilitat, esdevenen de gran significació per a la vida del jove: tenen la capacitat de donar sentit i organitzar els espais i temps vitals.

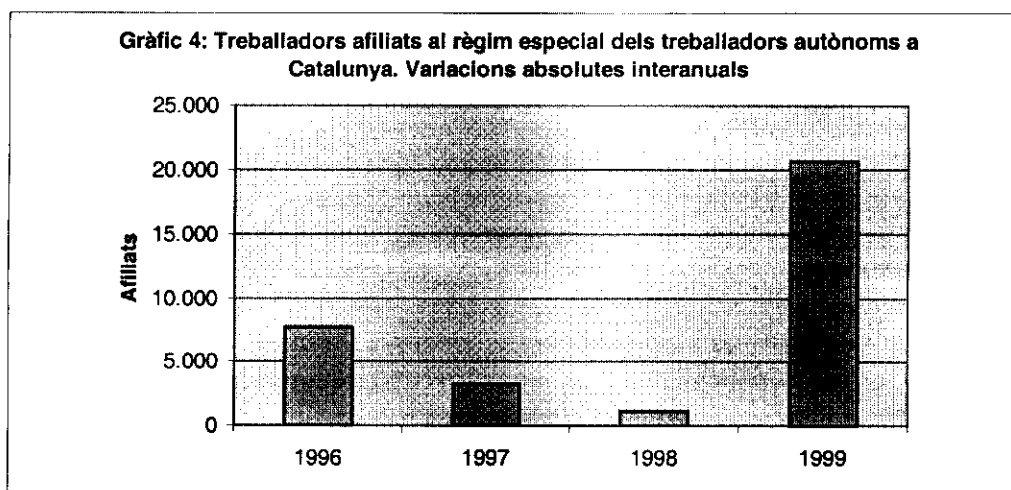
E- ¿Qué haces un día cualquiera?

P4- Pues me levanto temprano, me voy al trabajo, voy a comer a casa, y por la tarde me voy al gimnasio o miro la tele o voy a dar una vuelta con alguna amiga y después, los lunes y miércoles tengo inglés dos horitas y los jueves voy a hacer danza africana. (...) Esto es lo que más me gusta.

P16- És bo haver passat per diferents feines abans de tenir-ne una de definitiva. Així pots veure què t'agrada més i de què vols treballar tota la vida.

4.6.3. Lligams forts vs. independència

El tercer element normatiu fa referència a la *posició que ocupa el treballador en l'estructura organitzativa i productiva*. Ja hem comentat que les empreses tendeixen a acumular en la seva perifèria treballadors subcontractats o contractats com a autònoms, temporals, a domicili, etc. per fer aquelles tasques que no són nuclears en el procés productiu.

Font: Idescat, amb dades de l'INSS.

Són formes d'ocupació que modifiquen el tipus de relació que abans lligava el treballador a l'empresa, de tal forma que tendeixen a afeblir-la: són treballadors que ja no formen part de la plantilla, que la seva jornada i dies treballats depenen de les dinàmiques del mercat, etc. La precarietat es manifesta en forma d'inestabilitat i d'inseguretat i, en moltes ocasions, en forma de manca d'identificació del treballador amb l'empresa i amb el treball que realitza (Méda, 1998).

P11- Hoy puedo estar haciendo ésto y mañana de otra cosa.

No obstant, per precària i feble que sigui la seva posició en l'empresa, representa una de les formes d'estar actiu en el mercat laboral, que fins i tot pot ser contemplada com a vàlida per millorar en el futur la pròpia situació laboral i professional. "Certs col·lectius juvenils utilitzen aquest tipus de treballs com a estratègia buscada de forma conscient durant una etapa de la seva vida laboral (sobretot, al seu inici) que els anirà reportant una mínima experiència per aconseguir, en un futur, millors feines. (...) Són conscients de la seva discriminació i la seva inestabilitat (...), però el fet d'estar actius els proporciona millors expectatives laborals" (Agulló, 1997:254).

P8- Como mínimo, ya estoy dentro. Después quien sabe si eso me permitirá seguir en mejores condiciones.

E- ¿Crees que a los jóvenes les da igual tener un contrato temporal?

P3- Sí, yo creo que pasa mucho, porque ya es difícil encontrar trabajo, pues mira, si te hacen un contrato temporal... o sea, no creo que le preocupe tanto a la gente, porque como lo que quiere es trabajar, no se van a poner a decir: es que este contrato, no sé que. No creo que le preocupe mucho a la gente.

Aquests llocs, sovint, estan mancats de responsabilitat i no requereixen alts nivells de compromís per part del treballador. Això representa, per un costat, una possibilitat per al jove d'adaptar l'esfera del treball als interessos personals i a les necessitats que es generen des de l'esfera de l'oci i el consum, i, per l'altre, una oportunitat de treballar sense haver de renunciar a les activitats que tenen una major rellevància per a ell (els estudis, els amics, etc.).

P16- Ara necessitava immediatament diners per treure'm el carnet de conduir i per això m'he posat a treballar de carter. Després ja buscaré alguna cosa millor amb més tranquil·litat. (...) Aquesta feina em permet ser més independent de casa meua i compaginar-ho amb els estudis.

Per a molts joves, el treball es converteix en una necessitat que cal assumir per poder adquirir una major autonomia econòmica respecte els progenitors; sovint, les fórmules utilitzades i la posició que ocupa ell en relació a l'empresa no juguen un paper determinant. És per aquest motiu que el treball ha de satisfer la finalitat lucrativa sense que reporti complicacions afegides.

P12- Estic contenta de no tenir grans preocupacions dins la feina... i molt important, tampoc a fora. Sé que quan arriba l'hora de plegar, me n'oblido de tot fins l'endemà i em puc dedicar a fer el que més em ve de gust en aquell moment. D'alguna manera, es podria dir que la creativitat o activitats més... per dir-ho d'alguna manera, activitats més intel·lectuals... o, ja m'entens, més realitzadores, les puc fer fora de la feina.

E- A què et refereixes?

P12- Doncs, per exemple, llegeixo bastant, practico la natació, m'agrada anar al cinema o al teatre, toco el piano, sóc monitora d'esplai... jo que sé, són coses on et pots sentir realitzada i bé amb tu mateixa, sabent que fas coses de profit. Jo sóc conscient que amb la feina del súper no puc buscar grans coses... ni, de fet, les busco. A mi, mentres em paguin a final de mes, ja m'està bé.

E- I què t'agrada de la feina al bar?

P10- (...) M'agrada també poder guanyar alguns diners fàcils i no tenir lligams més forts ni tenir gent que et passi la cartilla de les coses que fas o deixes de fer.

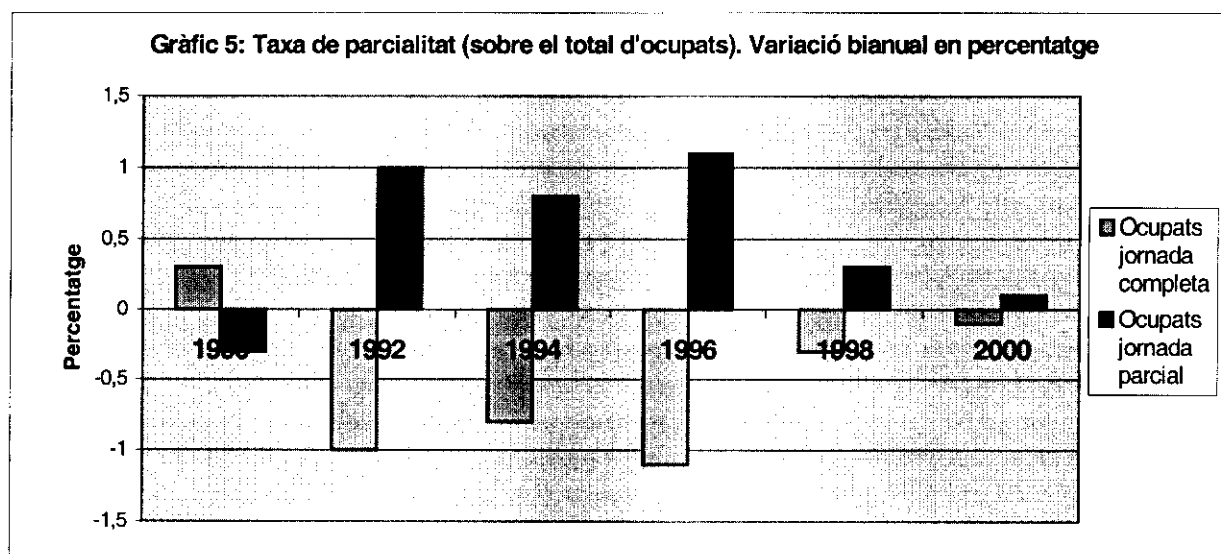
El jove valora la independència que representen les noves relacions laborals afeblides com una oportunitat per a ser amo i guia de la pròpia trajectòria, sotmesa exclusivament als propis interessos personals i professionals i no a les imposicions de l'empresa. És el mateix jove qui defineix els objectius a aconseguir, les metes a assolir i les activitats i els projectes a realitzar.

P4- Lo mejor de trabajar como autónoma es que puedes ser más independiente, no dependes de nadie, te organizas como quieres.

P10- Quan tingui els estalvis suficients per marxar a fora, me'n vaig i no he de pensar que si el meu cap diu no sé què, que si quan torni no podré tornar a treballar a allà... La veritat és que tampoc tinc cap interès a continuar. Amb una altra feina, més definitiva, això no ho podria fer.

4.6.4. Dedicació exclusiva vs. llibertat

El quart element normatiu fa referència a la *jornada laboral a temps complert*. En l'àmbit espanyol, la duració de la jornada laboral es revisà sobretot d'ençà la reforma laboral de 1997, quan els sindicats i les associacions empresarials sol·licitaren al govern l'impuls dels contractes a temps parcial. Malgrat el fort increment actual, aquest encara té un pes comparativament reduït en relació a d'altres països europeus.

Font: Elaboració pròpia amb dades de l'EPA.

Com s'ha comentat, el treball a temps parcial demostra que la precarietat no està lligada exclusivament a les modalitats contractuals. De Grip *et al.* (1997), citant a Tilly, el desglossen en tres categories: ocupació de jornada reduïda, ocupació retentiva a temps parcial i ocupació secundària a temps parcial. La primera es produeix quan, davant d'una recessió econòmica, les empreses redueixen transitòriament la jornada de treball en lloc de disminuir la plantilla. La segona, a diferència de l'anterior, és voluntària i correspon als llocs creats per a treballadors qualificats que prefereixen aquest règim. La tercera, finalment, és involuntària i fa referència als llocs a temps parcial del mercat de treball secundari. S'utilitza sovint com a estratègia empresarial per reduir els costos de la mà d'obra en activitats on la tecnologia ja no fa necessària la presència contínua del treballador per realitzar la seva funció. És especialment en aquest cas on apareix la precarietat en forma de baix nivell de les retribucions i prestacions socials, manca de protecció social, inexistència de possibilitats de

promoció professional, alt índex de rotació, menors possibilitats de formació, manca de suport sindical, limitació de les perspectives de carrera, etc. (Bollé, 1997).

No obstant, ja s'ha comentat que la duració de la jornada -i les condicions laborals en general- passa a un segon terme si el jove treballador acumula suficient capital per satisfer les seves necessitats econòmiques. D'una banda, les jornades reduïdes permeten als joves assolir una mínima autonomia mentre tenen l'oportunitat d'accedir al mercat laboral i d'acumular experiència.

P8- Yo buscaba trabajo para ir cogiendo experiencia pero que pudiera también cubrir mis gastos, económicamente. El primer paso es estar trabajando para una empresa y tampoco importa si haces tres, cinco o diez horas. Me imagino que con el tiempo, si lo haces bien, te hacen un contrato a jornada completa. Y si no, no pasa nada... a buscar otra cosa. (...) De momento, esto ya me va bien.

D'altra banda, les jornades fragmentades permeten també als joves compaginar el treball amb altres activitats més confortables i atractives (estudis, compromisos socials, etc.). El temps de treball, sobretot si la feina és poc qualificada, és viscut com a *temps de subjecció i coerció*. Així, una jornada laboral més reduïda representa disposar de major *temps de llibertat*, de dedicació a les activitats que consideri convenientes.

P10- Jo tinc amics que es passen el dia treballant i mai tenen temps per res. De casa a la feina, de la feina a casa i així sempre. A mi no m'agradaria això tampoc. A mi m'agrada poder fer esport, sortir amb els amics... fer el que em roti.

4.6.5. Treball com a única font d'ingressos vs. "feinetes"

El cinquè element normatiu fa referència al treball com a *única font d'ingressos* de l'individu. El treball assalariat garantia l'assignació econòmica suficient per disposar dels béns i serveis necessaris per viure. El cert, però, és que l'excessiva esporadicitat i intermitència que manté el jove amb el treball fa que aquest hagi de recórrer en moltes ocasions a diverses fonts d'ingressos en un règim de "feinetes". Aquestes es caracteritzen per la seva puntualitat, la seva irregularitat (són sovint submergides) i l'escassa connexió dels seus continguts, característiques que dificulten la seva posterior acreditació com a experiència professional. Ara bé, sovint el jove no busca en aquest tipus de treball una via d'incorporació regular i normalitzada al mercat laboral sinó tan sols satisfer les despeses que genera el consum a petita escala i les seves activitats d'oci. Són despeses que es poden afrontar amb la suma de petites remuneracions provinents de treballs puntuals i dels ajuts dels progenitors. Les "feinetes" que realitza el jove li permeten no haver de recórrer a una font estable i única d'ingressos.

P6- Este trabajo lo hago para poder pagar lo que me gasto. Dentro de un tiempo, cuando tenga proyectos más ambiciosos, ya me preocuparé de tener cosas más estables.

P5- Los jóvenes no nos hace falta tener mucho. Puedes ir haciendo trabajillos para ir tirando.

4.6.6. Seguretat de futur vs. viure el present

El darrer element normatiu que s'ha esmentat en la introducció fa referència al treball regulat per una *relació contractual* que lliga el treballador a l'empresa i que garanteix l'adscripció al sistema de *protecció social*. El cert, però, és que molts joves s'inicien en el món laboral en un règim de submersió, des del qual no poden

beneficiar-se del sistema de regulació del treball. Aquells que pretenen accedir al mercat i que es troben en situació de feblesa, sense poder exigir certes condicions, són els principals afectats per l'economia submergida. En un informe del CES (1999) es descriu el perfil de treballador irregular de la següent forma: menor de 25 anys, sense càrregues familiars, que treballa en una empresa petita del sector terciari i canvia freqüentment d'ocupació. La irregularitat és molt elevada al principi de la vida laboral –i també al final-, i disminueix amb la progressiva integració estable del treballador (QUIT, 1996).

L'economia submergida (anomenada també negre, oculta, no oficial, no declarada, irregular, informal, subterrània o paral·lela) comprèn, per definició, totes aquelles activitats econòmiques que no s'acullen a la normativa fiscal i laboral. Algunes aproximacions a aquest tema donen un protagonisme excessiu a les activitats ilegals i il·lícites (tràfic de substàncies prohibides, per exemple) o a aquelles activitats que no tenen cap lligam amb el sistema productiu de mercat regulat. No obstant, en la major part dels casos, és des de dins del mateix sistema on es promouen aquestes pràctiques laborals irregulars. Entre aquestes trobem, sobretot en el cas dels joves, el frau a la inscripció, amb incompliments totals o parcials de les obligacions, i el frau a la cotització, amb omisió d'una part de la retribució o amb ocultacions del tipus de jornada, de la categoria professional, etc. El cas habitual no és, doncs, l'ocultació total sinó la *subdeclaració*.

L'economia submergida no és un element nou que apareix amb la crisi de la norma social de l'ocupació. Ja a finals dels 70' era la forma de flexibilitat més utilitzada per les empreses espanyoles (CES, 1999), doncs permetia l'acomiadament instantani o l'ajustament de la remuneració en funció de les circumstàncies de la producció. Els analistes preveïen que el ventall de possibilitats que ofereix l'actual flexibilització hauria afavorit la reducció del gruix de persones que treballen en una situació irregular. El fet és que diverses dinàmiques no col·laboren a reduir les pràctiques irregulars: els sindicats tenen menor presència a les noves empreses del sector terciari, aquestes s'estableixen en rets cada cop més incontrolables per la seva complexitat arborescent o per comprendre espais jurídics diferents, les necessitats cada cop més variables de producció no troben un model perfectament ajustat en les noves modalitats de contractació, el pas del treballador per l'empresa és més efímer i més difícil de controlar, etc. Amb aquest entorn canviant, la presència de regulacions són complexes i en ocasions es rebel·len poc adequades a les noves realitats laborals (CES, 1999).

Les estadístiques, però, continuen quantificant l'economia submergida entorn al 15-20% del total dels ocupats –quadre 2-, xifres que s'inflen considerablement quan ens referim només al sector juvenil⁵. Un estudi realitzat per Muro *et al.* (1991) situa l'índex d'irregularitat entre els joves de 16 a 19 anys en el 72,5% i entre els de 20 a 24 anys en el 45,3%. Segons l'*Encuesta de Condiciones de Vida y Trabajo en España* (1985), bona part dels joves que apareixen com a aturats desenvolupen activitats econòmiques irregulars.

Quadre 2: Principals resultats en l'estimació de l'ocupació irregular a Espanya

Font	Any	Resultat
MEH: <i>Encuesta de Condiciones de Vida y Trabajo en España</i>	1985	15-22% dels ocupats amb alguna irregularitat en relació a la Seguretat Social

⁵ La quantificació de l'economia submergida ha estat sempre una tasca difícil ja que, com indica el seu nom, s'oculta. La seva dificultat i els diversos mètodes utilitzats (directes i indirectes) expliquen la dispersió dels resultats.

Muro et al.	1991	27,1% dels ocupats (72,5% dels joves de 16-19 anys i 45,3% dels joves de 20-24 anys)
INE: Encuesta Socio-Demográfica	1991	10% dels ocupats no cotitzants a la Seguretat Social
FOESSA: Encuesta FOESSA	1993	14% dels ocupats irregulars en relació a la Seguretat Social
CIS: Actitudes y Comportamiento de los españoles en economía sumergida	1997	10% dels ocupats majors de 18 anys irregulars en relació a la Seguretat Social
Instituto Aragonés de Fomento i Confederación de Empresarios de Aragón	1999	18-20% de la població ocupada

Font: Muro et al. (1991), CES (1999) i La Vanguardia (23/08/1999).

Són treballs eventuals i temporals, que no requereixen una especial qualificació i que fàcilment poden compaginar-se amb altres activitats, com els estudis o la cerca d'una altra ocupació (QUIT, 1996). Així, existeixen alts índexs d'irregularitat relacionats amb feines a domicili (classes particulars, cangurs, etc.) o treballs de temporada en l'hosteleria i el comerç.

Malgrat la informalitat és un fenomen social heterogeni (Agulló, 1997), els treballs submergits s'accepten per aconseguir una major independència econòmica en relació a la família i generalment a l'espera d'un treball millor (QUIT, 1996). Els beneficis que obté el jove es caracteritzen per la seva immediatesa: poder accedir a un lloc que, en cas de no acceptar, no ocuparia i es veuria obligat a romandre sense feina a curt termini, gaudir d'una major renda actual enfront els inconvenients d'una menor renda futura (sigui al final de la vida laboral, sigui per la interrupció anterior de la percepció del salari –atur...-).

Els costos i els riscos, en canvi, no s'evidencien en el present i per aquest motiu perden rellevància: disposar d'una menor pensió de jubilació, no estar assegurat a les baixes, patir unes pitjors condicions de promoció professional (el jove es pren aquestes experiències com a temporals i sovint no l'interessa romandre a l'empresa), tenir menys oportunitats d'accés a la formació continua i més dificultats per canviar a un altre treball per no poder acreditar la qualificació adquirida, no tenir prestació per si ocorre un accident o es perd el treball, etc.

E- No t'importa treballar sense contracte?

P10- Ara mateix, no, però a la llarga, espero trobar alguna feina amb contracte, no? El contracte et garanteix el compliment d'uns horaris i et dona una mínima estabilitat... al menys saps que fins a tal dia cures, tot i que hi ha contractes de tot. Tenir contracte també implica que l'empresa et paga la Seguretat Social, que és un dret que té tot treballador... però en el meu cas, tampoc tinc una feina perillosa i és difícil que tingui algun accident laboral. No sé... es podria dir que els avantatges que et representa treballar amb contracte ara tampoc els podria aprofitar... bueno, clar, el dia que em quedi a l'atur, no cobraré ni un duro. Però com que em plantejo aquesta feina com una cosa temporal, no l'exigeixo. És com si fes un cangur. També tinc l'avantatge que si treballés amb contracte, cobraria trenta o quaranta mil peles menys... I no sé si per quaranta mil peles menys estaria cada dia fins a les tres de la matinada fent de cambrera.

E- Has comentado que habías trabajado sin contrato. ¿Qué piensas del hecho de trabajar sin contrato?

P14- Es el sistema, es eso o nada. Cuando trabajé de recepcionista sin contrato tampoco es que lo necesitase mucho. Es como cuando das clases de repaso, que dices, bueno, para ganar un dinerillo y eso, que tampoco piensas en la Seguridad Social. Es sólo para sacarte un dinerillo, y que sabes que si dices que quieres contrato no te van a coger, van a coger a otra persona.

E- ¿Tú crees que para un joven el contrato es importante?

P14- Es importante para cualquier trabajador, ¿no? Es importante, sí, claro, por todo, por tu cotización a la seguridad social...

E- ¿Y para los jóvenes?

P14- Yo creo que los jóvenes no se lo plantean tanto. Claro, cuando antes empiezas a cotizar, mejor, pero tampoco es prioritario, y además, tampoco puedes exigir.

4.7. Conclusions: la normalització de la precarietat

La crisi de la norma social de l'ocupació ha generat noves experiències juvenils entorn al treball que s'han traduït en formes de subjectivació dirigides a situar i a adaptar el jove en el nou context laboral. Agulló (1997:254) apunta que "les diferents estratègies dels joves davant la precarietat estan servint per relativitzar i minimitzar l'impacte", a reduir la seva importància.

Efectivament, els discursos exposats en l'apartat anterior demostren les ruptures existents en l'àmbit de la subjectivació i com aquestes es manifesten en forma de normalització de la precarietat laboral:

- la difuminació dels drets entorn el treball facilita l'aproblematització de les condicions laborals precàries;
- la vivència de la precarietat com a experiència temporal, situada en el moment actual i no exportable al futur, ajuda a suportar i a minimitzar les seves repercussions;
- la voluntat de "viure el present" provoca una desconsideració dels efectes de la precarietat sobre la trajectòria personal i professional futura;
- la manca de projectes de vida consolidats i de grans necessitats econòmiques permeten que les deficiències de la seva situació no adoptin un caràcter dramàtic;
- la instrumentalització del treball situa en segon terme les condicions en que aquest es du a terme;
- la centralitat de les esferes de l'oci i el consum atenuen la situació precària del jove en el mercat laboral;
- les dificultats que existeixen actualment per incorporar-se al mercat converteixen la precarietat en la via més factible d'accés; i
- la consciència que les relacions laborals funcionen així i no d'altra forma explica el consentiment davant la precarietat (Bilbao, 1999).

Aquestes són algunes de les estratègies que el jove posa en joc per *naturalitzar* la precarietat i per *relativitzar* els seus efectes psicosocials i laborals. Aquest tipus de normalització es caracteritza per la seva valoració neutral: la precarietat forma part de l'"essència" pròpia del mercat de treball, és molt comuna i habitual, no té alternativa real per al jove, etc. S'han constatat, però, altres formes de subjectivació que introdueixen un matís força significatiu: representa una ruptura més radical, defuig l'ambivalència, porta implícita un judici de valor. Es tractaria d'una espècie de

positivació de la precarietat, és a dir, la normalització es produeix a través de l'assignació a aquesta d'una sèrie de connotacions positives.

- l'afebliment dels lligams que unien el treballador precari al treball és traduït en forma d'independència i d'oportunitat per decidir sobre la pròpia trajectòria en funció dels propis interessos personals; i
- la fragmentació de les jornades i períodes laborals permet al jove fugir de l'*esclavatge* del treball i dedicar major temps a activitats d'oci, més reconfortants per a ell.

Aquesta *positivació* no significa que el jove prefereixi certs tipus flagrants de precarietat laboral a una situació del tot normalitzada: es tracta d'estratègies posades en pràctica per minimitzar el seu impacte, sobretot quan el jove s'hi veu abocat sense poder escollir. No obstant, tampoc significa que determinades qualitats del treball segueixin tenint la mateixa preponderància per al jove que en generacions anteriors: per exemple, actualment molts joves privilegien treballs interessants a treballs estables i segurs. En els capítols successius s'aprofundeix més sobre la qüestió dels valors referits al treball.

Per acabar, ens interessa destacar que la normalització de la precarietat posa de manifest l'enorme capacitat d'adaptació del jove a les noves condicions laborals que caracteritzen la crisi del treball. Aquest fet ha permès reduir no tan sols l'impacte sobre l'individu sinó també les enormes repercussions socials que els notables canvis normatius haguessin ocasionat si la precarietat hagués recaigut tota en altres col·lectius menys flexibles.

5. CRISI DELS MODELS TRADICIONALS DE TRANSICIÓ A L'ADULTESA

En els anteriors capítols s'ha exposat com la situació laboral dels joves està estretament lligada i influenciada a la conjuntura del mercat de treball. D'ençà la crisi del treball, la inserció laboral dels joves ha estat marcada per situacions crítiques, plenes d'entrebancs i conflictes: les dificultats per accedir a les primeres ocupacions i la precarietat laboral d'aquestes semblen ser els majors problemes als quals s'enfronta. Aquí s'aborda l'impacte que aquesta situació ha comportat per a les trajectòries d'inserció a la vida activa i per als processos de transició a l'adulesa.

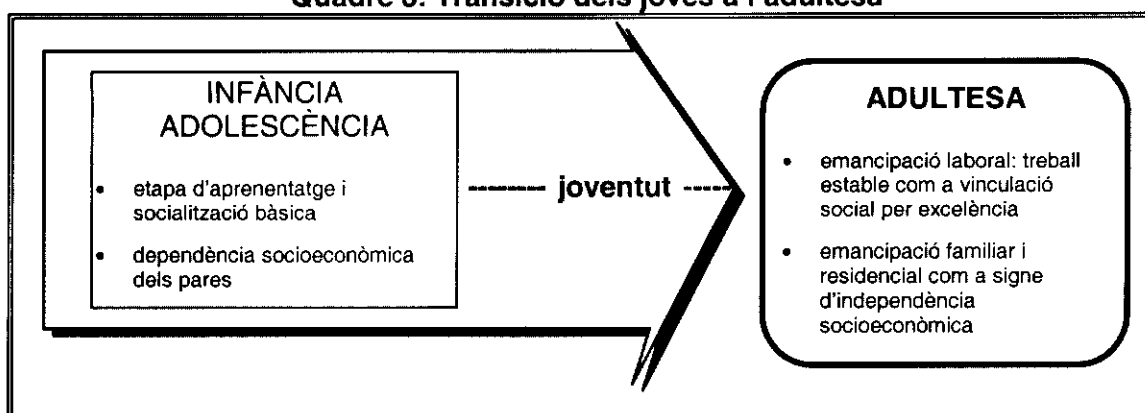
Les nombroses i diverses definicions sobre la *joventut* que la teoria social ha aportat coincideixen en destacar la seva condició de *transició social a un estat adult* (Serrano,1995). Sembla acordat que, a diferència dels conceptes de pubertat, de caràcter estrictament biològic, i d'adolescència, més lligat al desenvolupament d'algunes qualitats psicològiques, la joventut al·ludeix "el període que va des dels divuit anys, quan legalment s'arriba a la consideració d'adult –edat amb dret a vot, amb permís de circulació, etc.–, fins al moment que troba una ocupació i assumeix els rols familiars" (Mula *et al.*, 1999:20). Des d'aquest punt de vista, el període juvenil apareix definit socialment per una *meta*: la integració plena de l'individu a la societat a través del treball estable (*emancipació laboral*) i l'autonomia en relació a la família d'origen (*emancipació familiar* i *emancipació residencial*), les característiques pròpies de l'adulesa. Un cop assolida la *meta*, el jove deixa de ser-ho i esdevé definitivament adult.

Això ens planteja que la *joventut* en si mateixa, com a procés, "consisteix en un canvi en les condicions de dependència en els espais vitals més bàsics de les persones" (Garrido i Requena, 1996:13). Aquest procés de canvi en les condicions de dependència ve determinat per formes de vinculació social caracteritzades per una major flexibilitat i laxitud. Si bé el jove disposa de certa independència en la presa de decisions personals i ja està *format* per ingressar al món adult, encara mostra –en molts casos– una notable dependència econòmica envers la família de filiació i, per tant, no aconsegueix encara les *metes* definitòries de l'adulesa. El seu comportament, doncs, està representat pel reclam de drets definits com a propis de l'adult, sense que aquests estiguin encara lligats a les responsabilitats adultes; és a dir, en paraules de Papalia i Ods (1997) i de Garrido i Requena (1996a, 1996b), el comportament del jove resulta caracteritzat per una certa *irresponsabilitat* en relació als lligams que vinculen l'individu a l'estructura social.

El fet que la *joventut* estigui definida en base a unes *metes* no assolides provoca una caracterització fonamentada bàsicament per una naturalesa deficitària, doncs ve descrita per l'ambigüitat i les mancances i no per aquells elements que pertanyen i li

són realment propis. La següent figura –quadre 3- intenta sintetitzar visualment la definició dominant de *joventut* en l'actualitat.

Quadre 3: Transició dels joves a l'adulthood

Les trajectòries de transició són concebudes com un procés *lineal* i d'una sola direcció, definides tan sols per una etapa de trànsit que conclou amb l'assumpció i l'ajustament definitiu als rols pròpiament adults. És en aquest sentit que els autors citats anteriorment atribueixen a la joventut certa *irresponsabilitat*, en comparació a les responsabilitats pròpies que comporta l'emancipació i la integració social definitiva.

Tanmateix, aquesta concepció basada en la *no-adulthood* està subjecta als models culturals que han regit les societats occidentals d'ençà el sorgiment i l'expansió del modernisme. Per això, la *joventut* és considerada una invenció del segle XX (Serrano, 1995; Mula *et al.*, 1999; Gorz, 1991). És a partir de la modernització industrial que el treball queda desplaçat a l'esfera pública i es converteix en el principal model institucional que regeix tant les activitats socialment valorades com la participació de l'individu en els resultats de la producció. El treball assalariat ens permet accedir i prendre part en la societat i, per tant, aconseguir l'existència i identitat socials (Gorz, 1991). Així, en tant que erigit com a principal mecanisme d'integració social, resulta ésser l'element determinant, definidor i atorgador per excel·lència de la *identitat adulta*.

L'accés de l'individu al treball comporta l'emancipació laboral i possibilita l'emancipació familiar i residencial. Es dedueix, per tant, que la mancança principal del subjecte en l'etapa juvenil és fonamentalment la d'un treball estable capaç de garantir la seva autonomia econòmica, com a mitjà d'independència familiar, reciprocitat social i possibilitat de contribuir productivament a la col·lectivitat. Així, l'autoafirmació i la racionalitat econòmica com a principis d'acció en la modernitat industrial es concreten en el treball i determinen, en definitiva, l'assoliment de l'adulthood. La *joventut*, aleshores, resulta ser quelcom com la *sala d'espera social* en la qual l'individu roman fins a l'obtenció d'un lloc de treball suficientment estable que permeti assegurar la seva sostenibilitat en el temps.

Diferents estudis demostren que els joves actualment reconeixen en el treball una necessitat i una condició indispensables per integrar-se com a individus en la societat, doncs permet la consolidació de projectes de vida i constitueix, a més, la condició necessària per al reconeixement d'una identitat adulta que actua com a font de dignitat personal i d'incorporació plena a una identitat social (Mula *et al.*, 1999; Obeso, 1997; Serrano, 1995). Les mateixes percepcions dels joves confirmen, doncs, la noció de *joventut* com a període en el qual el subjecte espera i intenta incorporar-se definitivament a l'organització social a través del treball. A partir d'aquí, ja pot assolir l'emancipació en tots els sentits i, en definitiva, adquirir la capacitat suficient per a la

presa de decisions autònomes i *responsables*; és aleshores quan penetra plenament en la nova etapa adulta, finalista, no de pas.

La naturalesa transicional, reconeguda com a tal pels mateixos subjectes que l'experiencien, s'aprecia considerablement en les formes de vinculació personal i d'ocupació del temps del jove en relació als àmbits familiar i laboral. En el primer cas, l'assoliment de la llibertat respecte l'autoritat dels pares, una de les grans lluites que caracteritzen la joventut (Papalia i Ods, 1997), no implica la desvinculació de qualsevol tipus de responsabilitat personal ja que aquesta alliberació de la família d'origen ve seguida en l'adulthood per l'assumpció de les obligacions que permeten constituir una família de procreació. En el segon cas, el temps dedicat a l'estudi es desplaça envers el treball, a través del qual, d'acord amb les prescripcions pròpies de la modernitat industrial, el subjecte queda vinculat al món productiu. És cert que "l'emancipació juvenil fa referència a la transició des de la dependència que se suposa al jove fins a l'autonomia de l'adult. (...) No obstant, ni la joventut està relacionada amb un falta absoluta de voluntat pròpia en els seus actes, ni l'adult es troba en un estat de total llibertat" (Miret, 1997:56). Com s'ha vist, les transicions suposen i requereixen lligams i suports més forts i sòlids en l'adulthood –"autònoma"- que en la *joventut* –"dependent"-.

En aquest context, no resulta estrany que la *joventut* només sigui entesa com una espècie de *l'limb* en el qual el subjecte pot gaudir de "l'espontaneïtat, l'hedonisme i la valoració del temps lliure i de l'optimisme" mentre busca la seva vinculació definitiva amb la societat mitjançant el treball estable (Serrano, 1995:350). Heus ací una valoració que caracteritza la *joventut*: un espai de '*laissez faire*', de llibertat. La instància i l'actitud de gaudi, no obstant, apareixen només com una part de la incorporació definitiva de l'individu al món social: la 'llibertat' és provisional, a l'espera de l'assumpció de les restriccions individuals que comporten l'adulthood.

Aquest apartat pretén descobrir com actualment la joventut és concebuda i com es constitueix en transició a l'assumpció de rols socials adults en el context de crisi del treball. Les concepcions lineals tradicionals explicitades anteriorment, que entenien la joventut com a estat entre la dependència pròpia de la infància i les responsabilitats socials adultes, seran analitzades en base als nous contextos laborals –exposats en el capítol 4-. Així mateix, els models de transició caracteritzats per una concepció carencial de la *joventut* tendeixen a cedir pas a d'altres models emergents, revaloritzadors del *ser i sentir-se jove*.

5.1. Les trajectòries de transició a l'adulthood en època de flexibilitat/precarietat laboral

Si la *joventut* es concep com una etapa de transició envers l'adulthood i l'element determinant és l'assoliment d'un lloc de treball, l'estudi de la inserció social del jove ha de contemplar forçosament la seva relació amb el món laboral, cada cop més complex i canviant. Però a més, el present estudi ha de prendre en consideració les altres esferes d'activitat que intervenen en el procés de transició. Hem citat anteriorment la interpenetració de l'emancipació laboral amb processos orientats a l'obtenció d'una major independència respecte a la família d'origen (emancipació familiar i residencial), però manca incorporar una de les esferes més significatives per al jove, el seu pas pel sistema educatiu. Aquesta secció abordarà la transició en base a aquestes esferes d'activitat: família, escola i treball.

Cal insistir que, si s'assumeix que els sistemes de transició són més aviat sociohistòrics i que, per tant, el significat de l'adulthood com a *maduresa del subjecte* està determinat culturalment, els elements que configuren aquests processos varien d'una cultura a una altra.

5.1.1. Transició escola-treball o escola-precarietat laboral?

El Llibre Blanc de la Comissió Europea (1994) assenyala que una de les polítiques fonamentals per afrontar la crisi del treball està relacionada íntimament amb l'educació i la formació continuada orientada a desenvolupar un creixent potencial de capital humà. Això significa que, en totes les seves formes, l'educació queda definida per l'objectiu de preparar i entregar les millors *eines humanes* possibles al sistema productiu. Aquest, doncs, es converteix en entitat externa que atorga sentit i raó de ser al sistema educatiu. Ja s'ha comentat que en les societats occidentals modernes el treball s'ha configurat com a centre estructurador dels diversos àmbits de la vida: és a dir, la inserció al sistema productiu determina la plena integració de l'individu al sistema social. L'educació, per tant, s'erigeix en un potent mecanisme de socialització i d'integració social ja que permet moldejar els individus a fi que esdevinguin aptes per entrar al sistema productiu (i social).

En aquesta línia, una àmplia bibliografia ha destacat que existeix una certa correlació entre la qualitat i la quantitat de formació i la possibilitat d'insertar-se efectivament en el món laboral (Alba 1996; Mansanares 1997; OIT 1999). Novament, la concepció lineal de desenvolupament i inserció social preponderant en la modernitat industrial apareix en situar l'educació com a mecanisme d'inserció: la transició ideal del jove ve establerta per la linealitat escola-treball.

Aquesta linealitat es comença a construir quan els Estats en l'Europa de la postguerra es proposaren garantir l'accés de tota la població als diferents nivells educatius. L'escola assumí el paper fonamental de socialització de les noves generacions de força de treball i es configurà com a instrument de mobilitat social ascendent, fenomen que derivà en la denominada *escola de masses* (Casal, 1996). L'expansió de l'escolarització suposà que aproximadament la meitat de la població juvenil completava l'educació secundària i s'ampliava, així, la base social —classe mitja i baixa— d'accés als ensenyaments postobligatoris. La conseqüència més notable de la linealitat de les trajectòries i de la massificació del sistema educatiu fou la prolongació del període d'estudis i, de retruc, la demora de la integració dels joves al món del treball i, per tant, a la societat com a ésser adult.

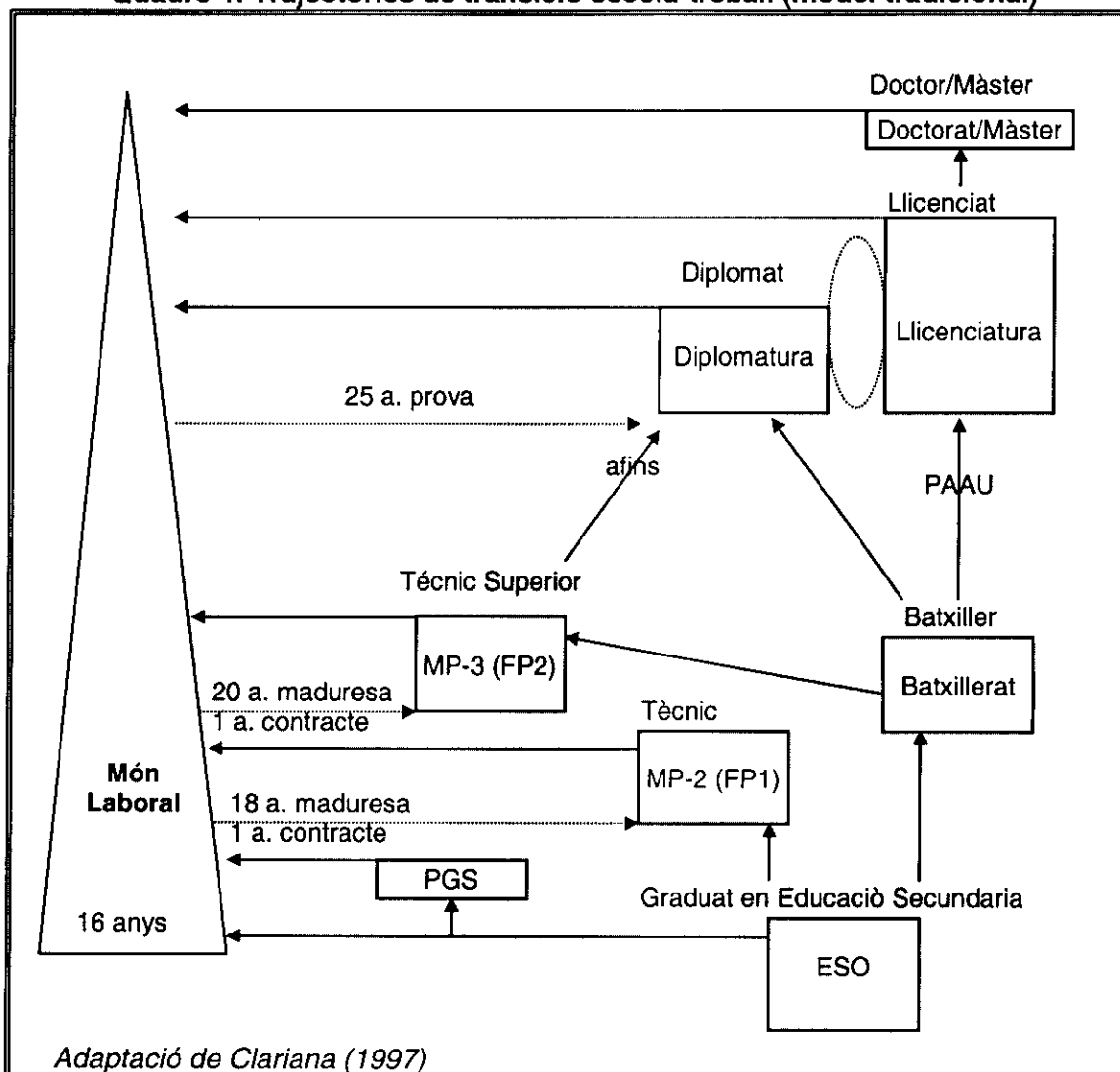
L'escola apareixia així com la gran esperança del sistema social per millorar les condicions de vida dels individus i del sistema econòmic, ja que aportava un nou capital humà més qualificat que afavoria la innovació, el progrés i, per tant, l'expansió econòmica (OCDE/CERI, 1989).

Aquest model segueix imperant en l'actualitat (ja s'ha citat, per exemple, el posicionament de la UE, l'OIT o l'OCDE). La diferència entre la dècada dels quaranta i l'actual rau en les reformulacions aparegudes en els mercats laborals que han interromput la linealitat transicional. Així, per un costat, sense la plena ocupació el jove ja no té garantit un lloc de treball i, per l'altre, el sistema de formació reglada produeix una creixent massa de persones sobrequalificades que esperen trobar una ocupació en un context laboral precaritzador. El conflicte està servit.

5.1.1.1. El Pas Escola-Treball com a Component dels Models de Transició Tradicionals

L'element més destacable dels models tradicionals de transició a l'adultesa és la linealitat de les trajectòries dels joves en el seu procés d'inserció sociolaboral. Aquesta era possible en un context de puixant industrialització i de plena ocupació en l'Europa de l'escola de masses que garantí durant més de tres dècades la seguretat d'un treball d'acord a la formació rebuda per l'individu. El següent quadre il·lustra els possibles trànsits que podria seguir un jove en l'actualitat entre el sistema educatiu i el mercat laboral des d'una concepció tradicional.

Quadre 4: Trajectòries de transició escola-treball (model tradicional)

Com es pot veure, la formació, a través dels estudis reglats com a pas previ necessari, canalitzava i conduïa les trajectòries dels individus al món laboral i determinava la posició a ocupar. La qualificació assolida en el sistema educatiu, per tant, garantia una qualificació determinada en el mercat organitzat en forma de piràmide: a menor/major qualificació, major/menor era l'oferta de llocs. Així, a mesura que augmentava la qualificació dels subjectes mitjançant el sistema educatiu, l'ingrés al món laboral es caracteritzava per l'ocupació de llocs de major qualificació, consistentment a la formació dels individus.

La diversificació de les qualificacions reproduïa l'estructura social: per un costat, els fills de les classes obreres, que no podien mantenir-se econòmicament sense treballar, abandonaven el sistema educatiu acabada l'etapa obligatòria i trobaven ràpidament un lloc de caràcter obrer; per l'altre, els fills de classes mitges i acomodades es qualificaven per a un lloc més elevat en concordança a les expectatives d'un millor posicionament socioeconòmic en la societat.

En general, aquest sistema funcionà bastant bé durant un llarg temps, de tal forma que els fluxos educatius es realitzaren sense grans dificultats i la qualificació, símbol d'èxit en l'etapa formativa escolar, resolva el problema de la distribució per estrats socials dels individus, al mateix temps que determinava l'èxit futur en els desenvolupaments individuals de carrera. L'èxit en l'etapa formativa escolar era considerat un factor decisiu per a l'èxit en la posterior inserció al món laboral. "La meritocràcia, de la que l'escola n'és un aspecte important, surt així a plena llum: fa als alumnes menys dependents del seu medi familiar, però més tributaris dels diplomes" (OCDE/CERI, 1989:53).

Si bé la qualificació escolar pot facilitar la inserció, actualment el trànsit de l'escola al lloc de treball ja no resulta ser tan immediat com ho fou abans de la crisi del treball i dels mercats laborals. En aquest context, els joves incrementen la seva dependència laboral, familiar i residencial (Miret, 1997) i, per tant, la linealitat de la transició escola/treball i la correlació entre els nivells educatius i l'èxit en el procés d'inserció es veu posada en qüestió.

A finals dels anys seixanta i principis dels setanta, el sistema d'*escola de masses* generà creixents expectatives que no es corresponien a les oportunitats socials d'ocupació existents en el mercat. "Europa, aleshores, entra en una ruptura del model de creixement, sota el pes de les tendències inflacionistes, la crisi econòmica de sectors clau i l'augment incontrolable de l'atur expert i de l'atur juvenil" (Casal, 1996:306), fets que comporten una ruptura de les relacions de plena ocupació que asseguraven les transicions des de la formació reglada al treball, fent-se aquestes més crítiques.

És aquesta la situació que caracteritza els actuals trànsits traçats per molts joves en abandonar el sistema educatiu. Tal com assenyala Banks *et cols.* (citats a Ripoll, 1995), malgrat una àmplia varietat de situacions o trajectòries de l'escola al treball, s'observa com a característica general que dels anys vuitanta ençà són més aviat pocs els joves que realitzen una transició directa de l'escola al treball i que la relació entre la qualificació del subjecte i la de les primeres experiències laborals és cada cop menor. Aquesta és també la tendència actual i sembla que amb el pas del temps s'ha vist encara més agreujada.

5.1.1.2. El Pas Escola-Precarietat com a Component dels Models Emergents

Actualment, la flexibilització en les polítiques laborals i l'augment de la precarietat laboral que creixentment domina el panorama del treball d'ençà els vuitanta ha trastocat les relacions de simetria entre el que oferta el mercat de treball i les sortides professionals del sistema formatiu. La conseqüència més evident és l'augment de joves molt qualificats que romanen en una situació de desocupació -*atur expert*- o que desenvolupen treballs poc o gens qualificats -*subocupació*- (Serrano, 1995; Ripoll, 1995).

Així, la formació no garanteix avui l'assoliment d'un treball en consonància a les expectatives dels individus, malgrat que aquesta continua atorgant l'esperança a molts joves que, a través de la seva major qualificació, si bé no necessàriament trobaran un treball assimilable a les seves qualificacions, serà més fàcil accedir al mercat de forma normalitzada i amb certa estabilitat (INEM, 1999).

Per citar un exemple, en un estudi de Peiró, Hontangas i Salanova (a Ripoll, 1995) es demostra que un gran nombre de joves que acaben nivells de formació secundària i superior romanen en el sistema educatiu per dues raons fonamentals:

- com a via de perfeccionament tècnic i professional i, per tant, d'accedir a un millor *estatus* laboral; i
- com a via d'evitar la inactivitat, a l'espera de trobar un lloc de treball.

D'aquest estudi ens interessa destacar principalment tres aspectes. El primer fa referència a que el sistema educatiu ja no és capaç de garantir el pas directe al treball, ni tan sols als estrats menys qualificats del mercat, com ho feia en anteriors dècades. El segon, malgrat l'anterior consideració, al·ludeix a que l'educació no perd importància per als joves, de fet encara és percebuda com a condició necessària per assegurar la inserció laboral. I, finalment, el tercer aspecte es relaciona amb la funcionalitat que aleshores exerceix l'educació: és capaç d'ocupar el temps lliure dels joves desocupats i de disfressar una situació de desocupació. Al mateix temps, genera una oferta de treballadors sobrequalificats per als llocs existents que dificulta la inserció d'aquests, i àdhuc dels menys qualificats, ja que augmenta el nivell necessari de formació per aconseguir un lloc de treball.

Per tant, la funcionalitat de l'educació pot ser observada des de dos punts de vista. El primer d'ells posa de relleu el fet que molts joves que voldrien tenir un lloc de treball, enfront la dificultat per aconseguir-lo, segueixen la seva formació per tal d'ocupar el temps i, per tant, desapareixen de les estadístiques de desocupació. Aquest fenomen és conegut amb el nom de *desocupació encoberta*.

La *desocupació encoberta* es caracteritza perquè la continuïtat dels estudis de molts joves està determinada no tant pel perfeccionament professional sinó per evitar la situació d'atur. Es pot dir, per tant, que l'educació també és concebuda com una esfera d'activitat diferent al treball mentre el subjecte no aconsegueix una inserció de caràcter més definitiu en el món laboral. L'ampliació de la formació esdevé un recurs de l'individu, i també polític per frenar la frustració i el descontentament social que suposa l'atur i disminuir, així, la demanda de treball i el nombre de desocupats que busquen efectivament una ocupació.

E- Pero ya tienes 26 años... ¿no tienes ganas de trabajar?

P5- Por eso estoy estudiando, para luego poder trabajar. Hoy, todo el mundo... bueno, los que estudian empiezan a trabajar a los 25, 26 o más... es lo normal. Hay que tener tantos títulos que es normal terminar a estas edades.

En efecte, durant els períodes en que l'atur ha incidit amb major contundència, l'ampliació dels temps d'estudis ha representat un dels principals mitjans utilitzats pels poders públics per ocupar un creixent nombre de joves i mantenir-los apartats del mercat laboral.

En aquesta línia, de la prolongació educativa se n'ha derivat un increment generalitzat de la qualificació dels joves discordant amb els segments d'ocupacions qualificades requerits pel mercat laboral. El resultat es concreta en una saturació dels subjectes que aspiren a ocupar el nombre limitat de llocs corresponents als seus

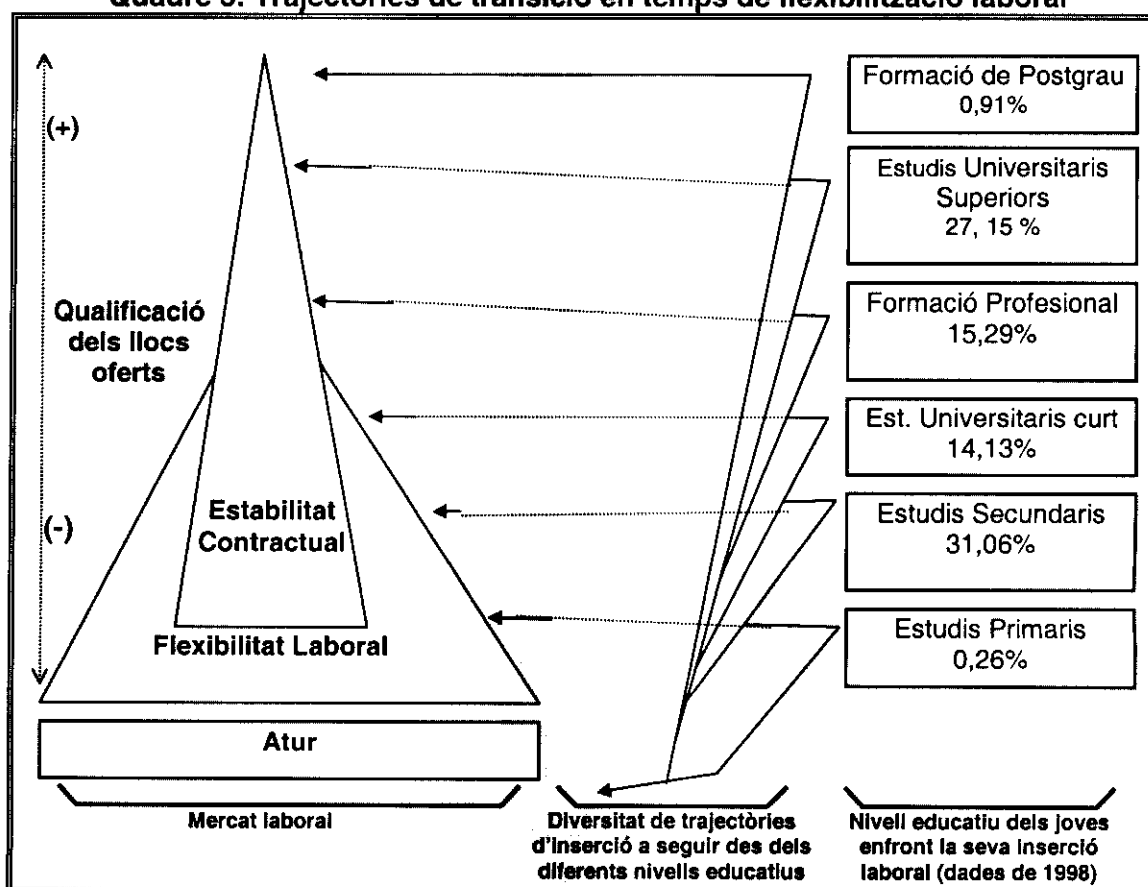
nivells formatius. Per aquest motiu, molts d'ells es veuen obligats a accedir a ocupacions menys qualificades: és l'anomenat fenomen de la *sobrequalificació*.

Els ocupadors, per tant, poden optar entre una gran quantitat de candidats amb diversos nivells de qualificació i posseïdors d'una gamma suficient de competències per desenvolupar amb eficàcia les tasques del lloc que oferta. Heus ací la segona dimensió en la qual es contempla la funcionalitat de l'educació, ara des del punt de vista dels empresaris: aquests no han d'incórrer en elevats costos en la formació dels seus treballadors.

En definitiva, aquest marc complica la relació entre educació i treball i accentua en l'actualitat els trànsits plens d'anades i vingudes, d'incerteses i dificultats, entre el sistema educatiu i el món laboral. L'element més significatiu de la nova situació és que el nivell educacional ja no garanteix ni el treball ni la seva qualificació.

Així, enfront a una piràmide d'oferta laboral que redueix cada cop més la proporció de contractes estables i de treballs qualificats s'hi oposa una altra piràmide invertida de joves cada cop més qualificats per als quals no existeix un treball que s'ajusti a les seves expectatives i qualificacions. A més, cada cop s'exigeixen majors qualificacions per treballs en els quals gran part d'aquestes no resulten rellevants. Aquestes relacions s'expliquen per l'existència d'una oferta de treball de baixa qualitat amb una demanda cada cop més qualificada.

Quadre 5: Trajectòries de transició en temps de flexibilització laboral

Font: Elaboració a partir de xifres de l'INJUVE (1998)⁶

⁶ De la classificació dels nivells d'estudis que realitza l'INJUVE a les *Cifras joves en la Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves*

El quadre anterior intenta il·lustrar la relació entre el mercat laboral i el sistema educatiu amb les trajectòries d'inserció que tracen actualment els joves.

Ja s'ha exposat en el capítol anterior que en l'actualitat el mercat laboral no es conforma per una estructura basada en la plena ocupació i en llocs estables emparats en la seguretat contractual. A diferència de l'anterior quadre, s'observa com les trajectòries de transició dels joves que provenen dels diversos nivells de qualificació es veuen afectades notablement per l'atur i per una precarietat que dualitza el mercat: existeix, per un costat, una piràmide d'ocupacions estables en decreixement i, per l'altre, una piràmide amb un nombre creixent de llocs flexibles i temporals.

Si es consideren com a criteris de qualificació de les ocupacions la complexitat de la presa de decisions implicada i la seguretat de les condicions laborals, es pot establir aleshores que la piràmide de llocs estables disposa comparativament d'una major qualificació ja que qui pren les decisions de major rellevància i complexitat en les organitzacions són justament persones que gaudeixen d'un alt nivell de compromís i de seguretat contractual amb aquesta (gerents, directius). Així mateix, les ocupacions "flexibles" disposen d'unes condicions laborals més precàries i d'una reduïda capacitat de presa de decisions i, per tant, també comparativament d'una menor qualificació. Tot plegat explica la composició de les piràmides en el quadre (una més estirada i situada per sobre i l'altra més plana i situada per sota).

Hom pot observar també l'alt nivell de qualificació amb el qual els joves abandonen el sistema educatiu i afronten el procés d'inserció al mercat laboral: més d'un quart d'ells (27,15%) surt amb un títol universitari superior (llicenciat) i quasi un terç més (29,4%) amb algun tipus de diplomatura universitària i/o amb un títol tècnic professional. No obstant, a diferència del que succeïa a les primeres dècades d'aplicació de l'*escuela de masses*, el nivell educatiu del subjecte no garanteix el seu posicionament en un lloc de qualificació consistent. En molts casos, els individus s'incorporen al mercat a través d'ocupacions que requereixen una menor qualificació de la que posseeixen.

P9- No lo tenemos fácil... Para los biólogos, como para otra gente, la cosa está difícil, porque si no tienes contactos ni conoces ni nada, pues la cosa está chunga. Entonces claro, esto me obliga pues a trabajar de cualquier cosa... de lo que te sale.

D'aquesta manera, els joves confirmen la diversitat de trànsits possibles a seguir a partir de la sortida del sistema educatiu des d'un nivell formatiu específic. Els treballs als quals poden accedir, i que són acceptats pels subjectes, són generalment tots aquells de qualificació igual o menor respecte a la formació obtinguda.

P9- (...) Hombre, ya te digo, antes que nada, eso... Yo creo que tampoco estamos en una posición de coger sólo lo que nos gusta. Yo no me planteo si me divertiré o no... claro, si fuera una tortura no cogería el trabajo, pero mientras no te exploten y te paguen a final de mes, yo no lo dudo. La verdad es que tampoco me planteo toda mi vida haciendo esto, está claro, pero mientras, para salir del paso, ya me va.

Per tant, les trajectòries d'inserció tradicionals a partir de les quals la majoria dels subjectes es possessionava en el mercat laboral amb una relativa facilitat i en un lloc assimilable a la seva formació s'han vist dificultades en l'actualitat. La linealitat d'aquestes transicions queda substituïda per l'àmplia variabilitat de trajectòries possibles que pot seguir el jove des de la sortida del sistema educatiu en cadascun

EPA, núm. 1 (1998), s'ha obviat en el quadre la categoria "Altres ensenyaments" amb un 9,59%.

dels seus nivells. En aquest sentit, el punt òptim està marcat per la inserció en llocs consistents amb la pròpia qualificació i el punt més precari correspon a la situació d'atur. Entre ambdós punts, es troba un ventall de múltiples possibilitats d'inserció sense cap destí garantit.

Ara bé, aquesta ruptura en la relació entre els sistemes formatiu i laboral no ha suposat un desplaçament en els models emergents del lloc preponderant que ocupa l'educació, com a necessitat prèvia i fonamental per accedir al mercat laboral. La *sobrequalificació* i l'elevat capital humà dels joves ha afavorit la tendència a exigir en els processos de selecció de personal un major nivell de qualificació als candidats del que requereix pròpiament el lloc.

P11- Piden idiomas para todo, y después no lo he utilizado para nada. Como ahora la gente está más preparada, lo que pasa es que piden lo más. Si pueden tener lo más, porque tener lo menos.

Per tant, encara que no garanteixi una posició determinada en el mercat laboral, el nivell d'estudis segueix essent rellevant a l'hora de trobar feina i significatiu per a les expectatives d'èxit en el procés d'inserció.

P13- Ahora me he dado cuenta de que tengo que acabar de estudiar. Y para lo poco que me quedaba... me quedaba un curso, y lo quiero hacer y lo quiero acabar.

E- ¿Y porqué quieres acabar de estudiar?

P13- Porque creo que es básico hoy en día tener lo mínimo. Por ejemplo, la FP... tenerla te abre muchas puertas, creo, en el mundo laboral. No se puede buscar un buen trabajo con una mano delante y otra detrás.

P5- Cuanto más estudios tengas, supongo que te cogerán antes.

P1- Claro, contra más formación, mejor, supongo, como más formación, más posibilidad de acceder a encontrar trabajo, espero.

Ja s'ha dit també, no obstant, que un gran nombre de joves que estudia més enllà dels nivells obligatoris no ho fa amb la voluntat de perfeccionar la seva qualificació. Les instàncies educatives també resulten ser una bona manera de passar el temps propi de l'estat de desocupació o dels continus intervals entre treballs temporals.

P14- Tengo bastantes amigos que preferirían estar trabajando, pero como no encuentran nada o faenas demasiado puntuales, están siguiendo con sus estudios.

En definitiva, es pot concloure que les linealitats característiques del model tradicional que assegurava un lloc en la maquinària industrial a cada subjecte segons la seva qualificació i prescrivía trànsits directes des del sistema formatiu fins el món del treball actualment han quedat trastocades. L'escola resulta ser solament la primera etapa en trajectòries complexes i menys directes, que només a vegades resulten ser contínues i en la resta d'ocasions es caracteritzen per avançaments i retrocessos combinats amb retorns al sistema educatiu o amb períodes d'espera, que condueixen els joves a diferents i imprevisibles posicions dins l'estructura social, familiar i econòmica (Enguita, 1990).

Evidentment, els canvis soferts en les transicions dels joves a la vida activa afecten també el seu pas a l'adulthood. En el següent apartat s'aborda aquesta consideració.

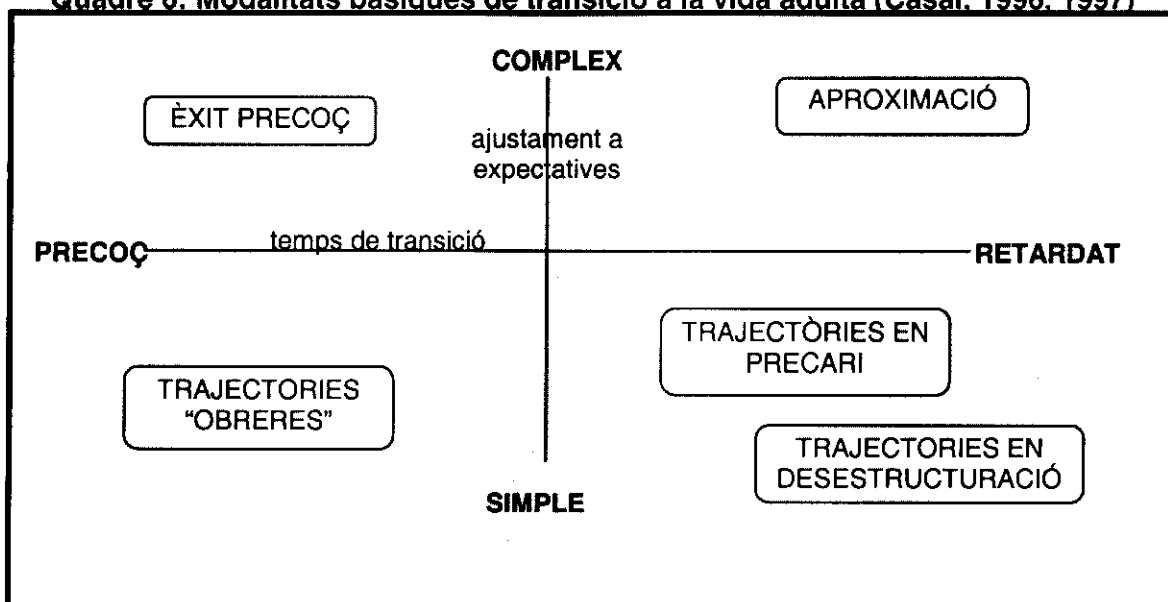
5.2. Les transicions a la vida adulta com a trajectòries d'inserció laboral

Ja s'ha comentat que la transició dels joves a la vida adulta es produeix des de diverses esferes significatives d'activitat, entre les quals destaquen la formació, la família o el treball. És probablement aquesta darrera la més rellevant, doncs, per un costat, assigna un sentit a la formació a través dels patrons avaluatius de la modernitat industrial i, per l'altre, permet dotar el subjecte d'una suficient independència econòmica per a la seva emancipació de la família d'origen. Heus ací que la transició a la vida adulta té com a punt més crític l'obtenció d'un treball capaç de mantenir el projecte vital adult del subjecte.

Les investigacions més rellevants a l'Estat espanyol sobre el particular han estat realitzades pel Grup de Recerca Educació i Treball de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest grup ha analitzat diverses modalitats de transició a la vida adulta en funció de les trajectòries d'inserció laboral dels joves (Casal, 1996, 1997). Aquesta classificació s'ha realitzat en base als criteris de demora i d'expectatives d'èxit en la inserció, de qualificació del lloc i de posició social de l'individu.

Aquestes modalitats queden representades en el següent quadre:

Quadre 6: Modalitats bàsiques de transició a la vida adulta (Casal, 1996, 1997)

Com il·lustra l'autor, la categorització està construïda en base a dos eixos fonamentals. Per un costat, un que indica el temps emprat pel jove en aconseguir objectius significatius en el seu procés d'inserció laboral i d'emancipació familiar i que situa les transicions en el continu precocitat-tardança. I, per l'altre, un que contempla les expectatives de posicionament social i professional del jove i analitza la presa de decisions relatives a la seva transició professional.

Aquests dos eixos, segons Casal (1996, 1997), permeten categoritzar la diversitat de transicions a l'adulthood dels subjectes en cinc grans modalitats. Aquestes evidencien la vigència dels models d'inserció que anteriorment s'han anomenat

tradicionals però també l'emergència de noves trajectòries menys estables i lineals originàries de l'actual etapa de flexibilització/precarització laboral.

5.2.1. Trajectòries tradicionals d'inserció al món laboral

Èxit precoç i *trajectòries obreres* correspondrien a les modalitats de transició més freqüents des de la postguerra fins a la crisi estructural del mercat de treball dels anys setanta i que en l'actualitat es produeixen però amb menys assiduitat. Són considerades com a tradicionals ja que es caracteritzen fonamentalment per aquella linealitat que era possible en un context de plena ocupació i d'estabilitat laboral i que promovia una concepció de *joventut* com a breu pas abans de la incorporació definitiva al mercat de treball. Com apunten Peiró, Hontangas i Salanova (a Ripoll, 1995), equivalen a les trajectòries directes que realitza el jove des de l'escola al treball, sense una gran demora i amb ajustaments ràpids a les seves expectatives més o menys complexes d'inserció laboral.

La modalitat d'*èxit precoç* agrupa casos de joves que, provinents de classes mitges o altes, defineixen elevades expectatives professionals i de posicionament social i que descriuen carreres professionals intervingudes en la majoria dels casos, però no exclusivament, per la formació reglada de nivell superior, especialment la universitària. Aquestes trajectòries són recorregudes sense grans dificultats ni ruptures, amb un ràpid ajustament entre les expectatives inicials de l'individu i la seva inserció professional posterior. En aquesta línia, l'emancipació familiar depèn fonamentalment d'una decisió personal i no tant dels costos econòmics que aquesta suposa.

De forma similar a l'anterior, sobretot en referència a la rapidesa del procés d'inserció laboral i a l'ajustament de les expectatives a la posició professional assolida, se situen les *trajectòries obreres*, pròpies d'aquells joves orientats cap a l'anomenada *cultura del treball*. En la majoria dels casos, es tracta d'individus amb expectatives simples i provinents de famílies de classe treballadora, que dirigeixen la seva inserció laboral a treballs poc qualificats i/o de caràcter manual, amb certa coherència a una formació reglada limitada, de contingut bàsicament professional i obtinguda de la pròpia experiència laboral i de l'assessoria familiar "*a pie de obra o en el tajo*" (Casal, 1996:308). El desenvolupament de carrera resulta, en conseqüència, molt relacionat a les demandes provinents del mercat de treball o d'altres circumstàncies, però en cap cas fruit d'una elecció merament personal. A més, l'emancipació familiar depèn molt més de la capacitat de l'individu per costejar-la.

Durant les passades dècades d'expansió econòmica en les quals dominava l'estabilitat contractual, gran part dels joves desenvoluparen *trajectòries d'èxit precoç*, afavorides per les polítiques d'*escola de masses* que permetien normalment un fàcil accés a la universitat als qui s'ho proposaven. La creixent demanda de treballadors qualificats facilità la recerca ràpida de feina en un marc d'estructures socials que permetien la mobilitat i la satisfacció de les expectatives proposades. Aquesta situació estigué acompanyada per nombrosos moviments migratoris i pel creixement intensiu de la necessitat de mà d'obra poc qualificada en el sector de la indústria i del comerç, que permeté als casos de joves sense ambiciosos expectatives professionals trobar ocupacions sota una certa seguretat i desenvolupar *trajectòries obreres*.

Ambdues modalitats tendeixen així a proporcionar ràpidament un lloc als individus en l'estructura social a través d'una inserció segura en el món laboral. De la mateixa manera, l'emancipació familiar resulta precoç, sigui a través de formes tradicionals –la nupcialitat precoç– o emergents –la cohabitació o l'emancipació individual, per

exemple-. Són circumstàncies socioeconòmiques de plena ocupació i de seguretat contractual emparades per l'entramat de regulació laboral keynesiana, que promovia una concepció de joventut com a breu fase intermitja entre la dependència infantil i l'assumpció de responsabilitats adultes. Per tant, és important no oblidar que la brevetat de la joventut, aleshores, és el resultat de la seguretat i la immediatesa d'un pas més o menys directe des de l'escola al món del treball.

5.2.2. Trajectòries emergents d'inserció al món laboral en temps de flexibilització

E- ¿Qué expectativas tienes de futuro a medio y largo plazo?

P1- Yo sé que voy a pasar unos años sin nada fijo, pero en el fondo tampoco soy tan negativa. Sí que me veo trabajando en algo, tarde o temprano, pero siempre me veo antes trabajando en otra cosa. (...) Pero en el futuro me veo trabajando en algo mejor. No sé cuando tardaré, pero vaya, tengo esperanza.

Quan el mercat laboral entra en crisi i el *capitalisme de flexibilitat*, que demanda polítiques socioeconòmiques cada vegada més liberalitzadores, s'imposa, les modalitats anteriorment citades deixen de dominar el panorama de les trajectòries d'inserció laboral, doncs es demora l'assoliment d'una certa estabilitat laboral i l'emancipació familiar. El model del GRET (Casal, 1996, 1997) exposa en aquest sentit altres modalitats de transició.

L'*aproximació successiva* està orientada cap a l'obtenció d'expectatives més aviat elevades i complexes de desenvolupament professional i de posicionament social. Es caracteritza per una prolongada formació professional i una inserció marcada pel tempteig, per l'assaig i error i per l'aprofitament de oportunitats circumstancials de l'individu (contactes, etc.). D'aquesta forma, es van aconseguint progressivament algunes metes en l'obtenció d'un desenvolupament de carrera professional relativament coherent, tot i els petits retrocessos inevitables que sovint es produeixen en un marc d'inserció laboral precari. A través de la successió de diversos treballs de caràcter temporal més o menys relacionats amb una determinada especialitat professional, l'individu adquireix un currículum coherent que facilita una posterior inserció normalitzada i facilitada per una existent experiència laboral i l'obtenció de contactes professionals capaços d'atorgar majors oportunitats.

A part dels desenvolupaments de carrera obtinguts a través de diversos treballs temporals, també entren aquí aquelles trajectòries realitzades no necessàriament a través de treballs temporals sinó contractualment estables però que l'individu abandona a canvi d'una ocupació més consistent amb les seves expectatives. En les últimes dècades aquest tipus de rotació s'ha incrementat entre aquells joves amb altes expectatives d'inserció laboral i social (Serrano, 1995; Ripoll, 1995).

És així que aquest tipus de transició queda dominat per l'obtenció parcial, però creixent, de les expectatives i pel retard de l'emancipació familiar. En general, aquests joves només arriben a emancipar-se un cop assolida la percepció d'haver obtingut les seves metes professionals almenys en un nivell tolerable i projectable.

S'observa que aquest tipus de transició conserva la linealitat, malgrat la seva demora, del procés d'inserció laboral pròpia de les trajectòries tradicionals. Per tal que el subjecte pugui configurar una carrera professional amb una relativa coherència, ha d'acomplir ocupacions consistentes amb la seva formació -o almenys consistentes entre sí i conduents a assolir les seves expectatives-, de tal forma que es conservi una certa linealitat. Així, la formació altament especialitzada (Figuera, 1996) en un àmbit en el

qual el mercat ofereix oportunitats és fonamental per facilitar el desenvolupament d'aquest tipus de trajectòries.

A diferència de les trajectòries *d'aproximació successiva*, les dues modalitats restants caracteritzades per Casal (1996) com a emergents són la conseqüència, entre d'altres factors, d'una manca de formació -i en particular de formació especialitzada en àmbits en que el mercat laboral demanda treballadors- i de la falta d'oportunitats fruit de circumstàncies particulars de l'individu (manca de recursos personals, socials, econòmics, etc.).

En aquest sentit, les *trajectòries desestructurades* corresponen a les adoptades per aquells joves amb expectatives de posicionament social més aviat baixes i una formació reglada deficitària o erràtica i provinents de famílies de recursos limitats. A partir de la seva escassa formació i d'una situació social en la majoria dels casos de marginació, els camins d'inserció es caracteritzen per un bloqueig sistemàtic i constant produït per l'atur crònic, tan sols trencat per incursions circumstancials en el mercat secundari o a través de l'economia submergida. Aquests subjectes, abans protegits per polítiques socials que garantien la plena ocupació, esdevenen vulnerables enfront la creixent flexibilització laboral i desprotecció social pròpia dels models neoliberals actuals. Així, afegeixen a la precarietat de la seva situació laboral una precarietat de la pròpia subsistència (Offe, 1997) .

Casal (1996) explica que aquestes formes de transició es construeixen d'una manera complexa, a partir d'un procés evident de desorganització de les categories temporals i d'una desesperança *in crescendo* provocada per la precarietat de la seva situació, la qual no només afecta les expectatives laborals del subjecte sinó també la seva condició existencial més íntima. L'autor prossegueix dient que aquesta desestructuració personal, en els casos més greus, condueix l'individu des d'una situació social precària a una autèntica "exclusió social" i a conductes desviades que comporten una inevitable pèrdua parcial o total de les aptituds i actituds necessàries per a una inserció laboral regular. Malgrat que es tracta de trajectòries carregades de corbes i topants, semblen conservar també una certa linealitat, evidentment en sentit oposat a les trajectòries d'aproximació successiva: l'individu es dirigeix envers l'exclusió.

Ara bé, el canvi realment més significatiu es produeix en la darrera modalitat de transició anunciada pel model del GRET (Casal, 1996). És en aquestes, les *trajectòries en precarietat*, on es produeix una veritable ruptura de la linealitat imperant en els anteriors models. La seva inserció en el treball queda dominada per la rotació laboral, l'atur, la subocupació i, en definitiva, la plena inestabilitat, sense aconseguir configurar en les seves successives entrades i sortides del món laboral una orientació clara cap a l'obtenció d'expectatives, siguin aquestes altes o baixes. La inestabilitat és tal que els individus es veuen incapaços de generar cap tipus de desenvolupament de carrera laboral o professional amb certa coherència.

La qualificació, en molts casos de nivell superior, tècnica o professional o clarament especialitzada, no és suficient per garantir un procés d'inserció exitós degut a la manca d'oportunitats concretes en l'àmbit en el qual s'han format i acaba per *condemnar* els joves a exercir diferents tasques sense una relació directa o indirecta amb la seva formació.

E- Puedes resumir lo que has estudiado, si has tenido alguna experiencia laboral...

P9- Pues acabé la universidad el año pasado, la carrera de biología... Y de experiencia laboral, la verdad es que más bien poquilla. He trabajado tres meses de recepcionista, pero sin contrato... Los únicos trabajos que he tenido con contrato han sido haciendo de monitora en el Tibidabo y en una empresa de Martorell, en una cadena de montaje de

impresoras. Suena muy así, porque no tiene demasiada relación una cosa con la otra, pero es lo que hay... tampoco se encuentran cosas mejores.

L'expansió educativa ha creat una desmesurada oferta de professionals formats que no troben una continuïtat en la demanda del mercat laboral. Figuera (1996:130) assenyala en aquest sentit que la inserció en diverses ocupacions que mantenen una escassa relació amb la formació professional provoca la següent situació: "els seus itineraris laborals es caracteritzen per la inestabilitat, el continu canvi d'ofici i la falta de perspectives de qualificació, que no permeten l'acumulació d'una experiència especialitzada que faciliti l'inici d'una carrera professional"⁷.

P3- Hay trabajo, pero no hay trabajo en condiciones. Bueno, yo por lo menos estoy buscando y no encuentro. Igualmente llega un momento en que tampoco te detienes a ver en que condiciones está. Yo, por ejemplo, mientras estudiaba, nunca había pensado que cuando acabase la carrera me pondría a trabajar en una cadena de montaje... lo que pasa es que, después, lo haces porque no hay muchas otras. (...) Lo que pasa es que siempre te queda la duda, como que en el futuro tendré cosas mejores o tendré que hacer siempre esto, porque ese trabajo tampoco me sirve para tener mejores posibilidades.

E- Quan vas acabar la carrera, et vas posar a buscar feina?

P10- Et refereixes a feina de sociòloga?

E- ... o del que sigui.

P10- Home, encara que no és una superfeina, ara estic treballant de cambrera a un bareto de Gràcia.

E- És la feina que buscaves o volies alguna altra cosa?

P10- No buscava cap tipus de feina concreta... no sé...

Diverses investigacions (Figuera, 1996; Ripoll, 1995) confirmen la dificultat cada cop major de molts joves formats professionalment per inserir-se adequadament com a tals en el món laboral. Per exemple, en el cas dels llicenciats en Psicologia, la primera ocupació finalitzada la carrera resulta ser un 67% inadequada respecte als estudis realitzats i tres anys després encara es situa en un 40% (Figuera, 1996). Aquestes dades posen en evidència les dificultats per desenvolupar carreres coherents amb la formació rebuda o, fins i tot, en períodes de precarització, les impossibilitats de desenvolupar qualsevol tipus de carrera.

P10- M'atreia la idea de fer una cosa que no havia fet mai... havia fet d'administrativa-recepcionista, treballat amb nens... i volia provar això de fer de cambrera. A més, els diners que guanyo els invertiré en anar-me'n a Anglaterra o Irlanda... on potser em podré guanyar uns diners per mantenir-me en l'hosteleria, i una mica d'experiència no m'anirà malament.

Aquesta és la situació que caracteritza la major part dels joves que intenten inserir-se laboralment en els actuals temps de flexibilització (Agulló, 1997). En aquestes circumstàncies, l'emancipació familiar queda retardada per un llarg període o facilitada, en el millor dels casos, per una relativa estabilitat econòmica garantida per certes solucions laborals no coincidents amb les expectatives inicials dels subjectes.

P15- Por ahora, económicamente estoy bien... bueno, el dinero no me sobra pero tampoco me falta. La pena es que no lo gane con algún trabajo que me gusté más y que me sirva para el futuro, laboralmente hablando. Pero no pasa nada.

⁷ Figuera (1996) diferencia la inserció laboral de la professional: la primera es refereix a la inserció en qualsevol tasca que no requereixi una especialitat tècnica professional; la segona, en canvi, es refereix a aquelles insercions en les quals el subjecte entra en el mercat laboral en qualitat de tècnic i/o professional. En el present estudi no s'utilitza aquesta diferenciació, doncs en un sentit estricte la inserció professional és efectivament una inserció al món laboral, en tant que reconeixement dels professionals com a treballadors amb l'única diferència del tipus de formació.

Si bé és cert que les trajectòries d'inserció precoç encara sovintegen, sobretot en subjectes que destaquen per la seva excel·lència i per una nodrida xarxa relacional, d'ençà la dècada dels vuitanta destaquen les tres darreres modalitats esmentades de transició dels joves a la vida activa –i, per tant, a la vida adulta-. Els principals factors que les distingeixen entre sí i que podrien explicar el tipus de trajectòria seguida pel jove en un moment donat són la qualitat i la quantitat de formació (Casal, 1996) i la congruència de les trajectòries professionals desenvolupades, encara que aquestes es conformin a partir d'insercions laborals temporals (Enguita, 1990; Serrano 1995). No obstant, cal dir que per concloure que la situació del mercat de treball actual orienta i resigna un gran nombre de joves a desenvolupar *trajectòries en precarietat*, actualment principal via d'inserció al món laboral.

5.3. Emancipació de la família: una fita necessària en l'adulthood primerenca de la postmodernitat industrial?

Fins al present punt, s'ha exposat l'*emancipació laboral* del jove com a element fonamental de transició a l'adulthood. S'ha dit que aquesta es caracteritza actualment per una notable demora, que fa repensar la *joventut* com a simple breu etapa de pas. A l'inici s'ha esmentat la intervenció de la prolongació de l'etapa educativa i de les dificultats d'accedir a l'ocupació per part dels joves com a factors explicatius, i més endavant s'ha afegit que la relació treball-independència-emancipació està esdevenint cada cop més diversa i complexa (Vergés, 1997): així, s'observa una forta correlació entre l'obtenció d'una ocupació i l'emancipació però també existeixen altres variables que modifiquen sensiblement aquesta relació, com la situació laboral, l'estabilitat, l'antiguitat en el lloc, etc. en la que es troba el jove (Cañada, 1997). En definitiva, els canvis transicionals són fruit dels efectes de la precarietat laboral –taula 5 i 6-.

Taula 5: Proporció de contractes temporals (1995)

<i>Categoria d'edat</i>	<i>Emancipats</i>	<i>No emancipats</i>	<i>Total</i>
16-19 anys	59,9	86,3	86,0
20-24 anys	68,6	74,5	74,0
25-29 anys	46,5	54,9	51,8
30-34 anys	31,5	39,8	34,0
35-39 anys	23,2	30,5	24,3
Total	32,2	61,3	47,1

Font: Leal Maldonado, J. (1997).

**Taula 6: Proporció de no emancipats en relació a l'activitat
(percentatge per edat)**

Edat	Sexe	Inactius		Aturats		Ocupats		Total	
		1986	1994	1986	1994	1986	1994	1986	1994
16	H	96,0	95,7	97,6	90,9	93,8	93,3	95,9	95,0
	D	96,1	95,1	96,6	95,2	90,9	90,9	95,8	94,9
18	H	96,4	96,0	96,3	94,0	95,4	93,9	96,1	95,3
	D	94,0	95,0	95,7	94,8	90,6	92,9	93,5	94,1
20	H	95,7	95,6	93,2	95,4	90,2	94,7	93,4	95,3
	D	92,1	93,1	93,9	92,5	88,3	89,2	88,4	91,1
22	H	95,8	94,9	90,3	92,9	86,4	88,1	89,6	91,4
	D	88,5	92,7	83,8	86,7	76,1	86,3	75,5	85,3
24	H	95,2	95,2	79,5	88,2	76,2	80,7	79,9	85,5
	D	85,0	85,9	72,3	77,5	62,4	78,1	60,5	74,0
26	H	90,0	87,9	71,9	77,5	54,4	69,2	61,7	73,4
	D	77,8	84,6	57,4	62,8	45,4	60,3	40,2	54,0
28	H	83,3	83,3	60,7	69,0	35,6	50,8	43,1	57,0
	D	70,7	82,6	47,5	52,8	35,1	45,6	27,7	39,6

Font: Fernández Cordón, J. A. (1997).

L'emancipació de la família d'origen conforma una altra dimensió significativa en les transicions dels joves a l'adulthood. Aquesta situació estimula l'assumpció de responsabilitats i deures que són pròpies del ciutadà productor, la qual cosa fa de l'individu un subjecte socialitzador en lloc d'un objecte de socialització (Serrano, 1995). En efecte, el fet d'independitzar-se de la família ha estat identificat com a símptoma que l'individu cerca una identitat pròpia i s'implica definitivament en el món adult com a adult, com a persona que desenvolupa un projecte de vida pròpia autosostentat econòmicament lluny de la llar dels pares (Mula *et al.*, 1999; Papalia i Olds, 1997; Serrano, 1995).

En aquest sentit, s'ha esmentat en la introducció del present capítol una doble dimensió a considerar: l'*emancipació residencial* (abandonament de la llar paterna i formació d'una llar independent) i l'*emancipació familiar* (conformació del propi nucli familiar a través de la constitució de la parella). Ara bé, fruit del creixement de la flexibilització del mercat de treball al qual accedeix el jove, l'emancipació es veu dificultada i la seva importància disminueix com a prioritat principal.

En el primer cas, l'elevat preu de l'habitatge i dels lloguers dificulta enormement l'emancipació del jove. En el segon, malgrat que s'ha detectat una nova tendència o expectativa d'emancipar-se de la llar paterna abans del matrimoni, nombroses investigacions assenyalen que la immensa majoria de joves segueix utilitzant aquesta fórmula com a principal via de constitució d'una llar pròpia (Garrido i Requena, 1997). La formació de parelles a través de les unions de fet no té la importància quantitativa d'altres països del nostre entorn (Delgado, 1997). A aquesta dada s'hi afegeix que l'edat al primer matrimoni i la proporció de joves que romanen solters s'ha incrementat considerablement en els darrers lustres (Delgado, 1997) amb augments entre el 1975 i el 1991 del 15% en alguns grups d'edat –taula 7-. Com diu Cabré (1997), existeix incertesa entre els joves candidats a formar una llar enfront a l'escàs incentiu ofert pels actuals models socioeconòmics de família proposats per la societat. Tot plegat ajudaria també a explicar la demora de l'emancipació.

Taula 7: Proporcions de solters, Espanya 1975-1991

Grup d'edat	1975		1981		1986		1991	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
15-19 anys	99,0	95,3	98,2	94,4	99,1	96,3	99,3	97,7
20-24 anys	85,6	62,1	81,4	59,2	88,1	70,7	91,1	77,8
25-29 anys	39,4	23,4	36,5	22,2	47,2	29,8	57,5	38,6
30-34 anys	18,4	12,8	17,3	12,4	21,2	14,5	25,8	17,3
35-39 anys	12,4	9,8	12,4	9,8	13,9	10,5	15,1	11,1
40-44 anys	10,7	9,6	10,4	8,8	11,4	9,0	11,7	9,0
45-49 anys	9,4	10,7	9,8	9,3	10,1	8,4	10,1	8,1

Font: Delgado, M. (1997).

Diversos estudis assenyalen que el retard dels processos emancipadors ha provocat actualment una pèrdua de força de l'emancipació familiar com a necessitat juvenil i, fins i tot, com a signe d'identitat. Els joves, si bé experimenten una constant tensió entre el desig d'emancipar-se i la consciència de la seva dependència dels pares, no experimenten en aquest sentit conflictes importants (Mula *et al.*, 1999).

Així, la Fundació "la Caixa" va realitzar el 1994 un estudi sobre com els joves avaluaven diferents institucions socials, entre les quals es trobava la família: el 90% d'ells situava aquesta com la institució més valuosa. La família és el principal recolzament i punt de referència per als joves en el seu procés d'inserció, sigui per la sustentació econòmica (permet al jove realitzar altres activitats o avalar iniciatives professionals, assumeix el cost de la precarietat, assumeix el retard en l'emancipació), sigui per la xarxa relacional que disposen (és el principal canal de cerca de feina), sigui per l'assessorament i suport afectiu que dona (INEM, 1999).

Si s'afegeix al valor de la família els resultats d'altres investigacions que indiquen que els joves majors de divuit anys destaquen la gran qualitat i el respecte mutu de les llibertats i individualitats en les relacions familiars (Mula *et al.*, 1999), aleshores es pot explicar l'aconflicte de viure a casa dels pares per la gran majoria dels joves en l'actualitat.

E- ¿Tú tienes amigos que se encuentran como tú, sin trabajo?

P5- Tengo algunos que están en el paro, pero tampoco les importa mucho. Están en casa, buscan trabajo... hacen una vida normal...

Això probablement es deu a que els pares han adoptat cada cop amb major persistència estils democràtics i participatius que combinen alts nivells de comunicació amb el reconeixement i respecte de l'autonomia individual (Papalia i Ods, 1997). A més, els mateixos joves, en no trobar un treball estable que asseguri la seva emancipació, assumeixen la seva dependència, almenys relativa, dels pares. Algunes investigacions recents il·lustren amb xifres aquest extrem: a l'Estat espanyol, més de tres quarts parts de la població juvenil entre 16 i 32 anys no s'ha independitzat, i més de la meitat dels joves que tenen 26 i 32 anys que no s'han emancipat no ho preveuen fer en els pròxims anys (Mula *et al.*, 1999).

P 5- Como en casa de los padres no se está en ninguna otra parte. No hay que hacer

Si bé l'anterior podria interpretar-se com un gest acomodaticí dels joves, només ho és així relativament. Tal com demostren Mula i els seus col·laboradors en una investigació a Alicante (1999), aquesta actitud sembla només atribuïble als joves menors d'edat, doncs, a mesura que aquesta augmenta, la convivència amb els pares esdevé una situació forçada més per les condicions socioeconòmiques que per la pròpia voluntat (veure quadre 8).

Taula 8: Convivència amb els pares

Categoria d'edat	Percentatge de joves que viuen amb els seus pares i que ho prefereixen com a opció personal.
16 a 20	52 %
21 a 25	36 %
26 a 32	11 %

Font: Mula *et al.*, 1999.

D'aquesta manera podem analitzar dos marcs interpretatius contradictoris entre sí. D'una banda, els joves ja no tenen cap urgència d'independitzar-se del domicili patern, ja que la convivència amb ells no només és suportable, sinó que també és satisfactòria i assegura un nivell de vida que no exigeix al jove treballar per sobreviure. És així que, en aquest cas, la precarietat laboral no arriba a fer perillar la subsistència.

P2- Yo por ejemplo estoy muy bien en mi casa, estoy muy feliz, me podría pasar así una vida, me dan lo que necesito, pero creo que ya va siendo hora de apañarme yo solita, sin nadie a quién tengas que rendir cuentas, sólo contigo mismo... porque si no es eso, eres como un apéndice ahí de tus padres.

E- ¿Y crees que esta independencia se puede conseguir en casa de tus padres?

P2- Digamos que el primer paso sí, cuando no tienes que pedir nada a tus padres, te mantienes con lo que ganas y tu pagas todos tus gastos... claro, menos la comida si comes en casa. Más adelante, ya necesitas irte y montarte toda tu vida. Tampoco sabes bien quién eres tú hasta que no te independizas. Es un reto bonito.

Tanmateix, d'altra banda, el desig d'independitzar-se aflora d'una manera més evident amb el pas dels anys. Malgrat tot, Enguita (1990) assenyala que aquest desig d'emancipació és cada cop més relatiu. En desenvolupar-se projectes personals de caràcter individual respectats en la convivència familiar i enfront la inseguretat que representa no poder a través dels treballs precaris assegurar uns ingressos que permetin una independència total, la vida a casa dels pares resulta bastant satisfactòria. Com diu Miret (1997), la precarietat fa desistir molts joves a emancipar-se ja que podria suposar un pas des d'un estat de cert benestar econòmic a un de penombra.

5.3. Treball, Socialització i Nous Valors en el canvi de mil·lenni

Com s'ha exposat anteriorment, el treball és una de les principals esferes d'activitat social, a través del qual el subjecte adopta un rol específic enfront els altres. Per aquest motiu, ha estat catalogat com el principal àmbit de socialització adulta, aquell que afecta significativament el posicionament simbòlic i material del subjecte en la realitat social. A més, els joves es mostren especialment *susceptibles* a les primeres experiències laborals, és a dir, són més permeables i influents degut fonamentalment a la desorientació i confusió que caracteritza l'etapa inicial d'inserció (Serrano, 1995). La socialització laboral primerenca incideix molt especialment en l'aprenentatge de normes, valors i conductes vàlides per a àmbits laborals i també no laborals.

En efecte, la inserció al món laboral influeix intensament en les teories sobre la realitat que orienten la relació del jove amb el seu entorn. "No es tracta només d'un contacte amb una nova parcel·la de la realitat, sinó que, en tot cas, es pot generar un procés més profund de modificació d'algunes de les bases que defineixen les concepcions del jove sobre el món" (Serrano, 1995:172).

Així, l'ingrés al treball és viscut per una bona part dels joves com a *integració en el món adult* (Mula *et al.*, 1999), entenent com a tal el món real. És aquí on els subjectes es troben amb les responsabilitats i dificultats que representa fer-se càrrec de si mateix i de les pròpies accions davant el sistema social. L'entrada al món del treball representa, per tant, l'assoliment d'una certa identitat, reconeguda socialment i incorporada en l'estructura social a través del respecte i la reproducció dels valors, les normes i les conductes adquirits en aquestes primeres experiències laborals.

Cal precisar, però, que l'impacte d'aquest procés varia, en gran mesura, segons les particulars condicions sociolaborals de cada jove. Els nous contextos de precarietat incideixen molt significativament en el posicionament que adopta el subjecte enfront el món. En un context de seguretat contractual, la inserció laboral es caracteritza per atorgar al subjecte un rol relativament estable en l'empresa, consistent en la realització de certes tasques específiques i del compliment d'una disciplina que involucra l'organització del temps subjectiu en funció de jornades, setmanes, anys i vides laborals (Blanch, 1998). A través de les *coaccions* sobre el cos i el temps personal i la inculcació d'hàbits, el treball transforma el subjecte en disciplinat i, per tant, partícip de les lleis i normes implícites en el quefer social (Ibáñez, citat a Serrano, 1995); a canvi, rep de la seguretat contractual una estabilitat personal i econòmica: no és necessari anar a la deriva, en un constant canvi d'ocupació. El subjecte pot desenvolupar els seus projectes personals no necessàriament involucrats amb el món del treball i assegurar-se una certa autodeterminació econòmica permanent en el temps.

A més, el treball permet a l'individu reconèixer-se i ser reconegut com a part integrant d'un o més col·lectius i facilita, regula i amplia la possibilitat de compartir experiències que transcendeixin els àmbits de la família i el veïnat (Blanch, 1998). Per tant, es constitueix en una oportunitat per a la participació, la inserció i/o l'afiliació a diversos grups laborals i/o professionals i en un àmbit de compromís envers metes i/o projectes que involucren la individualitat i la col·lectivitat. Així, el treball es transforma en un àmbit privilegiat perquè el subjecte se senti integrat en el sistema social, i es constitueix en un context significatiu per a l'assumpció personal de valors, criteris i normes col·lectives (Blanch, 1998).

D'altra banda, el subjecte, mitjançant els seus mèrits, té la possibilitat d'endegar un desenvolupament de carrera professional traduït en satisfacció personal lligada al treball. De fet, l'efectivitat dels diversos agents socialitzadors està determinada per la possibilitat de controlar les recompenses en consonància a les necessitats personals, que en el cas del jove assumeixen el cos del projecte personal. El treball es constitueix com a ocasió per al desplegament d'expectatives, aspiracions, projectes i realitzacions personals i com a font d'estatus, poder, prestigi, reconeixement i identitat socials (Blanch, 1998).

És així com el treball, dotat de seguretat contractual, involucra el projecte personal dels subjectes i, per tant, augmenta el seu poder socialitzador i formador: s'estableix com el lloc on la independència i la capacitat d'agència, pròpies de l'assoliment de l'adulthood (Papalia i Olds, 1997), poden ser desplegades i utilitzades no només pel subjecte sinó també pel sistema productiu, que les modela. El treball apareix com un mecanisme a través del qual el subjecte expressa la seva persona i contribueix en l'esdevenir social.

Prenent en consideració l'anterior, hom es qüestiona sobre la possibilitat actual dels joves de socialitzar-se a través del treball, doncs el procés d'inserció es caracteritza per una immensa precarietat i per l'increment de la desqualificació, de la desocupació, dels treballs esporàdics i temporals i de l'economia informal (Serrano 1995).

A partir dels diversos estudis citats fins al moment sobre els joves en el mercat laboral, s'ha establert que en els casos de major precarietat, el procés d'inserció esdevé enormement costós degut a la situació en que es troba el jove, concebuda com a inevitable i necessària. L'enfrontament del jove a concepcions diferents a les tradicionals és viscut de forma dolorosa. Si el món del treball és percebut com el món real adult, la realitat és, per a molts d'aquests joves, un món pessimista, regit pel conflicte i la desconfiança, la por i la sospita. Si bé el profund desarrelament i sentiment d'exclusió social que es deriva del caràcter precari d'ingrés al treball hauria de tenir importants efectes deslegitimadors de l'ordre social, pot també entendre's com un factor de socialització més, ja que fomenten actituds de resignació i adaptació enfront a una situació en la qual se senten desprovistos de poder.

En aquest apartat es pretén assenyalar com els nous contextos laborals poden efectivament socialitzar els individus i interrelacionar l'acció socialitzadora amb l'entorn social en el qual s'integra el treball -com a màquina de producció social- i el treballador -com a subjecte que es realitza a través del treball en la societat-. De l'anterior revisió bibliogràfica i dels discursos dels joves se n'extreuen les següents quatre dimensions socialitzadores com a més significatives: *estabilitat material i social, disciplina personal, pertinença i integració a un col·lectiu i realització personal*.

5.3.1. Estabilitat material i social

La inserció laboral que realitzen els joves en els temps actuals de flexibilització es caracteritza justament per la manca de garanties d'estabilitat material d'un salari que asseguri la seva sustentabilitat en el temps i una estabilitat social mediatitzada pel reconeixement d'un estatus i un rol específic en el funcionament social. Ara bé, en el cas de molts joves no sembla ésser un element significatiu amb repercussions realment dramàtiques.

En el capítol anterior s'ha esmentat a Offe (1997) i la seva diferenciació entre la precarietat de la situació laboral, és a dir, de la vinculació laboral mitjançant contractes precaris, i la precarietat de la subsistència, és a dir, de la incapacitat de sustentació vital per l'escàs nivell d'ingressos. Aquesta diferenciació pot ser útil per comprendre perquè la inserció en condicions de precarietat de la situació no afecta directament l'estabilitat material i social del jove.

P 10- Jo, com a mínim, si no em paguessin, no faria de cambrera. I per mi encara, que visc a casa i em mantenen i puc passar sense cobrar 150.000 peles al mes... però la gent que s'ha de pagar lloguers, menjars o gastos de manutenció necessiten més diners.

El jove queda emparat per la seva situació de jove, encara no emancipat dels seus pares: d'ells prové l'estabilitat material. El rol social al qual s'insereix té relació amb el seu reconeixement d'estar en transició envers l'estat definitiu d'adult.

5.3.2. Disciplinament personal

Potser una de les formes de disciplinament personal més estudiada hagi estat la relativa al temps. Les activitats personals es veuen profundament afectades i determinades pels ritmes temporals establerts després de la inserció laboral i imposats pel treball. La disciplina i l'ordre que imposen els temps de treball sobre la resta de la temporalitat subjectiva té, tal vegada, el seu major efecte en les activitats extralaborals, que no només són organitzades sinó que adquireixen el seu sentit de les laborals.

No obstant, aquesta forma de concebre la relació entre el temps de treball i d'oci, abans considerada dominant (Blanch, 1990), ha anat mutant mica en mica en els contextos actuals de flexibilització del mercat laboral. Així, el temps d'oci pren una certa centralitat per a les vides dels individus i arriba, en molts casos, a ser concebut com a més important que el mateix temps de treball. "El temps lliure pot actuar, per molts subjectes, com un àmbit on trobar espais alternatius de dignificació personal" (Serrano, 1995:358). Aquesta situació apareix generalitzada en joves de diferents capes socials (Serrano, 1995).

E- Però dius que hi ha feines millors... Per què no les busques?

P10- Ja t'he dit que la idea era per fer-la durant unes setmanes, i encara que ja hi porto uns mesos, segueixo amb aquesta idea... També m'agrada perquè em permet fer altres coses amb tranquil·litat... com fer anglès o altres coses.

Així, succeeix que la disciplina heteroreguladora que abans imposava el treball estable queda subordinada en l'actualitat als temps de l'individu. Això és bastant significatiu, doncs l'heteroregulació és efectivament necessària pel funcionament dels sistemes socials, ja que el treball és un dels principals àmbits de disciplinament heteroregulador (Habermas, 1984). És també cert que el mateix autor planteja que l'heteroregulació al sistema que imposa el treball pot arribar a oprimir i, fins i tot, a suprimir l'esfera de la vida, de l'autoregulació. Aquest canvi en la subordinació de la disciplina imposada pel treball a l'individu està relacionada amb la creixent instrumentalització que afecta el treball com a valor. Els joves treballadors, si bé resulten influïts pel marc conductual del treball, entenen-lo com el marc propi del comportament adult, es distancien relativament de la seva influència, de tal forma que s'arriba a concebre com un simple instrument.

P8- Supongo que todo se basa en el dinero. Supongo que si estoy bien pagado haciendo otra cosa que no es la que a mi me gusta más, pues bien.

P14- Si quiero hacer lo que quiero, tengo que trabajar y ganar dinero. Hoy en día, sin dinero, haces muy pocas cosas, por no decir nada.

El subjecte se sotmet a l'heteroregulació pròpia de la predeterminació funcional de les relacions constitutives de l'organització del treball, però aquesta heteroregulació queda atenuada pel caràcter més aviat temporal i precari dels treballs oferts i així facilita la seva instrumentalització. El treball queda llavors concebut com un instrument del subjecte com a fi per obtenir un salari, el qual serà utilitzat en desenvolupar l'esfera d'autodeterminació individual. Això podria ser concebut com l'obtenció de moltes utopies humanistes, tanmateix no és així. La individualització associada a la precarització del treball creix en la desvinculació social.

5.3.3. Pertinença i Integració a un Col·lectiu

Les relacions interpersonals que els joves estableixen amb els companys en el treball determinen un conjunt de lleialtats que apunten a la cohesió grupal i reforcen un sentiment d'afiliació amb els altres. Aquestes relacions de caràcter informal poden estar en oposició a les normes i estructures organitzacionals o també poden ser funcionals a aquestes. De fet, les diverses estratègies de gestió de recursos humans que s'implementen actualment han reforçat la constitució de relacions interpersonals a l'interior de la seva organització com a mitjà per assolir un major compromís dels treballadors envers les tasques i envers la mateixa organització.

No obstant, com s'ha indicat en l'anterior capítol, la flexibilitat contractual i l'atonització de les tasques del subjecte dificulten la seva integració social efectiva i, en conseqüència, les relacions laborals resulten més aviat ambivalents.

Segons Serrano (1995), les primeres experiències laborals, en particular aquelles situacions de subocupació, fomenten en gran mesura el recel i la desconfiança com a estil de relació interpersonal, en contrast amb l'assumpció del treball precisament com a espai de relacions interpersonals. Per tant, els joves, que s'insereixen en contextos laborals altament competitius, situació cada dia més freqüent, afegeixen a la desconfiança envers l'altre la concepció d'aquest com a rival que amenaça la seva posició i el seu possible desenvolupament de carrera. Això no només ocorre en treballs desqualificats, sinó també en els de major qualificació.

En efecte, les pràctiques de flexibilització i precarització laboral, en implicar relacions menys estables i duradores, amb contractes que impossibiliten la vinculació laboral i professional i fomenten la competència interindividual, mina la possibilitat de formar un col·lectiu coherent. Per exemple, les pràctiques de flexibilització han fomentat la desarticulació del moviment obrer (Abarzúa, 1994; PET, 1997). D'altra banda, les pràctiques de recursos humans orientades a desenvolupar una mínima vinculació, són en general respecte a la tasca i a l'organització i només en els llocs de seguretat contractual s'orienten també a la vinculació entre els subjectes –equips de treball, etc.- (Katzenbach i Smith, 1993).

En aquesta línia, els estudis del PET (1998) sobre precarització han evidenciat que l'altre pot arribar a ser construït com una entitat agressiva, doncs la desvinculació i la por apareixen com els principals trets de relació en aquests contextos laborals.

Si el treball és instrumentalitzat i se subordina a la consecució dels objectius individuals contemporanis, emergeix una alternativa diferent de vinculació associada al treball però que es produeix en l'esfera d'autodeterminació individual. El treball implica la integració d'identitats col·lectives que converteixen el subjecte, no només en productor, sinó en consumidor. La figura del treball com a mitjà d'obtenció del poder adquisitiu per a l'individu -no com a treballador sinó com a consumidor- queda palesa en les darreres investigacions (Mula *et al.*, 1999; Serrano 1995).

P5- (...) Ellos (els seus amics) pueden hacer más lo que les da la gana... si necesitan algo se lo pueden comprar, pueden salir por ahí... Hombre, yo también salgo con ellos, lo que pasa es que es distinto... siempre estás más recatado de lo que te gastas.

Cada cop més, el consum s'instal·la com a potent mecanisme d'integració social. La nova subjectivitat moderna, més que ser la de l'obrer/productor, resulta ser la del treballador/consumidor (Gorz, 1991), definida en la seva subjecció a l'èxtasi consumista (Moulian, 1998).

5.3.4. Realització Subjectiva

Un món laboral ple d'incerteses i inseguretats, un treballador que perd els seus drets enfront a patrons cada cop més omnipotents emparats en la flexibilització de les lleis de protecció contractual, l'accés cada cop més difícil i precari al mercat, etc. haurien de ser font d'un gran descontentament social per part dels joves. No obstant, tal com ho manifesta Moulian (1998), queda mitigat i absorbit pel consumisme, construït com a nou lloc de plaer i de constitució identitària. La naturalesa i potència ideològica d'aquesta consideració es posa de manifest quan s'observa el caràcter

naturalitzat, inqüestionable, amb el qual s'expressa la multiplicació de necessitats de consum en els joves (Serrano, 1995).

El jove, en la seva inserció laboral cada cop menys facilitada, veu dificultar l'adquisició d'un rol estable, així com la seva emancipació familiar. Si el reconeixement i la percepció d'utilitat socials provenen de la possibilitat d'expressar-se a si mateix mitjançant un treball en el qual obtingui un estatus de certa permanència en el temps i tingui la possibilitat de realitzar un projecte familiar independent sostenible, la flexibilització laboral que afecta la inserció dels joves transforma aquesta relació. La instrumentalització del treball sembla una resposta necessària i la transferència dels espais de realització és el resultat conseqüent de tot plegat.

En aquest sentit, si bé l'esfera de realització personal es desplaça del treball, les experiències laborals temporals, com s'ha indicat en el capítol anterior, proveeixen un cert grau de satisfacció personal en l'autonomia que es desprèn del fet d'estar lligat tan sols a una tasca puntual i efímera, més que a un col·lectiu.

Generalment, les experiències de treballs temporals venen donades com a treballs orientats a tasques específiques que han de ser desenvolupades amb un grau d'autonomia en moltes ocasions elevat. És així que el subjecte es relaciona amb el seu treball a través d'una tasca. No es compromet amb l'organització. Aquesta autonomia mantinguda per l'individu respecte l'empresa és valorada com a positiva, en el sentit que ajuda el procés d'instrumentalització del treball que realitza el subjecte. El fet de refugiar-se en la tasca permet reafirmar el seu compromís amb les seves activitats extralaborals, enteses aquestes últimes com un millor desplegament de la pròpia identitat, *versus* la seva subordinació com a elements funcionals constitutius de l'organització.

No obstant, aquesta autonomia també pot ser percebuda com a negativa, en tant que debilita l'afiliació al col·lectiu dels treballadors, individualitza la seva relació amb el treball, perd de vista el seu treball com una part del procés col·lectiu de producció i es distancia dels objectius de l'empresa i de la possibilitat d'establir una força col·lectiva capaç de contrapesar el poder de la jerarquia directiva.

Per un altre costat, apareix el consum com una nova esfera de reconeixement públic i realització personal (Moulian, 1998).

P9- ... Yo quiero un trabajo que me permita hacerme cargo de mis cosas...

E- Y se puede saber cuales son estas cosas...

P9- Pues mis cosas... no sé, mis gastos... pues lo normal, los de salir, o si quieres comprarte alguna prenda de ropa, o... pues eso! (...) Es que yo me veo con veinticinco años y todavía "mamá, déjame dinero para salir!". No me gusta, y muchas veces termino por quedarme en casa y no pedir dinero.

P 10- Jo penso que la majoria de joves volen les peles per cobrir les despeses que no són de primera necessitat, com menjar o dormir, però que formen part de la nostra manera de fer... anar al cine, viatjar, per algun concert, per roba que t'agrada, pel cafè de després de dinar, per sortir... coses que fem tu, jo i la majoria de joves. Estem en una societat de consum i si vols fer coses, les hem de pagar.

Són justament les possibilitats d'adquirir béns valorats com a desitjables per part dels joves que emmascara les implicacions de posposar els projectes d'emancipació, en conjunció amb el que s'ha anomenat *dualitat avaluativa*, en tant que característica dels joves en processos d'inserció laboral (Serrano, 1995). Aquesta *dualitat avaluativa* estaria constituïda per una identitat com a jove, caracteritzada per la irresponsabilitat i rebel·lia, que actuaria tant conjuntament com alternativa amb una identitat adulta, caracteritzada per l'assumpció de responsabilitats funcionals al sistema social.

5.5. Conclusions: els nous valors, la revalorització de la joventut i la seva funcionalitat.

Resulta significativa la idea de dualització avaluativa ja que destaca l'etapa de la *joventut* com a quelcom desitjable per si mateix, ja no com a trànsit carencial sinó com a estabilitat revaloritzada. Aquesta emergència es correspon no només als canvis laborals exposats en el capítol anterior sinó que, de forma paral·lela, s'han produït canvis culturals en els que cal aturar-se. Aquests impliquen, per tant, les estructures formals d'integració a la societat a través de la formació i la inserció laboral però també inclouen noves formes de relació amb l'entorn que apareixen en la quotidianitat del subjecte i que fan referència a nous models de subjectivació. Aquests s'allunyen progressivament del treball com a esfera d'integració social.

La socialització obtinguda pels joves en els processos actuals d'inserció laboral es pot caracteritzar per un procés que fomenta individus de creixent desvinculació, en el qual cada cop assumeix una major importància l'esfera autoreguladora. És així que la joventut apareix revalorada en tant que demora de la presa de les encara concebudes responsabilitats adultes.

P7- Està clar que en un futur em caldrà alguna feina més estable i més seriosa, però ara ja em va bé com estic. Ja t'he dit abans que ara som joves i aquestes coses se'ns permeten.

La precarietat, com ja s'ha dit, apareix aleshores definida com a *llibertat*.

P10- Ara tenim més llibertat per fer el que volem. Si no ens agrada una feina, la podem deixar sense gaires problemes. Mentre et guanyis el mínim per anar tirant, ja està bé. I de feines sempre en trobes, encara que siguin temporals.

Malgrat tot, aquesta llibertat es constitueix com una esfera individualista, en la qual el consum adopta la funció de mecanisme de vinculació per excel·lència en la constitució de l'entramat social. Això queda reforçat per la prolongació de la joventut en tant que garantia d'estabilitat material i social, constituint-se com una identitat cada cop més estable, dotada de característiques pròpies que defugen una concepció de simple trànsit.

En aquest sentit, Petras (citant a Obeso, 1997) assenyala que les noves característiques socialitzadores han resignificat la individualització orientant-se cap a la '*autorealització*' i la '*recerca de la felicitat personal*', una felicitat personal de caràcter més aviat acomodaticia que tendeix a desvincular-se dels vincles socials d'integració cooperativa. "Valors i sistemes de significació s'han fet ambigus, generals i sense obligar a compromisos, el que origina una mentalitat centrada en el *jo*, que no es vincula ni es compromet amb cap sistema. La disminució de l'interès per la *res* pública és una conseqüència d'això, al mateix temps que unes creixents aspiracions a la 'pròpia identitat' i 'autenticitat'" (Petras, citant a Obeso, 1997:36).

La concepció de joventut com a recerca d'autenticitat i d'autoregulació que es realitza en l'esfera del consum no es contradiu de cap manera amb la configuració d'un sistema social emparat sota els models neoliberals. En efecte, el motor i la vinculació del sistema neoliberal per excel·lència és el consum i tota sistematització organitzacional productiva ha d'estar en funció de la variabilitat i la promoció d'aquest (Thompson, citant a Gorz, 1991). La *joventut*, tal com es constitueix actualment, resulta ser l'etapa *etària* que més ressent la neoliberalització de la societat: és afectada per la precarització laboral i per l'enaltiment de l'individu hedonista consumista.

És el jove, sense experiència i sobrequalificat, qui queda en una pitjor situació enfront la flexibilització dels mercats laborals. Al mateix temps, és el principal focus d'un mercat que situa el jove com a consumidor ideal: joventut bella, esvelta, sense responsabilitats, que li resta tot per viure, tot per gaudir.

La revalorització que avui viu la *joventut* n'és el resultat. En efecte, "estalviant treball s'inventa la joventut" (Gil Calvo i Menéndez, citat a Agulló, 1997:227) i se li signifiquen les seves pròpies característiques. Si la seva duració està determinada per la naturalesa de l'estructura productiva i demogràfica d'una societat, la *joventut*, doncs, resulta ser un invent absolutament funcional amb l'aplicació de les noves polítiques econòmiques.

6. CRISI DEL VALOR TRADICIONAL DEL TREBALL

El present capítol se centra en els marcs simbòlics que el jove construeix entorn el treball i, més concretament, en la forma com aquests participen en el món *valòric* del subjecte (veure quadre 1). Es tracta de descobrir els significats que el jove atribueix al treball i a les seves experiències laborals i el lloc que ocupen aquests en l'orientació de la pròpia vida. Tots ells són elements centrals en l'anàlisi de les subjectivacions del jove en la seva relació amb el món laboral i en la comprensió de les resolucions que formula per gestionar les dificultats de tramitar un procés d'inserció laboral consistent.

Els joves conformen la futura força laboral i, per tant, conèixer la interpretació de les seves experiències laborals entorn el treball esdevé particularment important pel seu poder de determinació sobre la projecció i producció socials de la futura activitat laboral. A més, la seva rellevància augmenta si es considera que el treball i l'experiència laboral han representat, almenys en els darrers dos cents anys, una font i un lloc per a la condensació dels principals valors socials de la cultura occidental. És per això que aprofundir en la relació del jove amb el treball avui ens pot ajudar a entendre la societat del demà.

Aquí es problematitzen fonamentalment tres aspectes: a) el context de la crisi del treball i la seva relació recíproca en els canvis de les valoracions socials; b) els canvis produïts en el treball en la seva funció socialitzadora i de gresol normatiu; i c) els mètodes d'explicació que els joves conformen de les seves situacions quotidianes com a marc d'interpretació, producció i projecció de les esmentades situacions.

La nostra societat transita avui per importants transformacions que afecten el treball com a experiència social i categoria sociològica. L'actual context de crisi en l'àmbit laboral ha generat importants canvis socials que s'han traduït en mutacions d'alguns dels valors centrals associats a l'activitat laboral o en perpetuacions d'altres sota noves formes. En els propers apartats s'analitzen totes aquestes consideracions.

6.1. El Context actual: el valor del treball enfront la crisi del treball

Existeix un relatiu acord que la crisi del treball o de l'ocupació ha de ser entesa en el si d'una societat que ha organitzat fonamentalment les seves relacions al voltant de l'activitat laboral assalariada, on aquesta proveeix no tan sols els mitjans de subsistència i consum sinó, molt especialment, l'eix d'organització *valòrica* de la

col·lectivitat i de la subjectivitat de les persones. El treball representa, en definitiva, una font preponderant de subjecció social i, com a tal, d'horitzons de subjectivació.

Aquesta manera d'organització social centrada en l'activitat assalariada, òbviament, esdevé crítica quan l'ocupació escasseja o es fragilitza, o sigui, quan la desocupació i la precarització es revelen com a problema econòmic i social de caràcter estructural. Com ja s'ha dit, seguint Offe (1992) i Recio (1997b), es pot assentir que es tracta d'una crisi des de dues perspectives fonamentals: una, del mercat laboral, i l'altra, del treball i de la subjecció social⁸. I, en efecte, en el present capítol s'aborda específicament aquesta segona dimensió a partir de les verbalitzacions dels joves entrevistats.

Això s'analitza sense perdre de vista el context on aquestes perspectives s'insereixen: una situació de crisi del mercat del treball, és a dir, de l'ocupació, que apareix com a detonant d'una crisi del treball i de la societat del treball, alhora que canvis en les valoracions socials i en les polítiques econòmiques incideixen de forma important en els cursos de les mutacions mercantils. Com exposen Prieto (1995) i Recio (1997b), aquests canvis impliquen una remercantilització o neoliberalització del treball i un qüestionament de l'Estat del Benestar, és a dir, un replantejament dels valors que donaran forma al projecte de societat de les pròximes dècades. En efecte, juntament a les mutacions en els mercats laborals es troben forts canvis de valors relatius a l'ordre social i a les seves activitats articuladores preponderants, l'ocupació i el treball (Gorz, 1991).

A tall de recapitulació, en referència a la crisi dels valors tradicionals associats al treball, es pot assenyalar que aquesta ha de ser compresa dins d'una societat amb un sistema de valors principalment utilitarista i mercantilista, que va concentrar en l'ocupació no només una ètica del treball sinó que va trobar en ell una important font de socialització i un eix d'estructuració de la subjectivitat i la integració social.

Per tant, el que sembla estar en joc és una revisió dels valors que van fer de l'ocupació un centre organitzador de la vida social, intentant reduir tota activitat laboral a la forma d'assalarització, i dels valors que dins d'aquest context han estat atribuïts a l'ocupació, en tant que normes, funcions i expectatives socials. Serà en aquest doble sentit que aquí es reflexiona sobre la crisi del valor tradicional del treball. Es tracta, doncs, de descobrir la relació de les realitats laborals emergents i l'emergència i socialització de valors socials.

6.1.1. La centralitat del treball: retrospectiva de l'ocupació-centrisme

Per comprendre les transformacions actuals, pot resultar d'utilitat fer una revisió a algunes de les diferents formes que, a través de la història, la civilització occidental ha emprat per donar valor, sentit i significat al treball, doncs moltes d'aquestes es troben encara avui presents.

Ara bé, cal precisar que tota reconstrucció històrica és una elaboració realitzada per entendre un estat actual de coses i que, per tant, porta implícita en la seva narració

⁸ Aquí és pertinent recordar la distinció entre treball, referit a un àmbit d'aplicació més ampli, i ocupació, definit com a treball assalariat. En el capítol X ja s'han repassat aquests conceptes.

una determinada noció, tot i que sigui a nivell intuïtiu, de com aquest estat, en el nostre cas la crisi del treball, es defineix o es caracteritza.

La retrospectiva fa referència a una bibliografia diversa, encara que de forma especial adopta com a eix l'obra de M. Hopenhayn (*El Trabajo, Itinerario de un concepto*, 1988). En aquesta es poden trobar subratllats els principals trànsits de problematització i sentit a través dels quals el treball ha esdevingut una experiència crítica per a la nostra cultura, que, d'una forma o altra, constitueixen l'antesala on es desenvolupen els arguments que animen les problemàtiques en l'actualitat.

En relació a l'evolució social del treball, diversos autors coincideixen en distingir clarament una etapa de societats preindustrials i una altra de societats industrialitzades (es reconstrueix un estat anterior d'un present). Dins de les primeres, s'acostumen a agrupar diversos fets socials, culturals i històrics, des de la Grècia Antiga i Clàssica, les cultures caldees, jueves, romanes i cristianes, el feudalisme i l'Edat Mitja, i l'humanisme i el mercantilisme incipient del renaixement fins a l'aparició de l'ètica protestant. Entre les segones, destaquen el moviment de l'administració científica, el capitalisme de consum i l'actual capitalisme de flexibilitat (aquest darrer no s'aborda ja que ha estat exposat en el capítol XX). Unes i altres estan separades pel desenvolupament i la consolidació del capitalisme industrial.

Sense dubte, les anàlisis històriques estan sotmeses sempre a una gran controvèrsia. Com apunta Méda (1998), l'estudi del significat del treball per a les cultures preindustrials es veu dificultat pel lèxic variat i divers que disposen per referir-se a les diferents activitats, no concentrades i delimitades fortament com succeeix en la cultura occidental actual amb l'activitat laboral. Blanch (1990), seguint l'estudi sobre l'"*Economia de l'Edat de Pedra*" de l'antropòleg E. Sahlins (1977), ens planteja que en les primeres cultures el treball era una activitat lligada a la supervivència i "no existeix en elles una precisa distinció com en les industrials entre el temps de treball i el temps lliure" (Blanch, 1991:146). Aquestes són algunes de les dificultats que porta implícita una retrospectiva històrica com a continuació es proposa.

6.1.1.1. Societats Preindustrials

Grècia Antiga i Clàssica

En aquest període, semblen existir dues apreciacions del treball. Per un costat, a partir d'Hesíode primer i de la religió mistèrica després, el treball es concep com a acció que uneix la terra i els seus cicles i, per tant, com a acció del diví, adquirint un sentit sagrat i moral (Hopenhayn, 1980). I, per un altre, el pensament aristocràtic de la **Grècia Clàssica** aporta una divisió rellevant per als nostres dies entre **oci i treball**, on l'oci productiu de la filosofia constituïa el camí per a l'elevació de l'ànima i el treball era associat a l'activitat física i a la satisfacció de les necessitats del cos i, com a tal, menyspreuat. D'aquesta darrera apreciació en queda suficient constància en *La República* de Plató i en *La Política* d'Aristòtil (Hopenhayn, 1980).

La concepció exposada fins aquí dona peu a una divisió d'importància entre l'activitat intel·lectual i la manual o corporal. Per Agulló (1997), "la separació entre treball manual i treball intel·lectual és una característica del sistema esclavista. El primer és propi dels esclaus i el segon és monopoli dels seus propietaris" (1997:98). Segons l'autor, a excepció d'alguns casos com el d'Hesíode i la seva obra *Els treballs i els dies*, "els filòsofs clàssics van considerar el treball com a indigne, degradant i propi únicament dels 'instrumentum vocale', és a dir, de les 'eines parlants', com eren designats i coneguts els esclaus" (1997:98).

Fent menció a H. Arendt (1958), Blanch (1990) planteja que en aquesta època no es pensava que “el treball estigués mal vist socialment per ser *cosa d'esclaus* sinó que l'esclavitud estava mal vista per ser *cosa de treballadors*” (1990:147). Així, existeix, sobretot, **un despreci pel treball ja que aquest està relacionat a la lògica de la necessitat**, de l'animalitat.

Aquest aspecte seria consistent també amb la visió que aporta Hesíode, doncs, com aprecia Sennett (2000), l'aportació més rellevant d'*Els Treballs i els dies* és l'afirmació d'una **ètica fundada en l'ús autodisciplinat del propi temps**, com a única manera de gestionar el caos de la naturalesa: “no deixis per demà o per demà passat; els graners no els omplen aquells que posposen i perden el temps sense saber a on van. (...) Aquesta disciplina autoimposada en l'ús del temps semblava més una necessitat que una virtut humana” (Sennett, 2000:105).

Caldeus, hebreus, romans i cristians

Posteriorment, en les escriptures sagrades de la religió de Zaratrusta, entre els **caldeus**, es considera que és a través del treball, entès com a manutenció, que es cultiva la puresa, donant-li un sentit de salvació espiritual assimilable a la contemplació beatífica. Així, tant l'activitat mateixa com el seu producte adquireixen un valor ètic, de tal forma que els béns produïts tenen un doble significat: com a bé econòmic i com a bé ètic.

D'altra banda, la **literatura hebrea** del Talmud aporta una particular visió instrumental del treball: com a mitjà de subsistència és assumit com un mal necessari, però adquireix, a més, un sentit ètic, social i històric, com a deure de cadascú per expiar els pecats dels seus avantpassats. En definitiva, és així un mitjà per produir i un mitjà per redimir.

La **literatura rabínica** afegeix a l'anterior perspectiva que el treball és una forma de cooperar amb Déu, és el camí per fer emergir lentament des de la realitat actual la salvació del món. El **treball es consagra, doncs, com a mitjà per a un adveniment, el Regne de Déu.**

El **Cristianisme** primitiu, encara que conservi l'ambivalència hebrea i la noció del **treball com a conseqüència del pecat original**, introdueix un nou sentit: la caritat, el **treball com a mitjà a partir del qual la persona pot (ha de) expressar el seu amor** vers el proïsme i, a través d'aquest, a Déu.

És ja en la **cultura romana** quan apareixen formes similars a les conegudes actualment. De fet, no és casualitat que l'origen de la paraula que actualment fem servir provingui del llatí: “segons els estudis de Corominas (1976, 1981), ‘treballar’ prové de la paraula *tripaliare*, que significava primitivament ‘torturar’; aquest verb deriva del substantiu *tripalium* (‘treball’), que fou en principi una espècie d'instrument de tortura, compost de tres pals (‘tri’ – ‘palim’) creuats, on els reus patien el càstig” (Agulló, 1997:92).

Ara bé, més enllà de l'etimologia i de l'esmentat origen del **treball com a càstig**, són els romans els que obren clarament, a través de la seva legislació, la possibilitat de l'arrendament de la força de treball: per primera vegada, l'**activitat del treballador fou tractada legislativament**.

Resulta paradoxal observar que el contracte romà apareix com una superació de la situació de l'esclavatge, com a signe de liberalització de les relacions laborals, alhora que com a consagració, a través del dret, de la cosificació del treball. No és casual que

aquesta fórmula legislativa apareixi en moments que els grans contingents d'esclaus resulten disfuncionals per a l'economia romana.

Feudalisme i Edat Mitjana

En el feudalisme existeixen tres elements fonamentals que caracteritzen la concepció del treball:

- el fort sentit d'autarquia pel treball i la propietat;
- l'èmfasi en la relació de mútua dependència entre treballador i senyor feudal; i
- el marge de llibertat que el treballador té per alleugerir el seu treball i augmentar la seva producció, que permet progressivament l'acumulació d'excedents, estimulants el comerç i la formació de petites ciutats o *burgs*.

Així com el desmembrament de l'economia romana va donar lloc a l'economia feudal, el capital mercantil obrí les portes a una nova economia monetària: l'etapa precapitalista medieval. Com adverteix Blanch (1990), "la tradició grecorromana batega a l'Europa medieval en forma de categories lingüístiques, de connotacions ideològiques i de pràctiques socials concretes: l'ideal de la noblesa, de la virtut i de la santedat segueix estretament vinculada a la pràctica de l'oci i la *sjolé* (oci creatiu), mentre que, durant aquest període i en aquest context, se segueix relegant el treball a l'estatus de pràctica instrumental, subordinada i socialment infravalorada" (1990:148).

Encara que existeix una major valoració de les activitats intel·lectuals i un relatiu menyspreu envers les manuals, des del gremi sorgí un fort sentiment de cohesió i de pertinença social, mantenint en el treball un lloc de continuïtat entre la comunitat familiar i la comunitat urbana.

La reflexió intel·lectual de l'època, presidida pels pares de l'església, va mostrar desenvolupaments interessants. En l'**escolàstica** de Sant Agustí i de Sant Benet es troba una visió del **treball com a instrument per assolir un bé que els és aliè: la purificació**, la caritat o l'expiació (en aquest últim es subratlla **la relació entre ora i labora**). Els **franciscans**, d'altra banda, emfasitzen un nou component: el treball com a motiu d'alegria, de glorificar a Déu, **afegint a la suor del teu front, l'alegria del teu cor** (Hopenhayn, 1988).

Posteriorment, **Sant Tomàs** realitza un singular esforç per acollir des del marc eclesiàstic les noves realitats mercantils de l'època i per elaborar una ètica com a foment de les noves realitats laborals, intentant conciliar les diverses ambivalències dels sentits donats al treball anteriorment. Per un costat, reconeix a l'activitat intel·lectual i de contemplació la seva qualitat de treball, talment com es feu en la Grècia Clàssica amb l'oci. El treball manual és considerat un imperatiu moral si es té la necessitat per preservar la pròpia vida, però si la condició social pot rellevar el subjecte de tal obligació, millor, doncs podrà centrar-se en l'activitat contemplativa i en l'oració. Addicionalment, de la filosofia aristotèlica incorpora al pensament cristià una concepció del treball en dos sentits: un immediat, de subsistència, i un altre, mediat (com a causa segona), en tant que l'home, a través de la seva activitat creadora, s'actualitza com a imatge i semblança de Déu. Aquesta distinció anticipa, respectivament, el posterior reconeixement de les funcions instrumentals i expressives del treball. Finalment, destaca la monetarització i la mercantilització que realitza del valor del treball, on la valoració final serà expressada en el salari, entès com a relació entre l'utilitat objectiva del producte i la valoració social d'aquesta utilitat, i també la seva interpretació del contracte de treball com a arrendament de serveis, a fi de poder defugir la cosificació del treball i del treballador.

No obstant, les aportacions del pensament cristià a l'ètica del treball, com planteja Sennett (2000), es caracteritzen per una espècie d'**estoïcisme pràctic** que va conformar les bases de les doctrines sobre la peresa, visualitzada "menys com un estat de plaer sibarític que com a descomposició interna del ser" (2000:106).

Mercantilisme i Humanisme en el concepte renaixentista del treball

Aquesta nova època es caracteritza per una ètica que identifica l'oci amb la mandra, i remet al treball la ideologia moral del negoci, on "el fi justifica els mitjans, i el fi és guany. (...) L'ètica mercantil consisteix en moralitzar el guany, en considerar-lo un instrument del progrés" (Mairet, citat a Hopenhayn, 1988:61). Dins aquest nou context, el treball adquireix valoració social, doncs és l'activitat mitjançant la qual l'èxit i el progrés són possibles. Així, és el mercat i l'intercanvi mercantil el que atorga al treball el seu sentit de referència.

L'acumulació de guanys com a màxima social comporta nombroses repercussions, com la divisió del treball i dels artesans en diverses i parcel·lades rúbriques, en un moment en que la vida social es desenvolupa definitivament en les ciutats. Aquí s'entreveuen algunes de les característiques del treball actual, com la divisió del procés productiu i dels treballadors en especialitats relatives a aquest procés. En aquesta revolució, "el comerciant es va convertir en capitalista en dominar el procés realitzat per petits artesans" (Hopenhayn, 1988:64), al mateix temps que els ideals d'autarquia i d'auto-avituallament es veuen sotmesos als nous ideals mercantils.

Com assenyala Hopenhayn (1988), "l'estima pels diners fou una constant entre els mercantilistes, que van ser aquells que, sota la lupa del capitalisme comercial, identificaven diners i capital. D'aquí la seva renúncia a acumular béns i la seva preferència pels diners" (1988:65). "Per això, el treball està mancat de lligams morals que el portin a sacrificar l'afany de lucre per principis de lleialtat al grup o de reconeixement de jerarquies. És aquesta desvinculació respecte la forma corporativa del gremi el que permet fer de la mera utilitat una ètica" (Hopenhayn, 1988:65).

Adicionalment, es produeix una singular confluència entre treball manual i intel·lectual: ambdós són necessaris en l'activitat comercial. L'intel·lectual deixa de ser patrimoni eclesial per impregnar la cultura laica d'una racionalitat del càlcul, on "la moralització de l'intercanvi moralitza també la tasca mental destinada a aprofitar-ho" (Hopenhayn, 1988:63).

El que queda justament entre parèntesi aquí són els processos humans a través dels quals es realitza la producció, els valors ètics que la guien i l'enquadren, l'esforç i la inventiva creadora desplegada per l'artífex. "L'origen del capitalisme és també l'origen de la **consideració abstracta del treball, com un valor de canvi entre altres**" (Hopenhayn, 1988:65).

En el Renaixement, segons Hopenhayn (1988), "l'exaltació humanista opaca tot el que pot ser negatiu en el treball. (...) L'home és *voluntat racional*, capaç de conèixer i dominar la naturalesa" (1988:65). En aquesta noció, s'unifiquen el pensar i el fer, treball intel·lectual i treball manual, en una exaltació del gaudi enfront els fruits del desplegament de les pròpies capacitats.

Una opinió més cautelosa, però concordant amb l'esmentat anteriorment, és l'expressada per Agulló (1997): "mentre l'Edat Mitjana va deixant pas a la mentalitat i a les idees renaixentistes (sobretot, el pensament utòpic), el treball va adquirint una concepció menys negativa i indigna. El treball anirà de mica en mica prenent un caire més respectable i digne" (Agulló, 1997:99). Un intent de dignificació es troba en la singular perspectiva històrica i evolutiva de l'home del pensament renaixentista, en la

qual a l'ètica de la autodisciplina s'afegeix la de l'*homo faber*, la de l'home com a creador de si mateix i el treball com a mitjà d'aquesta creació.

Però, encara existeix un altre fenomen extremadament decisiu per a la nostra noció de treball, i és el fet com la identificació de capital i diners genera un concepte nou del temps: mentre l'economia de la terra de l'Edat Mitjana mesurava la riquesa en espai o extensions, la del diner es mesura en temps, fet que imposa el dinamisme intensiu, passant de la despesa, a l'estalvi i a la inversió (Hopenhayn, 1988). D'ara endavant, el treball és progressivament subjugat als temps i ritmes del capital i el seu sentit consisteix en augmentar la productivitat del capital.

Professió i eficàcia del treball en l'ètica protestant

Per a Hopenhayn (1988), la Reforma proporcionà un poderós doctrinari per al desenvolupament del capitalisme. Ambdós troben el seu principal nexa en la doctrina calvinista de la predestinació, que s'encarna en el 'Westminster Confession' de 1647: "per revelar Sa Majestat Déu pel seu decret ha destinat (predestinat) a uns homes a la vida eterna i sentenciat a altres a l'eterna mort" (a Hopenhayn, 1988:76). En aquesta ètica, hom ha d'assumir una intensa activitat mundana per honorar a Déu i ser escollit. Coexisteixen dues perspectives sobre el treball amb valències diferents: una negativa, ja que "el treball mai és condició suficient per a la possessió de la gràcia"; i una positiva, ja que "és sempre condició necessària per a la certesa de ser un escollit" (Hopenhayn, 1988:78). Com expressa Blanch (1990), "des d'aquesta òptica, el treball no pot aparèixer més com un càstig per als condemnats, sinó una missió per als escollits" (1990:153). Per a Sennett (2000), "aquesta és la creu de la humanitat protestant: hem de guanyar-nos la nostra posició moral i, tanmateix, mai podem presumir amb confiança de ser bons" (2000:110).

D'altra banda, Luter difereix de Calví quan dóna al treball el **caràcter de *remedium peccati***, és a dir, penal i educacional, des del que es desprèn l'obligació a treballar a tot aquell que pugui fer-ho, i li assigna el sentit de procurar-se cadascú la pròpia sustentació. Afegeix, però, un concepte que roman fins als nostres dies: aquest sustentació ha de ser guanyat per cadascú amb l'exercici de la **professió** per la qual ha nascut. El treball és així el camí de professar la fe i de respondre a l'anomenat diví, adquirint un sentit religiós que el realça moralment.

Segons Hopenhayn (1988), "ambdós coincideixen en que la finalitat del treball no ha de ser guany; però mentre Luter afirma que l'objecte del treball és guanyar-se l'aliment, Calví afirma que la seva finalitat és generar més i més obres i riqueses en honor a Déu" (1988:78).

D'aquesta manera, la Reforma, amb les aportacions de Luter i Calví, configura els pilars ètics estratègics i fonamentals que, associats a l'ètica mercantilista, fan del treball un motor per al desenvolupament del capitalisme:

- el treball com a deure moral;
- un ascetisme, basat en l'imperatiu de posposar el desig de gratificació i realització, que estimula l'acumulació del capital;
- una ètica del treball que li dóna un caràcter apressant (el temps disponible per a la salvació és limitat), al mateix temps que li posa una mesura (les obres visibles) i exigeix una maximització del seu rendiment (mai és suficient, s'ha de donar el màxim per a l'honra de Déu); i
- un dubte constant en relació a la pròpia probitat moral que no posseeix resposta, però que exigeix un esforç sostingut i infinit.

El pas crucial que possibilita aquesta ètica de la vida i del treball és el que va de la **moralització del guany** a la **monetarització del moral**, que es combinen poderosament amb una forta noció del deure de treballar acompanyat per un etern i pertorbador dubte sobre la dignitat d'un mateix.

Segons Blanch (1990), "el nou tipus humà que entra en escena en la sociocultura protestant es caracteritza pel seu ascetisme intramundà, la seva racionalització instrumental de l'activitat productiva i les seves altes dosis de motivació intrínseca, lloc de control intern, necessitat d'obtenció econòmica, compulsió fins a l'autorealització professional, passió per l'estalvi i iniciativa de cara a la inversió, així com capacitat d'esforç, constància i disciplina" (1990:154).

Per a Sennett (2000), aquesta ètica constitueix el pas per a un nou tipus caracteriològic: "l'home obstinat en provar el seu valor moral pel treball" (2000:110). Com subratlla Hopenhayn (1988), "aquesta vida organitzada constantment al voltant de les bones obres canvia 'el treball per viure' al 'viure per al treball'" (1988:80).

Si bé avui la paraula professió està desposseïda de les seves connotacions religioses i "són cada cop menys els que associen el treball a la gràcia i a la predestinació, són molts més els que, conscientment o inconscient, associen el treball al bé i l'oci a la culpa, i consideren un mal ús del temps el dedicat a activitats no rentables" (Hopenhayn, 1988:83).

6.1.1.2. Societats Industrials

El treball en el capitalisme industrial

Amb el capitalisme industrial, les innovacions tecnològiques imposen la divisió cada cop més gran del treball, la necessitat de capitals cada cop més grans per a la inversió i la presència en un mateix lloc dels treballadors. Així, "el capital no només fa d'intermediari comercial entre productors i consumidors; ara concentra els seus treballadors en un mateix lloc on es controla la fabricació, la qualitat del producte, l'ús de la maquinària, l'aprofitament dels *inputs* i el màxim rendiment de la mà d'obra" (Hopenhayn, 1988:89).

Per a Hopenhayn (1988), la principal contribució dels filòsofs polítics de l'era del mercantilisme als interessos del capitalisme fou la **fonamentació filosòfica de l'egoisme**. Thomas Hobbes concep l'egoisme com a condició essencial de l'home i veu en l'Estat la institució on es concilien els egoismes particulars.

En aquesta línia, Locke atorga a l'Estat la funció de garantir la propietat privada dels individus. Per a l'autor, el treball és el que legitima la propietat privada, ja que és mitjançant l'esforç i la indústria que l'home es fa seu el que ha extret de la naturalesa, convertint-lo en un bé particular. "En l'econòmic, Locke es refereix al treball com a factor que genera riquesa, mentre que, en el jurídic, és generador de la propietat" (Hopenhayn, 1988:91). L'exaltació del lucre i, per tant, del treball es justifica també per l'exaltació del progrés que realitzen els enciclopedistes francesos: Montesquieu i Voltaire conceben el treball com a "**ànima del progrés**", que genera riqueses i prova el poder limitat de l'home sobre la naturalesa, que garanteix la civilització, etc.

Aquestes idees estableixen les bases d'un "**utilitarisme hedonista**". "Sense ideal de 'virtut', el treball es troba desproveït de contingut ètic. Però en la mesura que porta a la realització hedonística, el treball se segueix valorant positivament com a mitjà per assolir quelcom que el transcendeix. Aquí l'útil fa el bo" (Hopenhayn, 1988:95). Com el

mateix autor assenyala, es tracta d'una "estranya barreja de sensualisme, utilitarisme i racionalisme, que va fer possible **una valoració quantitativa i instrumental del treball**" (Hopenhayn, 1988:96).

Aquests elements heterogenis van fer possible un concepte ambivalent de treball, a partir de "la combinació de mistificació i reificació del treball humà, la seva reducció a simple 'capital humà' i la seva elevació a 'generador del progrés, la riquesa i la història'" (Hopenhayn, 1988:96). Aquesta ambivalència té un valor operatiu per al sorgiment del capitalisme industrial, i troba la seva continuïtat en els plantejaments d'Adam Smith i l'economia clàssica, a partir del qual el treball és entès com a font de riquesa, al mateix temps que perd importància el subjecte que l'executa i el sentit que aquest pugui donar-li: es despersonalitza. Per a Hopenhayn (1988), ja aquí estan plasmades les paradoxes del treball modern: "exaltat en la teoria, degradat en la pràctica; dignificat per la moral, cosificat per l'economia política; màxim socialitzador, màxim atomitzador" (1988:100).

La dissolució de l'ordre artesanal i dels gremis, l'expansió de l'ordre industrial i la contractació mercantil impersonal de la mà d'obra dissolen també els horitzons que permetien conferir al treball algun sentit personal. Per això, el naixement dels sindicats no respon només a una estratègia de negociació sinó a una recuperació dels horitzons de sentit, d'agència social i moral i d'identitat per al treball.

Per a Hopenhayn (1988), no és fins que el capitalisme industrial apareix que el treball adquireix connotacions crítiques. Això fa que els homes es preguntin pel sentit del treball en un context en que, mentre la filosofia i l'ètica enalteixen l'home com a fundador de la realitat, és la realitat del mercat que *funda* l'home.

Marx: de l'alienació del concepte de treball al concepte d'alienació del treball

Marx assumeix aquestes ambivalències relatives al treball com l'expressió de contradiccions històriques entre el capital i el treball, on el primer, entès com a treball acumulat, domina i explota el segon. L'abolició d'aquestes contradiccions, entenent l'home com a ésser eminentment social, que realitza la seva humanitat en el treball, esdevé condició necessària per al desenvolupament de la consciència dels treballadors. En la filosofia marxista, el treball assumeix un valor central per a l'ésser humà: treballar és allò propi de l'home.

Així, Marx, en els seus *Manuscrits de 1844*, distingeix diferents formes i moments de l'alienació que pateix el treballador:

- l'alienació relativa al **producte**: es refereix a la contradicció que, mentre més riquesa produeix el treballador, més pobre aquest es torna. "El valor creixent del món de les coses determina la directa proporció de la devaluació del món dels homes" (Marx 1844, a Hopenhayn 1988:115). L'objecte produït s'erigeix contra el seu artífex.
- l'alienació de l'**activitat** del treballador: correspon a la negació de la gratificació d'utilitzar conscientment les forces de la naturalesa consubstancial al treball i que aquest només adquireix un sentit com a mer mitjà per satisfer necessitats externes al treball. Com a resultat, "el treballador se sent a si mateix quan no treballa i fora de si mateix quan treballa" (Hopenhayn, 1988:116). Aquest tipus i l'anterior són inseparables.
- l'alienació **genèrica**, antropològica: concep l'alienació com a allò específic de la vida humana, és a dir, l'activitat lliure i conscient que transforma la naturalesa

segons un ideal prèviament disposat en el pensament. "En la mesura que el treball (...) s'ha convertit en un 'mitja de vida', l'home, en la seva dimensió genèrica, nega la seva naturalesa" (Hopenhayn, 1988:117). I, finalment,

- l'alienació **entre homes**: consisteix en que, en la mesura que l'home s'aliena de la seva activitat, del producte d'aquesta i de si mateix, es torna un estrany a si mateix en relació als altres estranys.

En conseqüència, es produeix una alienació de tots en relació al mercat: "la reducció a denominador comú dels diversos treballs i dels seus productes és una cosa que defuig el control de la consciència, dels dissenys i de les previsions de productors i venedors" (Hopenhayn, 1988:120).

Marx planteja que existeixen tres formes de l'ús del treball humà en el capitalisme industrial: cooperació, divisió del treball i maquinisme. En la cooperació, com a treball col·lectiu d'homes associats en la mateixa tasca, succeeix que, en lloc de possibilitar un desenvolupament de la potència humana com a espècie, la forma de producció capitalista en la qual la col·lectivitat està sotmesa a la direcció i a l'extracció del capital engendra justament el contrari: el despotisme. En la divisió del treball, se suposa l'autoritat absoluta del capitalista "sobre uns homes transformats en simples membres d'un mecanisme que li pertany" (Marx, *El Capital*, citat per Hopenhayn 1988:120), de tal que, en lloc de permetre la plenitud de l'home en el seu domini de la naturalesa, engendra la mutilació de l'home. I, en darrer terme, el maquinisme, que és la condició del domini de l'home sobre la naturalesa; converteix l'home en víctima d'aquesta segona naturalesa, producte de la tècnica i de la indústria" (Hopenhayn, 1988:122).

L'administració científica

En les dues últimes dècades del segle XIX, l'administració científica com a tendència a la racionalització moderna de la producció, coincidint amb la revolució tecnològico-científica, "està destinada, mitjançant l'ús sistemàtic de la ciència, a transformar amb una major rapidesa la força de treball en capital" (Hopenhayn, 1988:128). Els representants més notables són Taylor i Fayol.

Aquest nou enfocament s'inicia el 1895, quan Frederick Wilson Taylor consagra en una presentació a l'*American Society of Mechanical Engineers* la perspectiva d'una economia del temps vinculada al procés de producció: "com més gran és la utilització de la capacitat de producció en una planta, és a dir, com més gran és el nombre de productes que surten en un temps donat i més ràpidament s'amortitza el capital, llavors és menor el cost per unitat de producte i major la competitivitat de l'empresa. La velocitat d'operacions en l'ús d'una planta qualsevol d'una firma és el factor principal en la lluita competitiva per augmentar els beneficis en el marc del capitalisme monopòlic" (Taylor, citat a Hopenhayn, 1988:127).

Aquesta reducció del treball al factor temps és la conseqüència necessària de la reducció precedent del treball a factor de producció. Per tant, el model de comportament humà que produeix aquesta corrent "té un caràcter instrumental que fa de l'empleat o de l'obrer un instrument passiu, capaç de realitzar un treball i acceptar ordres, però privat d'iniciatives o d'influència" (Hopenhayn, 1988:128).

Henry Fayol, emmarcat en la tradició tayloriana, assenyala que, en les empreses, "a cada grup d'operacions li correspon una capacitat (i no un home) especial", i que "la importància de cada un dels elements que componen la capacitat es troba en relació a la naturalesa i a la importància de la funció" (Fayol, citat per Hopenhayn, 1988:129).

És el naixement del concepte de **funcionari**, com a reunió de funcions i de les capacitats que compleixen aquestes funcions. Com remarca Hopenhayn (1988), "és simptomàtic que Fayol parli 'd'agent' i no 'd'home o treballador', i altres exponents de la mateixa escola es refereixin a l'obrer com a 'pacient', el que és encara més simptomàtic" (1988:129). D'aquesta forma, emfasitza creixentment la reducció del treballador i del seu treball a categories abstractes sotmeses a una funcionalitat empresarial. Segons Hopenhayn (1988), si en alguna ocasió "les fonts de dignitat del treball eren disposar dels mitjans de producció i fer servir i seleccionar alternatives amb una finalitat, el capitalisme industrial, primer, i l'administració anomenada científica, després, van treure ambdós components del treballador" (1988:129).

Aquests elements tendeixen a consolidar una visió del treball i de l'activitat productiva que, segons Hopenhayn (1988), es caracteritza per:

- una concepció **formalista** de l'empresa, entesa aquesta com un conjunt de funcions productives, coordinades i jerarquitzaes en un ordre càrrec-valor.
- una concepció **mecanicista** de l'operari, on els treballadors són mesurats segons s'acomodin a les necessitats de l'organització: "la mà d'obra és un article que el patró pot comprar disposant-ne a discreció. (...) Les personalitats en cada treball s'han de descartar" (Klinsberg, 1975, citat a Hopenhayn, 1988:135).
- una concepció **naturalista** de la divisió del treball mental i físic, que divideix les persones en dos tipus en relació a la indústria: aquells amb capacitat de reflexió (destinats a tasques directives i gerencials) i aquells amb tendència a no pensar (destinats a la mà d'obra, a acatar instruccions, a desenvolupar activitats que exigeixen poca qualificació).
- una concepció **hedonista** de la motivació, segons la qual el comportament humà resulta tot previsible, sota el pressupòsit que el rendiment és funció de la remuneració.

D'aquesta manera, l'administració científica ha conformat l'última etapa d'un canvi iniciat per les religions i la filosofia consistent en comprendre el treball dins d'una ètica, i que, continuat per la ciència i la tècnica, ha culminat per fer confluïr una perspectiva mercantilista i instrumental de l'activitat laboral.

6.1.1.3. Recapitulació

Aquesta visió retrospectiva d'alguns dels canvis més significatius que s'han produït en les valoracions socials del treball aporta a l'anàlisi de l'*estat* actual elements interessants per a la discussió.

Un dels primers detalls que és possible apreciar és que la instrumentalitat del treball, és a dir, el fet que l'activitat laboral rebi el sentit principal de quelcom extern a ella però obtingut a través del seu exercici, és una concepció que acompanya tota la tradició occidental sobre el treball. Per tant, l'intent de caracteritzar l'experiència laboral dels nostres dies al voltant d'aquest concepte no ens és útil sempre que no es realitzi la tasca de precisar els matisos, singulars o no, de com aquesta instrumentalitat es materialitza. És, doncs, necessari preguntar-se en què consisteix aquest ésser instrumental del treball, quines són les finalitats que persegueix i com és el treball que permet aconseguir-les.

La mateixa revisió realitzada anteriorment formula una sèrie de trànsits que ajuden a trobar algunes respostes a les preguntes plantejades. D'una banda, es detecta una progressiva tendència a la mercantilització com a marc *valòric*, dins del qual el consum es consolida com a finalitat del treball, fent d'aquest una activitat que, per les seves condicions, propicia cada cop menys fonts de satisfacció d'un altre tipus de necessitats (afectives, intel·lectuals, relacionals, etc.). En definitiva, es produeix un deslliurament progressiu de les anomenades funcions expressives del treball i una progressiva i simultània reducció d'aquest envers les seves funcions instrumentals, en particular, el consum.

Sembla que, a partir de la societat romana, s'inicia la tendència de la *contractació* de la força del treball, com a objecte d'arrendament, que passa per la seva medició en termes de temps cronometrable i per l'atribució de valors monetaris a cada unitat de temps i que, finalment, converteix el treball en un valor de canvi, entre d'altres mercaderies. Així, en el capitalisme de consum i des de la perspectiva del treballador, aquesta relació es fa encara més estreta, fins al punt que el treball és equiparat al poder adquisitiu que representa, és a dir, a objectes de consum.

Per tant, el treball és concebut com a activitat que, per definició, troba el seu sentit i justificació fora de si mateixa i que situa el plaer, la diversió i la realització personal com a elements externs, en l'oci. És així com es produeix una divisió brutal entre els temps i espais del negoci i els de l'oci. Ara bé, quan l'oci és alhora reduït a la mateixa lògica de mercantilització, és a dir, quan s'equipara bàsicament a consum, els possibles sentits que adopta el treball són un cop més cosificats, traduïts a béns i serveis. En paraules de Gorz (1991), apareix el treballador-consumidor.

De forma complementària, les ètiques del treball més properes als nostres dies han produït tot un repertori de conceptes que amb el pas del temps han servit per consolidar aquesta comprensió de l'activitat laboral i del treballador. En l'ètica protestant apareix el concepte de **professional** per designar la professió d'una fe a través del treball i posteriorment s'ha utilitzat per anomenar un segment especial dins de la jerarquia de treballadors. L'administració científica formula el de **funcionari**, que equipara el lloc de treball a un conjunt de funcions, reduint-lo a una perspectiva merament econòmica i empresarial i obligant el treballador a concebre's des de categories que no l'entenen com a agent i que li són completament estranyes. Més tard apareix el concepte d'**empleat**, que recalca la condició de dependència contractual i de dependència en relació a la venda de la pròpia força de treball, o el de **recurs humà**, com a nou factor a administrar dins de la funció productiva, que consolida el desposseïment d'agència, essent el treballador un recurs més entre d'altres i que, per tant, cal explotar. I, finalment, trobem el concepte de **capital humà**, que clouria la cadena i que introduiria la ideologia capitalista justament en el si del pensament i de les pràctiques socials, doncs concep el treballador com a capital a acumular, a gestionar, a invertir i a fer circular amb velocitat: "treballador: inverteix, gestiona el teu capital en el mercat de valors, ets la teva pròpia empresa".

Així, aquesta ètica del treball es va apoderant progressivament d'un llenguatge especial carregat de valors: el treball com a ocupació; el valor, abans significat en àmbits morals (valor a seguir -justícia, honradesa, llibertat, etc.- o actitud o condició personal -ser valerós, valent-), ara sinònim de preu; la màxima, abans una guia, ara reduïda a maximització (convertir les utilitats en la màxima); allò capital, abans allò primordial, ara una mesura de la utilitat, en concret el diner; la professió, abans lligada a una fe, ara una marca d'estatus; el privat, abans exclòs de quelcom que se substraïu, ara un valor positiu (propietat privada, vida privada, empresa privada); invertir, essencialment positiu, contrari a divertir; etc. Aquestes són algunes de les nombroses

mostres que posen de relleu l'apropiació d'un llenguatge moral que es canvia i s'empra en la producció d'una nova ètica laboral.

En definitiva, els antecedents del context actual ens porten a identificar tres grans moviments: a) la mercantilització, que emergeix com a marc per a valors i relacions; b) la instrumentalització del treball; i c) la recuperació per part d'aquesta mercantilització capitalista d'un llenguatge *valòric* per produir una ètica afí als seus canvis.

6.2. Valors i funcions tradicionals del treball

6.2.1. El trinomi joventut, treball i vida adulta

Per iniciar la reflexió sobre els valors tradicionals associats al treball, val la pena recordar de l'anterior capítol la relació que s'estableix tradicionalment entre el trinomi adultesa, joventut i treball. En efecte, la societat contemporània ha posat l'adultesa com a meta natural i model desitjable de vida a aconseguir, essent a través del treball, com a treball assalariat, que el jove assoleix aquest destí.

Alguns autors, com Prieto *et al.* (1994), han arribat a plantejar que *transició al treball* i *joventut* significa el mateix. Com ja s'ha dit, el moment, la manera i la duració de la joventut ve determinada per "quina sigui la naturalesa de l'estructura productiva i demogràfica de cada societat", essent "la tecnologia o la forma de producció i reproducció el que determina les duracions mínima i màxima que pot arribar a tenir la joventut" (Agulló, 1997:227). Anàlogament, es pot assenyalar que el moment, la manera i la duració de la vida adulta ve determinada també per la tecnologia i els modes de producció de cada societat, en altres paraules, pel treball. Per tant, així com *transició al treball* i *joventut* han arribat a denominar una única realitat socioeconòmica en la nostra cultura, ha succeït el mateix amb el binomi *vida adulta* i *treball*. Les formes de treball imperants en aquesta societat configuren una manera de viure compresa sota el rètol de vida adulta. Ara bé, també el treball té *obligacions* en aquesta relació: a més de les seves funcions productives o instrumentals, té la missió de produir éssers adults. Aquesta es correspon a les anomenades funcions psicosocials del treball, les implicades en el procés de socialització laboral. Així com existeix una socialització *per al* treball, que constitueix bàsicament els anys de l'educació (*prelaborals*) i que té com a finalitat la formació d'un subjecte en condicions de ser "força de treball", existeix també una socialització *en el* treball (Agulló, 1997). Si la finalitat de la vida adulta és l'activitat laboral, no és menys cert que la finalitat del treball és la vida adulta.

D'aquesta manera, per poder comprendre els valors tradicionals associats al treball és necessari penetrar en aquesta funció psicosocial tradicional que li ha estat assignada, la de produir, socialitzar, éssers capaços d'assumir una vida adulta. En altres paraules, es tracta d'indagar aquells aspectes que tradicionalment s'espera que el treball proveeixi com a condició de formar un adult.

Per tant, a més de totes aquelles funcions lligades íntimament a la manutenció i a la subsistència, que es denominen *funcions instrumentals*, n'existeixen d'altres vinculades a la formació i al desenvolupament del subjecte adult, que s'han anomenat *funcions expressives*. En ambdós casos apareixen reflectits els valors d'aquest model social, sigui el de vida adulta com a destí de la joventut, sigui el de treball com a trànsit

a l'adultesa. Aquest doble valor, instrumental i expressiu, configura el contingut de les funcions tradicionals del treball. A continuació s'exposen diversos estudis sobre el particular.

6.2.2. Funcions tradicionals del treball

Un dels estudis més importants realitzats sobre els significats relatius al treball és *The Meaning of Work* (1987). Aquest agrupa els significats entorn quatre patrons bàsics de definicions (Agulló 1997):

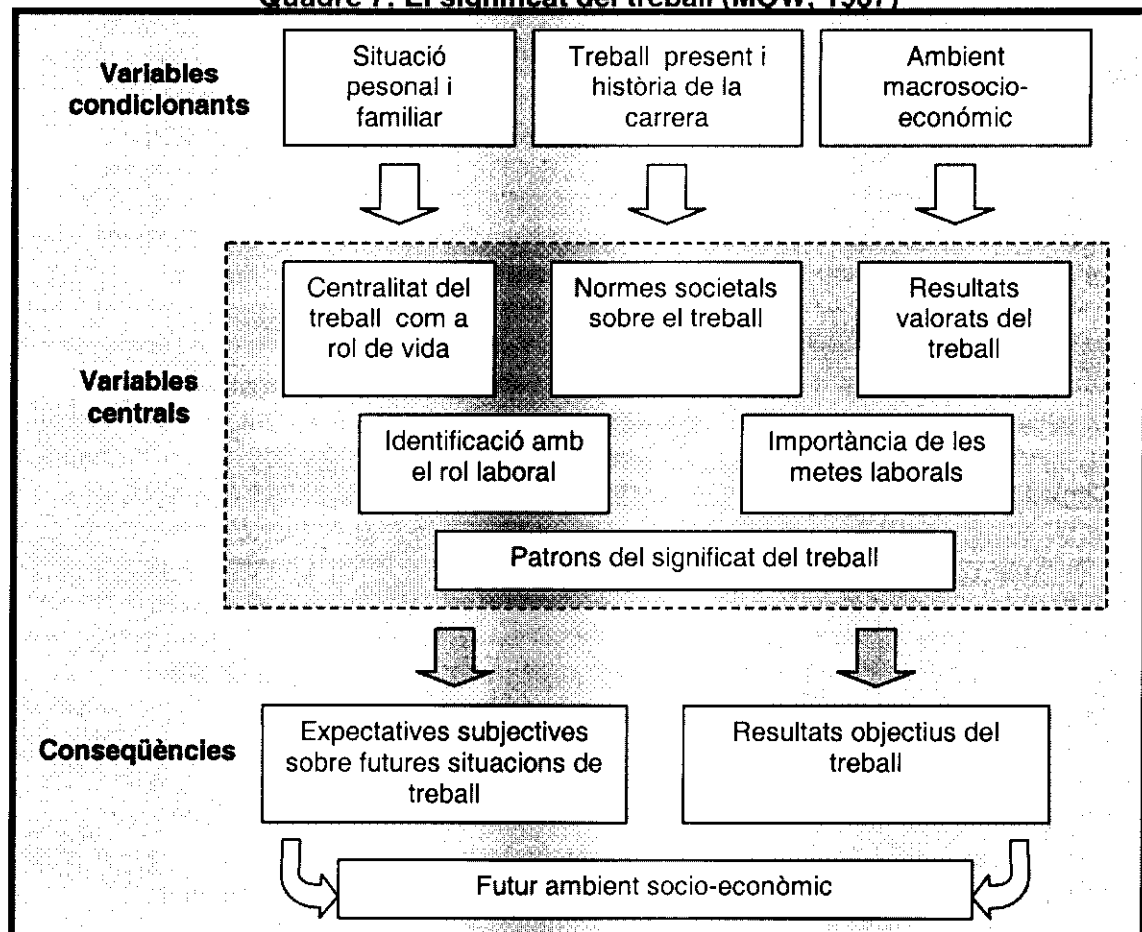
- **concreta**, que inclou definicions del tipus "si reps diners per fer-ho ", "si has de fer-ho", "si es fa en lloc del treball", "si ho portes a terme en un horari determinat" i "si no és agradable".
- **social**, que incorpora definicions del tipus "si ho fas per contribuir a la societat", "si al fer-ho et sents membre d'un grup" i "si algú altre en treu profit d'això".
- com a **deure**, que avarca les definicions "si forma part de les teves tasques" i "si has de donar explicacions a algú d'això".
- com a **càrrega**, que conté definicions de "si és físicament cansat" i "si és mentalment cansat".

El sou, la utilització de temps i llocs específics, l'exclusió del plaer personal i el profit social o l'obligatorietat i l'esforç semblen constituir els criteris bàsics a partir dels quals les persones definien el treball. Com es pot apreciar, els entrevistats fonamentalment caracteritzaven el treball com a ocupació, en sentit estricte.

A partir dels seus resultats, el mateix equip investigador va elaborar un model heurístic per entendre el significat del treball (veure quadre 7). En aquest, es relacionen diferents aspectes rellevants en tant que variables condicionants, variables centrals i conseqüències (citats a Blanch, 1998).

Ruiz Quintanilla (1991), un dels membres d'aquest equip investigador, explicant aquest model, planteja que el treball pot entendre's bàsicament com a **sistema de valors, creences i expectatives** que han estat apresos en la socialització: "el significat del treball funciona com a marc de referència per a l'acció a través de les creences individuals sobre els resultats que haurien de ser esperats o desitjats del treball (fites laborals), sobre què s'ha de donar o s'ha de rebre de la situació laboral (normes socials) per aconseguir uns resultats, i en quin grau hom s'identifica amb el treball (centralitat de treball)" (citats a Agulló, 1997:232).

Quadre 7: El significat del treball (MOW, 1987)

Un enfocament similar és el proposat per Agulló (1997). L'autor presenta la següent classificació de les funcions psicosocials del treball:

- **integrativa:** el treball atorga significat a la vida, integració i coherència. És font d'autoestima, d'auto-actualització i de realització personal.
- **font d'estatus i prestigi social:** la posició social està determinada en gran part pel treball que hom desenvolupa. És, per tant, font d'autorespecte, de reconeixement i de respecte pels altres.
- **identitària:** el treball proporciona identitats personal, social i laboral, desenvolupades en el seu exercici, és a dir, la identitat de l'individu ve definida i atorgada a través del treball que realitza.
- **econòmica:** el treball és mitjà de relació i manteniment social, permet la supervivència i la independència.
- **social:** el treball és una font d'oportunitats per a la interacció i els contactes socials, enriqueix la vida de les persones en incrementar les possibilitats afectives i emocionals externes al grup familiar.
- **estructuració del temps de les persones** en cicles diaris, setmanals, mensuals, anuals, etc., que determinen altres àmbits de la vida de les persones.
- **d'obligatorietat:** el treball ofereix un marc de referència útil d'activitat regular obligada. Pot ser vista com un deure vers la societat, i compleix una important funció de socialització.

- **de desenvolupament d'habilitats i destreses:** el treball permet i possibilita la millora d'habilitats i, en conseqüència, el desenvolupament de les capacitats personals.
- **poder i control:** el treball permet el control, poder i dominació de les persones i organitzacions a través de l'organització i la propietat dels mitjans de producció i dels béns produïts.
- **confort:** el treball permet una millora en la qualitat de vida.

Com es pot apreciar, les funcions del treball tenen un contingut eminentment expressiu i instrumental. Aquests plantejaments demostren que el lloc que aquest ocupa és central per a la vida dels individus i de la col·lectivitat. En aquesta mateixa línia, Blanch (1998) esbossa el paper que la cultura occidental de les quatre darreres dècades ha assignat al treball (entès com a ocupació) i les expectatives psicosocials dipositades en ell:

Quadre 8: Funcions de l'ocupació i disfuncions de la desocupació (Blanch, 1998)

	Funcions de l'ocupació	Disfuncions de la desocupació
Econòmiques	Enriquiment individual i col·lectiu. Via d'accés al circuit de la producció-distribució-consum de béns i serveis necessaris per a la supervivència material.	Empobriment individual i col·lectiu. Bloqueig d'accés al circuit de la producció-distribució-consum de béns i serveis necessaris per a la supervivència material.
Sòciopolítiques	Participació cívica, integració política i manera de prevenir les tensions i els conflictes derivables de la desigualtat, la dualització i l'exclusió social. Normalització, manteniment de l'Estat de dret, garantia de l'exercici del dret i el deure de treballar. Suport fonamental de l'Estat Social, redistribuïdor del benestar finançat per l'activitat econòmica. Optimització dels recursos humans de la comunitat per al desenvolupament econòmic i social.	Desintegració i conflictivitat socials en situacions de desigualtat, dualització i exclusió. Desorientació ideològica, apatia política, desencant cultural, anòmia. Inoperància del dret al treball i del deure de treballar. Ineficàcia de les institucions públiques, crisi de confiança en el sistema. Sobrecàrrega de l'Estat Social, risc de col·lapse de la Societat del Benestar. Saturació de l'aparell educatiu. Reforç artificial de les xarxes de parentiu. Factor de tensió en las relacions familiars. Desaprofitament de recursos humans de la comunitat per al desenvolupament econòmic i social.

Psicosocials	Benestar subjectiu, satisfacció amb la vida present i optimisme davant el futur. Instrument per a l'obtenció d'autonomia financera, social, ideològica i moral. Organització del temps quotidià (en funció de jornades, setmanes, anys i vides laborals), del cicle vital dels individus i de les estructures de la vida col·lectiva, percepció de plenitud, estabilitat i sentit existencials. Facilitació, ampliació i regulació d'experiències compartides en relacions que transcendeixen els àmbits de la família i el veïnatge. Oportunitat per a la participació, afiliació i inserció en grups laborals. Font de rols, estatus, poder, prestigi, reconeixement i identitat socials. Context per a la socialització secundària i la conseqüent assumpció personal de valors, normes i criteris morals organitzacionals. Ocasíó per al desenvolupament d'aspiracions, expectatives, actituds, conductes, projectes, i realitzacions professionals. Marc d'experiències emocionals positives i de cognicions autoreferencials subjacents a situacions d'èxit, control i eficàcia. Percepció d'utilitat social i de compliment d'un deure moral. Aprenentatge i desplegament de coneixements, destreses i habilitats socials i professionals. Autorealització professional i expressió personal. Compromís amb fites organitzacionals, articulació de projectes individuals i col·lectius.	Malestar, insatisfacció amb la vida present; depressió i pessimisme davant del futur. Dependència i heteronomia econòmica, social, ideològica i moral. Desorganització del temps quotidià de persones, famílies i comunitats, impressió de buit vital, incertesa, inestabilitat i desorientació existencials. Deprivació d'interaccions socials i d'experiències compartides en contextos que transcendeixen els àmbits de la família i del veïnatge; percepció d'inseguretat, aïllament, incomunicació i vulnerabilitat social. Impossibilitat de participació, afiliació, inserció i socialització en grups laborals; manca d'un context normal per a la socialització secundària, que dificulta l'assumpció de valors, normes i criteris morals organitzacionals, l'articulació de projectes individuals i col·lectius i la transició normal de la joventut a la vellesa. Dèficit de rols, estatus, poder, prestigi, reconeixement i identitat socials. Falta d'ocasions per al desplegament d'aspiracions, expectatives, actituds, conductes, projectes i realitzacions professionals; sentiments de frustració, hostilitat i injustícia. Experiències emocionals i cognicions autoreferencials negatives subjacents a situacions de fracàs, indefensió i ineficàcia; desinterès, desesperança, desmoralització. Consciència d'inutilitat social i d'incompliment d'un deure moral. Obsolescència i degradació de coneixements, destreses i habilitats sociolaborals, alineació professional. Fugida de l'atur cap a refugis socials com els de jubilació anticipada, malaltia, invalidesa, estatus estudiantil, mestressa de casa, o bé cap a paradisos artificials, a través de l'alcohol, tabac, fàrmacs o altres drogues.
---------------------	---	--

Com es pot veure, en coherència a una autèntica "civilització del treball", l'ocupació garanteix la formació de l'individu i la seva integració social i, en canvi, la seva manca comporta un notable conjunt de disfuncions socials. Ara bé, aquesta norma social es veu qüestionada i matisa, alhora, el supòsit d'una societat ideal de l'ocupació, sobretot en les darreres dues dècades, quan apareixen determinades formes d'organització del treball, de condicions laborals o de condicions d'ocupació que l'incompleixen. És a dir, quan emergeixen eventuais funcions de la desocupació o disfuncions de l'ocupació.

Quadre 9: Disfuncions de l'ocupació i funcions de la desocupació (Blanch, 1998)

	Disfuncions de l'ocupació	Funcions de la desocupació
Econòmiques	Sobreexplotació de la mà d'obra en determinades condicions socials.	Contenció salarial. Reducció dels costos de mà d'obra. Abaratiment de l'acomiadament laboral. Estabilització del sistema de preus. Descens de la taxa d'inflació. Caldo de cultiu del treball submergit. Mitjà de captació de recursos financers en formes de subsidis a l'atur individual, de fons de cohesió social i de compensació interterritorial per a comunitats amb alta taxa d'atur.
Sociopolítiques	Lluita de classes, conflictivitat social, vagues laborals. Subocupació: asimetria persona-lloc de treball per sobreeducació de l'individu o per subqualificació de la tasca. Lumpocupació: dèficits en la qualitat de vida laboral derivats de precàries condicions socials, tècniques, contractuals, salarials, materials o professionals del treball.	Flexibilització contractual. Precarització de les condicions de treball. Desactivació, dissuasió i desmobilització sindical.
Psicosocials	Estrès i cremament ("burn out") professionals per ambigüitat, conflicte, sobrecàrrega o buit del rol laboral, demandes excessives o insuficients, cansament o avorriment, absència de recompenses socials o salarials, etc. Organitzacions addictives: generadores de dependència psicològica. "Workaholics": síndrome d'abstinència laboral, en vacances i caps de setmana.	Por a l'atur i a l'acomiadament de les persones aturades. Subordinació de la qualitat de vida laboral al manteniment del lloc de treball. Conformisme organitzacional. Submissió a les lleis del mercat. Assumpció resignada dels imperatius de la subocupació i dels "contractes escombraries".

És a partir d'aquestes contradiccions que el treball i les valoracions socials construïdes entorn aquest esdevenen problemàtiques. Com s'aprecia, entre el plantejament de les funcions psicosocials de l'ocupació i les disfuncions de l'atur, d'una banda, i el de les disfuncions de l'ocupació i les funcions de l'atur, de l'altra, existeix una ruptura crítica: és que una *mateixa* societat enalteix el treball en un sentit fonamental i alhora denigra la seva experiència? Això succeeix en una *mateixa* societat o aquesta diferència reflecteix un *canvi* social en relació a la valoració del treball? Es tracta d'una contradicció en un mateix model social, entre determinats discursos sobre l'ocupació i determinades pràctiques d'ocupació, o es tracta d'una contradicció que marca dos moments socials diferents (o bé una combinació d'ambdues), en tots aquests casos el que es manifesta com a crític és la valoració social del treball i els valors associats a aquest.

Un element clau per considerar les anteriors perspectives, segons R. Sennett (2000), és el fet que, mentre els plantejaments tradicionals sobre les funcions psicosocials del treball es caracteritzen per una concepció del treball i del temps basats en la continuïtat, la seguretat i l'estabilitat, on l'autodisciplina, la postergació de la satisfacció en pro de l'assoliment d'un objectiu futur, la perseverança i l'esforç són

els valors preponderants, les noves exigències del capitalisme de flexibilitat plantegen un context nou per al treball i el temps, així com pels valors associats a un i a l'altre.

Per a l'autor, les formes modernes de flexibilitat laboral es caracteritzen per tres elements claus: *reinvenió discontinua* de les institucions, que veu el comportament flexible com a dependent del canvi, el principi del qual és *fer més amb menys*; *especialització flexible* de la producció, que "intenta aconseguir productes més variats cada vegada més ràpid" (Sennett, 2000: 52), deixant que les demandes canviants determinin l'estructura interna de les institucions i, per tant, contribuint a l'acceptació del canvi continu; i *descentralització productiva però amb concentració del poder*. S'obre, així, un nou escenari empresarial i laboral on prevalen determinats valors, com el de canvi radical i veloç, en detriment d'altres, com el d'estabilitat.

Aquestes reformulacions del sistema de poder flexible defineixen l'horitzó de les persones entre treballadors guanyadors, els quals demostren una capacitat per desprendre's del passat i una seguretat suficient per acceptar la fragmentació, i els treballadors més corrents, els quals s'esforcen per jugar d'acord a aquestes regles però sofreixen la corrosió del *caràcter*.

Per *caràcter*, l'autor entén "el valor ètic que atribuïm als nostres desigs i a les nostres relacions amb els altres" (Sennett, 2000:10). Se centra en l'aspecte durador de la nostra experiència emocional i "es relaciona amb els trets personals que valorem en nosaltres mateixos i pels que volem ser valorats. (...) El caràcter s'expressa per la lleialtat i el compromís mutu –interpersonal i amb l'empresa-, sigui a través de la recerca d'objectius a llarg termini, sigui per la pràctica de postergar la gratificació en funció d'un objectiu futur" (ídem).

La configuració del treball que hem anomenat tradicional, és a dir, aquella que es correspon fonamentalment a la tendència dels últims dos-cents anys i que semblava haver trobat la seva consolidació en l'Estat de Benestar i en la plena ocupació, "reafirma l'ús autodisciplinat del temps i el valor de la gratificació postergada" (Sennett 2000: 103) i valora l'estabilitat, l'esforç i la perseverança, el compromís i la lleialtat institucional, elements claus, segons aquest autor, per al desenvolupament del *caràcter*.

El *caràcter* i els seus valors adjunts, no obstant, són incoherents en un sistema de flexibilitat, que propicia la fragmentació i una orientació cap al present. Aquest és el problema del *caràcter* en el capitalisme modern: el treball deixa de ser el socialitzador d'aquests valors. D'una banda, "hi ha història, però cap narrativa compartida de dificultat, i, per tant, no hi ha destí compartit. En aquestes condicions, el *caràcter* es corroeix; la pregunta 'qui em necessita?' no té resposta immediata" (Sennett, 2000:154). De l'altra, emergeix un lema dominant, "**res a termini llarg**". Cal plantejar-se, doncs, els següents interrogants: significa això que els valors tradicionals han deixat de prevaler? Segueix sent el treball un socialitzador de valors rellevants? Quins altres valors socialitza?

Segons Sennett (2000), allò que el nou treball ensenya són més aviat la desvinculació i la cooperació superficial. Es fomenta una cultura moderna del risc, on la màxima sembla ser mantenir-se en moviment, canviant d'una ocupació a una altra, com si l'estabilitat fos sinònim de fracàs, de quedar fora de joc. Simultàniament, es promou el que s'ha anomenat treball en equip i cultura de cooperació, que, lluny de posar en pràctica un genuí esperit de grup, aporta una ideologia que permet als líders dels equips exercir el seu poder, i evitar així una imatge de figura d'autoritat i, per tant, esquivar també la responsabilitat sobre les seves decisions. En efecte, les metàfores del treball en equip generen una atmosfera aparentment igualitària, on el líder apareix

com un simple *facilitador* de les accions, on l'únic agent responsable és "el canvi" com a entitat abstracta i sense rostre, on l'atenció es concentra en la llibertat del moment, i on les necessitats i els desigs particulars, així com qualsevol confrontació o discussió profunda d'aquests, són deslegitimats en pro de "els de l'equip". Tot combinat configura un terreny propici per la dominació: "el nou *ethos* cooperatiu del treball en equip posa en el lloc d'amos els "facilitadors" i "gestors de processos" que eviten el sincer compromís amb els seus subordinats" (Sennett, 2000:123).

El joc del poder sense responsabilitat dona lloc a un nou tipus caracterològic: l'*home irònic*. Citant a Rorty, l'autor planteja que en aquest individu preval un estat mental on "mai és totalment capaç de prendre's a si mateix seriosament perquè sempre és conscient que els termes en que es descriu estan subjectes al canvi, sempre és conscient de la contingència i la fragilitat del seu vocabulari final i, per tant, de sí mateix" (a Sennett, 2000:122). Aquesta és la conseqüència lògica de viure en un temps flexible, sense criteris d'autoritat o de responsabilitat.

Com es pot apreciar, aquest canvi en els valors que socialitza el nou treball té profundes conseqüències psicosocials. Una de les més severes és la vulneració del vincle social, a través d'una exaltació de l'individualisme i una desqualificació de la dependència mútua: "el vincle social sorgeix bàsicament d'una sensació de dependència mútua. Tots els dogmes del nou ordre tracten la dependència com una condició vergonyosa" (Sennett, 2000:146).

Aquesta degradació de la dependència ve donada per la ideologia del *parasitisme*, que s'implementa a través del treball com a dispositiu de dominació. Aquesta ideologia opera bàsicament sobre la mateixa forma en que l'ètica protestant relacionava el treball amb la salvació, on aquest era condició necessària però mai suficient, fet que exigia sempre la necessitat de provar la pròpia condició d'elegit. En l'actualitat, sembla produir-se igualment una espècie de parasitisme social, que el subjecte ha de procurar desmentir: "la ideologia del parasitisme social és una potent eina disciplinària en el lloc de treball; els treballadors volen demostrar que no s'estan alimentant de l'esforç dels altres" (Sennett, 2000:147).

Les conseqüències d'aquesta vulneració de la vinculació social en l'àmbit del treball són a termini mitjà un deteriorament de la confiança i el compromís, i, a termini llarg, la posada en qüestió dels projectes col·lectius: "no obstant, la vergonya de ser dependent té una conseqüència pràctica, doncs erosiona la confiança i el compromís mutus, i la falta d'aquests vincles amenaça el funcionament de qualsevol empresa col·lectiva" (Sennett, 2000:148).

Però aquest canvi en els valors que el treball socialitza afecta el treball mateix, la seva valoració social i el seu lloc com a integrador social; aquest és descentrat com a eix vital rellevant al voltant del qual orientar *valòricament* la pròpia vida: "les incerteses de la flexibilitat; l'absència de confiança i compromís amb arrels profundes; la superficialitat del treball en equip; i, més que res, el fantasma de no aconseguir fer res d'un mateix en el món, de 'fer-se una vida' mitjançant el treball. Totes aquestes situacions impulsen la gent a buscar una altra escena d'afecte i profunditat" (Sennett, 2000:145).

6.3. Els joves i els nous valors relatius al treball

En el present capítol s'ha realitzat, en primer lloc, un repàs de l'evolució històrica de les valoracions socials del treball, que ha permès comprovar com la significació anomenada *tradicional* troba la seva arrel en el passat i, en segon lloc, una anàlisi dels continguts d'aquestes valoracions. El present punt, servint-se dels anteriors com a context interpretatiu, analitza ja específicament la relació *valòrica* que estableix el jove amb el treball.

6.3.1. Treball, joventut i valors: antecedents

Atenent als resultats del nostre estudi i als d'altres investigacions consultades, cal tenir present que la relació que estableixen els joves entre treball i valors no pot ser compresa de manera simple, estàtica ni lineal, sinó que exigeix una perspectiva contextual, que reflecteixi la mobilitat i interrelació de les valoracions en joc.

Aquesta complexitat no només ve donada per la diversitat de realitats que s'inclouen en el terme *joventut*, i que finalment semblen ser empíricament inabastables sota aquest concepte, amb tota la seva varietat de condicions econòmiques i socioculturals, d'anhels i projectes, sinó que també ve donada per la velocitat de les mutacions socials i la conseqüent flexibilització i complexitat de les xarxes de valors que serveixen de guia al subjecte en l'actualitat.

A continuació, com a reflex d'aquesta complexitat i mobilitat i com a demostració de la diversitat d'interpretacions que es poden donar sobre el fenomen, s'exposen de forma breu diferents estudis realitzats a finals dels vuitanta, que ens serveixen com a antecedents d'interès per a la següent reflexió.

Alguns autors plantegen que la relació simbòlica dels joves amb el treball està marcada per un canvi més o menys radical, que suposa una pèrdua de referència d'aquest en les seves valoracions. És el cas, per exemple, d'aquells que expliquen aquesta situació a través del desplaçament del nou *ethos juvenil* cap a una concepció merament instrumental del treball (Toharia i García-Fernando, 1982; La Rosa, 1985; D'Alessandro, 1985; Buendía, 1987; Sanchís, 1988; Vallés et al., 1989; Rojo, 1989; a Blanch, 1990) o que creuen que es produeix una "*transició* des dels valors arcaics *materialistes* de la cultura industrial, entre els que s'inclou el negoci, la disciplina i l'ascetisme laboral, cap als *postmaterialistes* de l'era *postindustrial* (Bell, 1973), més centrats en l'oci, la llibertat i l'hedonisme (Inglehart, 1971, 1977, 1982; Racionero, 1983)" (Blanch, 1990:129).

En aquesta línia, en l'informe Schwartz (1984) sobre la inserció social i professional dels joves, es plantejava que aquests "estan construint una societat en que els valors ja no estan directament vinculats a la producció" Això s'atribueix a que "el treball no comporta reconeixement social, perquè cada vegada és més un treball no qualificat. No forma part, per tant, dels principis essencials del seu sistema de valors" (citat a Agulló, 1997:230). Per tant, la crisi del valor del treball presenta una doble implicació: d'una banda, una crisi en la valoració social del treball (pèrdua del seu reconeixement social, etc.) i, de l'altra, relacionadament, una crisi en la valoració que les persones fan del treball en aquest context (pèrdua de la seva centralitat en el sistema de valors juvenils, pèrdua de vinculació del jove amb el treball, etc.).

D'altres autors, en canvi, consideren que aquesta pèrdua de centralitat del treball no ha sigut mai una característica intrínseca als joves. És el cas de Torregrosa (1989), que considera que "la no acceptació d'una moral compulsiva del treball per part dels joves, i l'exigència de millors condicions de treball, a través de valors alternatius, és possible que formin part de l'així anomenada nova ètica del treball. Però no inclouen ni un genuí interès per aquest, ni sembla que aquesta ètica sigui tan nova" (Agulló, 1997:231).

Finalment, un darrer grup d'analistes manifesta els seus dubtes sobre una crisi i un canvi realment radical en l'ètica tradicional del treball, que sostragui d'aquest el seu protagonisme. És el cas de l'equip MOW (1987), Ruiz Quintanilla (1989) i Castillo (1989), que creuen que "el fet que el treball sigui considerat com a mitjà, el fet que segueixi en augment una ideologia del caràcter instrumental de l'activitat laboral, d'això no es pot deduir ni interpretar que el treball estigui perdent la centralitat per a les persones. La veritat és que, amb independència del desig dels individus, el sistema productiu 'imposa l'activitat laboral com a eix sobre el que gira gran part de la seva vida'" (citat a Agulló, 1997:231). Com apunta Castillo (1989), "en les societats industrialitzades, de consum de masses, el que es constata és la compatibilitat de dues actituds que fins aleshores s'havien mostrat incompatibles (...): d'una part, una certa inclinació al treball i, d'una altra, un clar i decidit hedonisme" (citat a Agulló 1997:231). En aquest plantejament, es mostra com avui en dia és possible constatar constel·lacions de valors en les quals, actituds que abans semblaven excloents una de l'altra, doncs participaven de valors contraposats, actualment poden complementar-se i aparèixer unides.

Aquesta diversitat d'interpretacions, doncs, no aconsella l'intent de fer lectures lineals fortament conclusives, sinó més aviat poder esbossar la realitat complexa de la qual s'està parlant, a través d'alguns eixos de lectura rellevants. Així mateix es prossegueix a continuació.

6.3.2. Treball, joventut i valors: alguns eixos de lectura actuals

6.3.2.1. Les lectures de Baethge i d'Agulló

Un eix d'anàlisi interessant i relativament recent és el que ens proporciona les aportacions de Baethge (1994). Aquest autor planteja que, en la investigació sobre els joves i la seva relació amb el treball, les controvèrsies s'han mogut entre dos pols: d'una banda, es situen totes les tesis instrumentalistes i, de l'altra, les individualistes que es basen en una teoria del subjecte. Mentre les primeres aprofundeixen en les ingerències de les innovacions tecnològiques i la progressiva desqualificació del treball, les segones es centren en la cada cop més gran qualificació dels subjectes. De la fricció d'ambdós tipus de tesis se n'extreu la possibilitat que "el treball pugui jugar un nou paper en l'estructuració de la identitat dels subjectes", de tal forma que "la relació interior amb el treball no tendeix cap a un 'instrumentalisme pur i dur' sinó que l'activitat professional provocaria nous mitjans d'expressar-se" (Baethge, 1994, citat a Agulló 1997:233).

Com a resultat de les seves investigacions, l'autor distingeix quatre tipus de concepcions de la vida, segons el pes que donin els joves al treball, a la família o parella i als desigs en les seves perspectives de futur (Baethge, 1994, citat a Agulló 1997):

- **La concepció orientada pel treball:** el jove col·loca l'activitat professional en un primer pla dels seus projectes actuals i futurs. "Inverteixen tot el seu esforç en la recerca d'un treball amb sentit i en el qual puguin realitzar-se en tant que subjectes, o bé procurar-se un reconeixement social i un status professional elevat" (Agulló, 1997:234).
- **La concepció d'equilibri entre treball i vida privada:** els joves posen el seu interès personal en el treball i en la seva vida privada, sense subordinar l'un a l'altre.
- **La concepció orientada per la família:** els joves consideren la família o la parella com la seva principal motivació i l'espai estructurant de la seva identitat. "Això no significa que el treball els sigui indiferent, però que el seu paper és secundari" (Agulló 1997:234).
- **La concepció orientada per l'oci o el temps lliure:** "els joves que estan orientats per aquesta concepció concentren tota la seva energia física i els seus projectes cap a l'ocupació de l'oci en detriment del treball, el qual és considerat com un terreny d'identificació de menys importància. En els casos extrems condueix a un rebuig deliberat de tota activitat professional. Aquesta categoria apareix, comparant-la amb les anteriors, més fràgil i més precària. Sol presentar-se més com una fase transitòria que com una concepció estable i sòlida" (Agulló, 1997:235).

Agulló (1997) afegeix a l'aproximació de Baeghte (1994) que, si es volen comprendre els canvis en la relació del jove amb el treball, és necessari analitzar les exigències que aquest formula sobre l'activitat laboral. A partir d'aquí, l'autor manifesta que "en aquesta relació s'observa, d'entrada, una formulació molt més significativa d'**exigències d'ordre personal**" (1997:236), on els joves demanen del treball: a) uns millors continguts de l'activitat laboral (treball significatiu i útil); b) un suport en l'afirmació del sí mateix (identitat); c) una millor comunicació (implicació, identificació); d) la possibilitat de comportar-se com a subjectes amb aptituds, gustos i habilitats, sense haver de seguir formes estereotipades (com a mera mà d'obra); i la possibilitat de rebre un reconeixement de l'entorn per les competències mobilitzades (reconeixement social).

Aparentment, la novetat no estaria tant en la naturalesa d'aquestes exigències (que són possibles de trobar en altres moments i moviments de la història) sinó en "l'amplitud del fenomen, l'espontaneïtat i l'evidència amb la qual s'anuncia i la determinació dels individus a perseguir alhora l'autorealització en la seva vida privada i en l'entorn professional" (Baeghte 1994, citat a Agulló 1997: 236).

6.3.2.2. Les nostres lectures

Un esquema complementari, centrat més específicament en la relació joves-treball-valors, és el que es proposa a continuació. En base a les diferents investigacions consultades i als nostres propis resultats, s'ha establert un model de cinc tòpics a partir dels quals giren les valoracions que els joves realitzen respecte el treball. Com a tals, no són excloents un de l'altre, sinó que, més aviat, es veuen implicats entre si en un moviment comú.

6.3.2.2.1. El treball i el pas a la vida adulta

Com ja s'ha mencionat, diverses investigacions coincideixen en assenyalar que el treball no ha perdut la seva centralitat, en tant que és concebut pels subjectes com el

principal mecanisme a través del qual els joves s'integren en un futur com a adults en l'esfera social (Mula *et al.*, 1999; Serrano, 1995). Ara bé, mentre que el treball abans era comprès unívocament com a via d'integració social, autors com Serrano (1995) han descrit que el treball també és construït actualment com a factor d'exclusió social, per les condicions concretes en les quals s'està desenvolupant, en un fort conflicte entre les expectatives i la construcció dels projectes de futur d'un nombre significatiu de joves.

E- Cuando se dice que el mundo del trabajo de los jóvenes es precario, ¿por qué crees que es precario?

P6- Por eso, porque se aprovechan de nosotros. Porque como estamos en una situación inferior, no podemos exigir ni comisiones, ni derechos,... te tienes que agarrar más a lo que te ofrecen. No estamos en condición de exigir, no podemos exigir, y entonces, o lo coges o lo dejas. O coges lo poco que te ofrecen, o nada.

P9- La verdad es que tampoco me planteo toda mi vida haciendo esto, está claro, pero mientras, para salir del paso, ya me va. Ya llegará el momento que tenga más responsabilidades y que tenga que trabajar en algo mejor, que me dé más seguridad y estabilidad.

L'efecte socialitzador de les primeres experiències laborals resulta d'una gran potència; les normes i significats que són internalitzats en la situació laboral incideixen en la forma de projectar la pròpia vida.

Aquest conflicte entre realitat laboral i expectatives provoca que, com s'ha assenyalat en el capítol anterior, el jove no valori el treball (*precari*) com una etapa més en el seu pas vers la vida adulta. Aquesta transició queda ajornada a l'espera d'un treball (*estable*). L'ingrés al treball (*estable*) és observat pels joves com la integració al món adult, entenent com a tal "el món real". La manca d'oportunitats, però, endinsa el jove en un món de dubtes: el "món d'allò real" és, per molts d'aquests joves, un món pessimista, regit pel conflicte i per la desconfiança, la por i la sospita (Serrano, 1995). La inserció al món adult sembla, així, dominada pel dolor, degut al caràcter inevitable i necessari en base al qual es concep la pròpia situació.

Com serà possible apreciar a continuació, aquest eix, que és el que fa referència més nítidament a una visió de futur, es troba fortament present en els següents punts.

6.3.2.2.2. Treball i independència

Podem afirmar que, si el treball és percebut com un pont a la vida adulta, es deu en gran mesura a la seva concepció de mitjà per obtenir la independència. Aquesta posseeix un significat complex. En un sentit, es refereix a la possibilitat d'administrar-se les pròpies despeses (sortides, roba, discos, etc.). En un altre, aquesta independència és definida per la possibilitat d'escollir, en tant que propietari d'un capital que et permet prendre opcions de consum. I en un tercer sentit, és descrita com un creixement en la tasca de fer-se càrrec d'un mateix. Cal dir, però, que la independència entesa bàsicament en els dos primers sentits exposats, és a dir, com a "llibertat de", ocupa un lloc preponderant.

E- ¿Por qué te gustaría trabajar?

P5- Supongo que la principal razón sería para ganar dinero, y en mi caso, para intentar ser un poco más independiente. Si quieres hacer esto, si quieres hacer lo otro... tú puedes decidir. (...) Si yo encontrase un trabajo ahora sería para poder independizarme, para tener mi propio dinero y administrármelo como... porque esto de vivir en casa... se está bien, pero es un poco de cara por mi parte. Supongo que ganaría un poco más de libertad...

E- I els joves, per què necessiten els diners?

P10- Jo penso que ja tenim edat per decidir una mica què volem, com fer-ho, amb què fer-ho... en realitat, ja tenim edat per tenir certa intimitat, certa llibertat horària i d'acció, no

haver d'estar explicant a casa què fas o deixes de fer o amb qui aniràs aquesta nit o... I el que no pots fer, si vols fer el que et dóna la gana, és estar xupant de casa.

E- ¿Qué problemas crees que tienes tú respecto a los jóvenes que trabajan?

P1- Pues que ellos tienen mayor independencia, harán más lo que quieran. No tienen tantas limitaciones económicas... Además, digo yo que estarán pues más puestos... no les hace falta ir buscando trabajo por ahí porque ya tendrán para vivir... o depende, a lo mejor tampoco tienen lo suficiente como para independizarse pero si para tener independencia, un poco, no?

En totes aquestes accepcions observades, el denominador comú és la comprensió clara i reiterada que les condicions de l'oferta laboral disponibles pels joves només permeten una independència relativa i acotada. Això és degut principalment a dos motius: d'una banda, que les condicions de l'ocupació (absència de contractes o contractes temporals, baixos salaris, etc.) no proporcionen una seguretat i una estabilitat mínimes per donar el salt complet a la independència de la vida adulta; i, d'una altra, que les condicions de treball (contingut pobre de tasques, de baixa qualificació) no proveeixen un horitzó atractiu per projectar-se en el temps.

E- ¿No es importante la estabilidad para los jóvenes?

P15- A ver, yo siempre lo relaciono con la independencia, porque claro, si me hacen un contrato de pocos meses, tampoco me voy a arriesgar a independizarme, por ejemplo, porque cuando se me acabe el contrato, si no me lo renuevan, ¿qué hago? Entonces ya... no es tan importante. Supongo que ya, cuando tienes una familia y tienes que dar de comer a tus hijos, ya no podrás tener un mes un trabajo y otro mes no. Supongo yo que necesitarás más estabilidad.

E- ¿Qué expectativas tienes de futuro a medio y largo plazo?

P1- Yo sé que voy a pasar unos años sin nada fijo, pero en el fondo tampoco soy tan negativa. Sí que me veo trabajando en algo, tarde o temprano, pero siempre me veo antes trabajando en otra cosa, ahorrando... ni siquiera tengo el carné de conducir, o sea que tengo que trabajar ya en lo que sea. Pero en el futuro me veo trabajando en algo mejor. No sé cuanto tardaré, pero vaya, tengo esperanza. Hay que ser positivo.

6.3.2.2.3. El treball com a instrument i el jo consumidor

S'aprecia una operació en la significació que els joves fan del treball, en la qual aquest posseeix valor en tant que instrument o mitjà per obtenir la independència, la qual, alhora, és descrita bàsicament com a possibilitat i llibertat de consumir i escollir les modalitats de consum (què, quan, com, amb qui).

P10- No buscava cap tipus de feina concreta... no sé... volia una feina per poc temps... vaig pensar que treballar per les Festes de Gràcia em seria fàcil i em donaria unes quantes peles. Diguem que després de ser llicenciada ja era hora de guanyar-me les garrofes per mi mateixa... en aquest cas ...com es diu això?... la finalitat és més important que els mitjans de com aconseguixes els propòsits.

E- ¿Pero no te interesa más este tipo de trabajo?

P4- Hombre, está claro que para mi futuro profesional y por lo que he estudiado me interesa más estar trabajando en un despacho de abogados, pero yo ya quiero una independencia económica. Yo quiero un trabajo que me permita hacerme cargo de mis cosas...

En molts casos, ja no es viu per treballar. El treball és més aviat el mitjà a partir del qual el subjecte adquireix uns ingressos que possibiliten la seva integració social a través del consum. Com apunta Torregrosa (1989), més que haver-se generat una desvalorització del treball, s'ha produït una revalorització instrumental.

E- ¿Te gusta trabajar?

P14- La verdad es que no... preferiría vivir de renta, hacer lo que me diera la real gana... lo que pasa es que si quiero hacer lo que quiero, tengo que trabajar y ganar dinero. Hoy en día, sin dinero haces muy pocas cosas, por no decir nada.

Com s'ha comentat anteriorment, els joves treballadors, si bé resulten influïts pel marc conductual del treball, es distancien lentament i suficient de la seva influència, de tal forma que el conceben com a instrument. La precarietat de les feines ofertes en l'actual mercat de treball és el preu a pagar per obtenir una independència econòmica que es cristal·litza en el consum, el que porta a definir el subjecte que treballa com a consumidor.

P10- Molts joves accepten treballar en condicions precàries perquè el que volen és tenir peles i poder tenir més llibertat, sense dependre dels pares i així. Si vols comprar-te roba, o... jo què sé, el que sigui, doncs ho pots fer.

Ja hem dit en l'anterior capítol que el subjecte troba en el treball el mitjà d'obtenció del poder adquisitiu amb el qual penetra en el mercat, ja no com a treballador, sinó com a consumidor. Així, el consum s'instal·la creixentment com a potent mecanisme d'integració social en les noves subjectivitats juvenils.

E- Imagínate que, cuando terminas el curso de FP2 y lo que haces de informática, no encuentras trabajo de esto. ¿Te sentirías frustrado?

P13- Bueno, supongo que todo se basa en el dinero. Supongo que si estoy bien pagado haciendo otra cosa que no es la que a mí me gusta más, pues bien; pero si encima estás mal pagado, sin poder hacer lo que te gusta, pues no te digo...

6.3.2.2.4. El treball com a espai de trobada i relacions interpersonals

Els joves troben en el treball, quan aquest ho permet, una oportunitat per conèixer gent diferent i establir algun tipus de relacions interpersonals satisfactòries. L'aspecte relacional és visualitzat, sense dubte, com a possibilitat de dignificar aquells treballs caracteritzats per una enorme precarietat.

P10- De la feina del bar (...) m'agrada el fet de treballar amb gent jove, que alguns han tingut experiències molt diferents a la meua perquè no volien estudiar a la Universitat i alguns altres ja són llicenciats o han acabat altres estudis i han anat a petar al mateix lloc que jo. (...) Entre nosaltres hi ha molt bon rotllo.

P3- Yo, por ejemplo, mientras estudiaba, nunca había pensado que cuando acabase la carrera me pondría a trabajar en una cadena de montaje... pero esto tampoco es una experiencia traumática. Si estás a gusto con la gente, puedes pasar buenos ratos. Al fin y al cabo, si haces algo que tampoco está muy bien, los compañeros son muy importantes, porque cuando terminas es lo único que te queda.

6.3.2.2.5. Temps de treball i temps d'oci

Els ritmes vitals han estat determinats pels temps que imposa la inserció laboral. Les activitats extralaborals de l'individu s'organitzen i es veuen sotmeses a la disciplina i l'ordre marcats pels temps de treball. No obstant, com ja s'ha manifestat en el capítol anterior, aquesta forma de concebre la relació entre els temps de treball i d'oci ha canviat per a molts joves: l'esfera de l'oci supedita, en ocasions, l'esfera laboral.

P12- Trabajo al súper perquè m'ho puc combinar amb les meves coses... i amb les coses que més m'agrada fer.

E- Com per exemple?

P12- Doncs anar als entrenos de natació, anar a les classes de piano, que entre tot m'ocupa quasi totes les tardes.

En un context de creixent precarietat, a més, l'oci es converteix en un espai de realització personal per al jove, on troba aquella estabilitat que li manca en l'àmbit laboral. És a partir d'aquest nou valor assignat a l'oci que aquest pot arribar a determinar el tipus d'ocupació i de condicions laborals (horaris, etc.) que el jove espera

aconseguir en el mercat, de tal forma que pugui compaginar el treball amb les activitats extralaborals.

P12- Si hagués de sacrificar alguna d'aquestes coses, no estaria treballant al súper. Segur. I si la meua vida consistís en estar només al súper, m'agafaria algo.

Aquest canvi en les relacions entre el temps de treball i temps d'oci comporta algunes novetats. Si bé és cert que davant la progressiva desqualificació i precarització de l'oferta de treball, els temps i espais d'oci es perfilen com a temps i espais on trobar sentits i satisfaccions a la vida, és cert també que en la mateixa mesura, cada vegada més, aquests temps i espais són reduïts a la lògica del consum i de la mercantilització, o si es vol, aquests sentits i satisfactors es troben principalment en objectes de consum, o situacions interpersonals que s'articulen des del consum.

Per tal motiu, si aquests canvis poden ser compresos com l'aparició d'un nou *ethos*, que descentra el treball com a valor o eix vital, en canvi, no poden ser-ho en el sentit d'una primacia del temps lliure com tradicionalment s'entenia, bucòlic i "gratuit". Si bé ens sembla encertat assenyalar que estem enfront l'aparició d'un nou *ethos* juvenil, no sembla tan evident que aquest pugui estar caracteritzat per l'emergència de valors postmaterialistes. Al contrari, l'evidència trobada ens condueix més aviat a pensar en una nova configuració dels valors materialistes com a *valors guia*.

P10- Jo penso que la majoria de joves volen les peles per cobrir les despeses que no són de primera necessitat, com menjar o dormir, però que formen part de la nostra manera de fer... anar al cine, viatjar, per algun concert, per roba que t'agrada, pel cafè de després de dinar, per sortir... coses que fem tu, jo i la majoria de joves. Estem en una societat de consum i si vols fer coses, les hem de pagar.

6.3.3. Recapitulació

Molts dels estudis actuals sobre la *joventut*, els seus valors i la seva relació amb el treball han reduït la seva anàlisi a una dimensió quasi fotogràfica, és a dir, concentrada en la pregunta sobre què perceben els joves del treball i quins valors li associen. Això ha portat en moltes ocasions a proposar una imatge de la *joventut* aïllada i descontextualitzada, com a model estàtic i generalitzable de la realitat juvenil, que ha donat peu a opinions, ara més implícites, ara més explícites, expressades moltes vegades mitjançant l'ús de conceptes i constructes carregats d'una valència negativa.

Al contrari, quan estudis com el d'Agulló (1997) posen els joves davant les seves expectatives o les seves perspectives de futur, respectivament, l'esmentada fotografia es posa en moviment, en una trama complexa, animada per dissenys, antagonismes, conflictes i metes, que és indispensable considerar si es pretén comprendre les explicacions i projeccions que els joves realitzen de la seva realitat laboral.

Ara bé, segons els resultats del present estudi, es podria ampliar el model d'Agulló (1997) exposat anteriorment amb un parell d'expectatives que resulten fonamentals per aprehendre la relació que el jove estableix entre treball i valors. Ambdues venen determinades per allò que els joves esperen de la seva vida, i des d'allí, per allò que exigeixen del treball.

La primera exigència se situa en el futur. En efecte, els joves esperen que en un futur més o menys indeterminat el treball els permeti esdevenir adults, a través del sosteniment material (econòmic) i personal (estabilitat). El treball, per tant, es conforma com a instrument efectiu per al compliment d'un projecte adult. Com ja s'ha dit en capítols anteriors, aquesta és una condició que l'individu, com a jove, no exigeix

en el moment actual. Així mateix, exigeixen demandes d'ordre menys instrumental i més expressiu, a partir de les quals esperen que el treball els permeti una realització personal i un desenvolupament professional relacionat amb els propis interessos i expectatives. El fet que unes i altres exigències es situïn en el futur fomenta una visió de l'estat laboral actual com a transitori.

La segona exigència, en canvi, es situa en el present. El jove espera que el treball li reporti en el moment actual els recursos necessaris (generalment diners) que permetin la realització d'aquelles activitats amb les quals els joves s'identifiquen. Aquesta segona demanda emfasitza la major rellevància dels espais d'oci com a proveïdor de sentit i d'identitat, alhora que remarca que aquest espai es regeix fortament per una lògica capitalista: en efecte, interpretar la independència i la llibertat com a derivades d'un estat de propietat (efectiva o possible) de diners o, més precisament, de les possibilitats de consum, reflecteix fins a quin punt aquests valors són reduïts pràcticament a una relació mercantil.

En comparar el grup d'exigències ressenyades per Agulló (1997) amb els tòpics proposats des dels resultats del nostre estudi es fa evident que ens trobem enfront una situació pròpiament crítica, en tant que existeix un desfasament manifest entre el que els joves esperen del treball i el que troben en ell.

Aquest fet ens porta a pensar que aquesta relació dels joves amb el treball, caracteritzada per una instrumentalització motivada pel consum, que visualitza els ingressos que reporta l'activitat laboral com l'oportunitat de decidir sobre què, com, amb qui i quan consumir, base dels valors de llibertat i independència, pot complir una funció adaptativa, aportant marcs interpretatius i valors que ofereixin una manera acceptable de comprendre i assumir aquest desfasament en un context coherent i positiu. No obstant, les narracions elaborades des d'aquest marc revelen la seva insuficiència tota vegada que els joves són posats enfront el futur, el que fa evident que la seva utilitat és només present i transitòria.

Des d'aquesta nova òptica, podríem reprendre i matisar algunes de les tesis repassades en els antecedents de la investigació psicosocial sobre joves, treball i valors. Efectivament, la societat de consum de masses fa possible la compatibilitat d'actituds que en el sistema de valors tradicionals apareixien com a contraposades: inclinació al treball i hedonisme. Mentre que la concepció tradicional s'inclina a entendre el treball com un esforç destinat a altres, la nova es relaciona amb l'hedonisme des d'una valorització instrumental del treball, on aquest és concebut com un mitjà per a fins que redunden en el propi plaer, en aquest cas, el consum. Així sembla encertat afirmar que es constata un desplaçament de l'*ethos* juvenil cap a una concepció privilegiadament instrumental del treball.

Aquest desplaçament troba la seva contrapartida en la disminució, per no dir abandonament, de les expectatives de realització personal, lligades a les funcions expressives del treball, en pro d'una revalorització d'altres espais i temps en els joves, principalment la vida social, la recreació i l'oci. És tan sols des d'aquest marc que sembla adequat considerar l'emergència d'un nou *ethos* juvenil, ja que els valors no graviten de manera directa entorn la producció i el treball posseeix una força menor com a eix vital.

No obstant, no és que el treball perdi la seva centralitat en la vida dels joves, sinó que adquireix una centralitat diferent, en tant que instrument i condició *sine qua non* per a la realització dels seus valors d'independència i llibertat, tal com són significats i compresos per ells. Així, el treball passa a exercir una influència *valòrica* relativament invisible.

És per això que la possibilitat que entre les tesis instrumentalistes i les individualistes se situï una tercera via, que doni lloc a noves funcions expressives per al treball, no apareix dins dels horitzons interpretatius de valoració de les experiències laborals dels joves.

Sembla, doncs, que els canvis en l'ètica tradicional del treball poden ser interpretats des de dues perspectives fonamentals: d'una banda, no es tractaria d'una crisi radical, en tant que aquest trànsit sembla despendre's naturalment del desenvolupament del capitalisme i la mercantilització de les relacions; de l'altra, sí que ho és, en tant que el treball és devaluat en la seva condició d'integrador social i realitzador personal.

6.4. Conclusions

El present capítol pretén explorar tres aspectes fonamentals. Des d'una primera aproximació, de caire més sociològic i contextual, argumenta que existeix una crisi dels valors tradicionals associats al treball, la qual necessàriament ha de ser compresa dins d'una societat que, gràcies a un sistema de valors principalment utilitarista i mercantilista, concentra en el treball no només una ètica, sinó una concepció de font important de socialització, com a eix fonamental d'integració social i estructuració de la subjectivitat. Entrada en crisi la possibilitat de la plena ocupació, els principis sobre els quals aquesta societat va aixecar el seu ordre social esdevenen problemàtics. El que sembla estar en crisi, des d'aquesta perspectiva, són els valors que van fer de l'ocupació un centre organitzador de la vida social, intentant reduir tota l'activitat laboral a l'assalarització: aquelles normes, funcions i expectatives socials que han estat atribuïdes tradicionalment a l'ocupació.

Des de la retrospectiva realitzada sobre els antecedents d'aquesta forma *treballista*, o més específicament *ocupacional*, de comprendre el treball i d'estructurar les relacions socials, es mostra com la instrumentalització del treball és un factor comú al desenvolupament de les cultures occidentals. Allò crític que realment pot ser propi del moment present són les finalitats per les quals el treball ha esdevingut actualment un instrument. Quines són? Quin treball ha de desenvolupar el jove per aconseguir-les?

I un darrer aspecte és que la nova instrumentalització del treball denota una relació complexa del jove amb el treball i una realitat subjacent problemàtica. Després d'analitzar les aportacions de diversos autors i contemplar els propis resultats de la investigació, les qüestions plantejades poden trobar resposta en les següents conclusions:

1. S'aprecia com el treball perd el seu valor en tant que proveïdor de sentit i font d'identitat i subjectivitat social en detriment de les activitats de temps lliure o d'oci. El treball es realitza des de l'òptica del temps lliure, és un "mal necessari", es devalua.
2. No obstant, aquest fet és possible en tant que ambdues esferes es troben vinculades pels diners i la mercantilització, o si es vol, per un capitalisme de consum: el treball és el mitjà que proveeix els diners necessaris per accedir a les activitats de temps lliure amb les quals el jove s'identifica, i que impliquen consum de productes i serveis determinats. Val a dir que el temps lliure del jove és construït

de tal forma que requereix el consum com a condició del seu ús i realització. Manté, per tant, una centralitat instrumental.

3. Això porta a qüestionar que la crisi se situï en els valors pilars que van fer de l'ocupació un organitzador social, ja que ells estan plenament vigents en aquesta vinculació del treball i consum. Sembla més adequat afirmar que la crisi o pèrdua de pes social es troba en determinats valors tradicionalment associats a l'ocupació i a la seva lògica de funcionament, com la seguretat i l'estabilitat, la permanència, el proveïment d'una oportunitat de realització personal, entre altres. Es a dir, s'han tornat crítiques les funcions psicosocials tradicionals atribuïdes al treball i les seves funcions expressives.

Per tant, quan es parla d'un nou *ethos* laboral juvenil, lluny de reflectir l'aparició de nous valors que puguin ser acollits sota la rúbrica de *postmaterialistes*, es fa referència més aviat a una flexibilització dels sistemes de valors tradicionals anàloga a la flexibilització que s'esdevé en el mercat laboral, on vells valors com la independència o la llibertat són interpretats en una lògica de consum.

També és important expressar que aquest nou *ethos consumista* apareix com a problemàtic, en tant que es desenvolupa en un conflicte entre unes expectatives laborals i una determinada oferta del mercat de treball. Això és fàcil de constatar en la insistència que fan els joves del caràcter transitori de la situació actual, sigui per la insuficiència i inestabilitat de les compensacions econòmiques percebudes per a la realització d'un projecte futur d'adultesa, sigui per l'insatisfactori de les condicions laborals, que les fan difícilment projectables com a desitjables en el temps.

Aquest caràcter problemàtic sembla derivar-se d'una certa persistència dels valors i funcions tradicionalment adjudicats al treball (font de realització personal, de reconeixement social, etc.), alhora que de determinats valors lligats a l'adultesa (treball estable, família nuclear, etc.), tots posats en qüestió enfront les oportunitats de treball que tenen accés els joves actualment.

En aquest sentit, es podria plantejar la següent qüestió: així com en èpoques passades el protestantisme va aportar un fonament ètic al capitalisme incipient, i més recentment l'ètica del recurs humà ho ha fet amb el capitalisme de consum, aquesta *ètica transitòria juvenil* pot ser el germen d'una nova ètica per a un emergent *capitalisme de precarització*?

L'element clau, doncs, no és solament assenyalar la concepció instrumental del treball per part dels joves, sinó, també i sobretot, intentar comprendre tant la funció com els efectes que aquest discurs posseeix.

El fet de limitar-se a afirmar que els joves posseeixen una valorització instrumental del treball, d'una banda, porta quasi al pla de la psicologia evolutiva una situació que es pròpiament psicosocial i, de l'altra, obvia la funció de l'adequació al context que aquesta instrumentalització del treball comporta. En definitiva, no reflecteix adequadament com aquesta interpretació instrumental del treball contribueix a reproduir i perpetuar un ordre social neoliberalitzador.

En altres paraules, el marc interpretatiu consumista i el seu ordre de valors aporta els elements subjectius que contribueixen a perpetuar els joves en la seva pròpia situació de precarietat, com a segment susceptible de treball precari.

L'adequació que brinda aquesta interpretació instrumental del treball no és completa. Persisteix l'esperança i l'exigència que el treball pugui representar una

experiència de la qual treure'n un profit també personal: sentiments de satisfacció que nodreixin l'autoestima; idees, processos i pensaments que contribueixin a un bon autoconcepte; oportunitats de relacions socials significatives i contribuents a un estat de benestar social; etc.

Per tant, es tractaria d'una adequació dolorosa entre les valoracions noves i les tradicionals, entre la situació de precarietat existent en el present i la situació d'estabilitat desitjable en el futur. Tanmateix, aquesta consideració ens obliga a formular una nova qüestió: perquè apareix com a problemàtica una exigència que intenta conciliar la sostenibilitat i el plaer?

Aquest conflicte és pròpiament l'expressió d'una contradicció entre socialització *per al* treball i socialització *en el* treball, és a dir, de la incoherència de no poder desenvolupar un treball en les condicions per a les quals han estat socialitzats els joves. Això no significa, però, que la solució a l'esmentada contradicció hagi de passar per un canvi en la socialització *per al* treball, per tal d'adaptar-la a les noves ofertes laborals, doncs, entre d'altres consideracions, es subdimensionaria el conflicte de valors subjacent.

7. CONCLUSIONS FINALS: LA CONSOLIDACIÓ DEL JOVE EN LA PRECARIETAT

En el quart capítol del present informe s'ha exposat com les diverses transformacions de caire polític, tecnològic, econòmic i social han incidit en el mercat de treball provocant una autèntica crisi de la norma social de l'ocupació, que troba la seva expressió més característica en la precarització del treball. Aquesta afecta especialment als segments més febles del mercat, formats majoritàriament per joves que es troben en ple procés d'inserció. El jove assumeix el rol laboral que el mercat li ha assignat i tendeix a normalitzar amb els seus discursos la precarietat (i altres dificultats que troba en el seu camí) com a situació natural i necessària per a la incorporació definitiva a la vida activa "pròpia" de l'adult, estable i confortable.

En el cinquè capítol s'ha explicat que la *joventut* s'ha caracteritzat tradicionalment com a procés de transició vers l'adulthood. Aquesta visió concep el jove com a subjecte que aspira a assolir les *metes* que defineixen l'adult, és a dir, l'emancipació laboral, residencial i familiar. No obstant, aquest model és posat en qüestió per les formes d'inserció laboral en precari a les quals accedeix el jove en el marc actual de l'anomenada crisi del treball. L'assumpció de responsabilitats típiques de l'adult que vinculen el subjecte definitivament a l'estructura social es posposen i, en conseqüència, la *joventut* es perpetua. Així, aquesta etapa es revalorava com a instància de *llibertat*, obtinguda no només mitjançant un apropament flexible, en precari, a l'àmbit del treball sinó a través també del consum i de l'oci. El jove aconsegueix constituir-se com a tal en aquest espai, que s'assumeix com una nova via d'integració social.

La revalorització de la *joventut* que apareix en els discursos dels joves resulta, per tant, conseqüent i coherent amb la precarització de les seves insercions laborals. Enfront la dificultat d'incorporar-se al món adult tal com havia estat entès aquest ingrés tradicionalment, mitjançant un treball estable que permeti l'emancipació familiar, emergeix la *joventut* com a etapa desitjable per si mateixa, definida per les seves pròpies característiques i valors, les quals li donen sentit, i en cap cas com a mera etapa de trànsit o sala d'espera social. A més, això resulta absolutament funcional amb el sistema laboral, que no li ofereix oportunitats d'inserir-se d'una manera estable en el món adult. És així que la flexibilitat laboral resulta apreciada com a forma d'evitar lligams i de perpetuar la *joventut*.

Finalment, en el sisè capítol s'ha argumentat com la crisi dels valors tradicionals associats al treball està lligada a una progressiva devaluació de l'ocupació en les seves funcions psicosocials i expressives, funcions que són desplaçades cap a altres experiències, espais i temps.

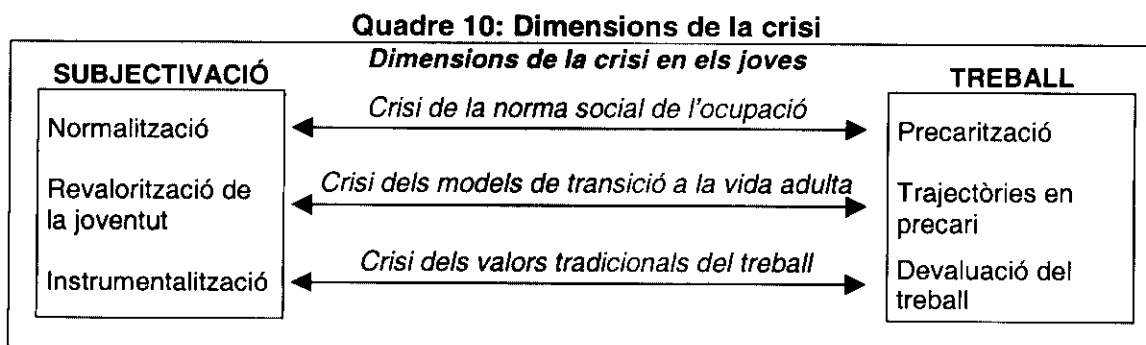
Segons creiem, aquest moviment no es tradueix en l'emergència de valors *postmaterialistes* -en la seva concepció més pura- per part de la *joventut* sinó, més aviat, en una valoració instrumental del treball, és a dir, en una determinació de les activitats d'oci pel consum i en una configuració de valors, com la independència, l'autonomia i la llibertat, interioritzats pragmàticament en darrera instància en termes d'oportunitats de consum i propietat. Així, l'expectativa sobre experiències socials, que dona lloc a les funcions psicosocials i expressives tradicionalment associades al treball, es trasllada a un camp que està organitzat en base a activitats de consum, on el treball és l'instrument que permet accedir-hi. Per tant, s'estaria parlant d'un enfortiment del domini dels valors merament *materialistes*.

Aquest nou *ethos* laboral s'insereix de forma conflictiva en el món simbòlic del subjecte, fonamentalment per dos aspectes.

En primer lloc, el jove es manifesta crític quan es refereix als salaris, a les condicions d'ocupació, a les condicions de treball, etc. que caracteritzen la precarietat; ara bé, com s'ha exposat, les situacions laborals precàries són normalitzades i tolerades gràcies a la seva consistència amb la condició juvenil i a la seva concepció d'experiència transitòria.

I en segon lloc, a diferència del de *joventut*, que desplaça els referents adults de la seva definició, el projecte d'adultesa ha romàs immutable: quan el jove *sigui gran*, aspira a tenir una feina estable, a conformar una família, etc. No obstant, ell és també conscient que les seves situacions i oportunitats laborals actuals no són conduents a aquest futur. Els nous models culturals posen en evidència, doncs, una autèntica ruptura entre el *ser jove* (avui) i *ser adult* (demà), de tal forma que la normalització transitòria de la precarietat tindria la funció d'atenuar els seus efectes, sense perdre l'esperança d'un canvi futur en les oportunitats laborals (i no en l'ideal d'adultesa).

En definitiva, en els tres capítols –quadre 10- s'ha aprofundit sobre diverses dimensions de la crisi laboral en la subjectivitat juvenil. S'ha començat explicant com la precarització del treball resulta normalitzada pels joves. S'ha continuat argumentant que les trajectòries d'inserció al món laboral en precari allarguen la *joventut*, entesa com a etapa sense lligams, i que aquesta prolongació és suportada i, fins i tot, apreciada en el context d'una creixent valorització de les característiques del *ser jove*, on el treball ocupa un lloc més aviat marginal. I, finalment, s'ha explicat com la devaluació del treball que es viu actualment en la societat resulta consistent amb tot l'exposat anteriorment, doncs s'instrumentalitza en tant que mitjà per obtenir els diners suficients per realitzar-se en el consum, l'espai privilegiat en el que la llibertat del *ser jove* es desenvolupa. El següent quadre il·lustra aquestes relacions.

Aquí s'aprecia com les esferes del treball i la subjectivació es desenvolupen i s'alimenten, i es justifiquen l'una a l'altra. És així com el jove construeix explicacions

de la situació laboral en la qual es troba immers i dóna a aquestes explicacions una coherència i una funcionalitat autojustificativa, que li permet controlar i interpretar la seva pròpia experiència laboral en base a la seva condició de jove. Aquesta subjectivació del jove no s'ha de considerar aïlladament sinó que, a més, s'integra i pren sentit i referència dins un marc simbòlic més ampli que comprèn altres espais i temps vitals no exclusivament referits a l'esfera del treball.

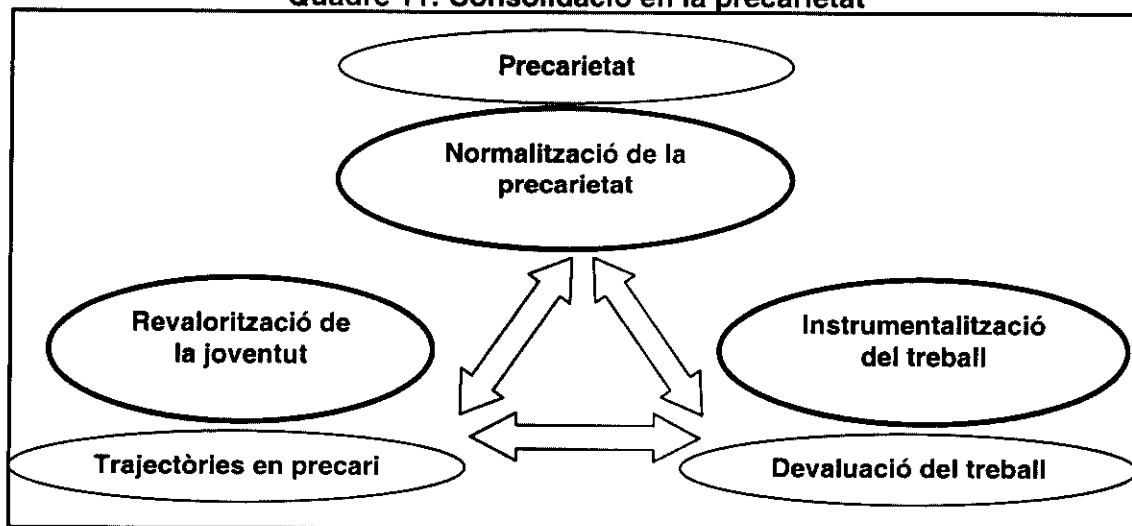
Per exemple, ja hem vist com el desplaçament d'una expectativa de realització personal en el treball vers el temps lliure adquireix consistència ja que aquesta oportunitat és privilegi dels temps i espais destinats a l'oci, el que s'anomena més directament vida o assumptes personals, per exclusió dels àmbits laborals.

Conjuntament a la divisió rotunda d'aquests dos móns, que es mouen per lògiques diverses, un laboral-instrumental v/s un altre personal-expressiu, apareix l'experiència laboral com una fita contingent i paradoxal en el temps vital. L'oferta del treball precari a la que el jove es veu arrossegat té per a ell en tot moment un caràcter provisor, doncs ha de ser superada per oportunitats que s'ajustin als seus somnis d'adultesa; és a dir, la contradicció present entre l'oferta laboral disponible i els seus projectes futurs porten el jove a considerar el moment present com a tal, en quelcom del moment que canviarà amb el temps.

Cal afegir, com es pot observar en molts dels discursos, que la situació actual no només és interpretada com a provisor o paradoxal respecte a una projecció cap el futur, sinó també respecte a les trajectòries d'estudis realitzats. Així, el decalaix entre qualificacions de la persona i del treball reforça també la visió de les experiències laborals actuals com a quelcom transitori, que necessàriament ha de canviar.

Aquest assumpte és extremadament singular perquè la normalització de la situació laboral present opera com una normalització de l'anomalia, és a dir, en el límit subtil entre "el que visc és anòmal i per tant es normalitzarà" i "aquesta anomalia és normal per l'actual període de la meua vida". Això, per un costat, afavoreix una actitud d'acceptació passiva i, per l'altre, remarca la presència d'una valoració del treball, que es presta a construir aquesta normalització de l'anomalia.

Quadre 11: Consolidació en la precarietat

Aquests són alguns dels exemples de les noves formes de subjectivació del jove, formes que produeixen efectes pragmàtics que van més enllà de simples construccions simbòliques. La normalització de la precarietat, la instrumentalització del treball i la revalorització de la joventut configuren noves relacions que es

retroalimenten i consoliden el jove en una situació laboral caracteritzada per la vulnerabilitat -quadre 11-.

D'una banda, la *normalització* de la precarietat, la seva acceptació com a fet natural, està reforçada per les expectatives que ell mateix disposa en el treball; és a través de la *instrumentalització* del treball que s'obren espais de legitimació de la precarietat, doncs el jove valora elements "finalistes", com la retribució econòmica, sense donar importància fonamental als "mitjans" a partir dels quals aquests són aconseguits. De l'altra, si bé la instrumentalització del treball ajuda a normalitzar i a fer suportable la precarietat, es pot dir també que la seva normalització promou que el jove ni prioritzi ni esperi obtenir del treball elements expressius, de realització personal.

Els espais de realització personal que el jove busca fora del treball precari provoca que aquest darrer es converteixi en el mitjà a partir del qual obtenir els recursos necessaris per desenvolupar-se lliurement en altres esferes. Es pot dir, per tant, que la *instrumentalització* del treball i la *revalorització de la joventut*, entesa aquesta com a exaltació de les formes que li són pròpies i no definides pel referent de l'adult, es troben íntimament relacionades. És a partir del treball, malgrat la seva precarietat, que el jove pot accedir amb major facilitat a l'oci i al consum, nous espais d'identificació juvenil. Al mateix temps, l'exaltació d'aquests nous espais ajuda a suportar i a *normalitzar* la precarietat laboral.

Es poden, així mateix, establir noves relacions entre els elements que havíem situat en l'esfera del treball: la precarietat laboral, la devaluació del treball i la revalorització de la joventut.

La mateixa *precarietat* col·labora en la *devaluació* del treball en obligar el subjecte a plantejar-se nous espais de satisfacció i d'estabilitat. Al mateix temps, el fet que el treball ja no ocupi una posició social de preeminència, que no sigui l'activitat única i fonamental que identifiqui a les persones (i menys els joves), que no determini, com ho feia abans, la integració social del subjecte, legitima la tendència adoptada pels agents socials de no preservar i mantenir les condicions sociolaborals que caracteritzaven l'activitat laboral en dècades anteriors i, per tant, de potenciar indirectament la precarietat laboral.

La *precarietat* ha provocat una notable transformació de les *trajectòries* tradicionals de transició a la vida adulta. Les dificultats de trobar una feina estable i l'excessiva intermitència i brevetat de les experiències laborals dels joves que caracteritza la precarietat dibuixen noves trajectòries d'inserció, de recorregut incert, més allargades i sinuoses, menys definides i lineals. El treball precaritzat ja no resulta efectivament un mecanisme per aconseguir la integració del jove a la vida adulta i, en tant que perd la funció social tradicional, es *devalua*. Ja s'ha comentat que l'allargament de la transició comporta, al mateix temps, un allargament de la joventut. "Crear" més joventut, subjectes que normalitzen la precarietat, permet que aquesta tingui unes majors possibilitats d'expansió i generalització.

La *revalorització de la joventut* resulta funcional a la *desvalorització del treball*. La llibertat de caire no responsable i hedonista que caracteritza la joventut contradiu directament els valors del treballador disciplinat, membre d'un col·lectiu ple de compromisos amb la seva tasca i la seva família. El jove, amb les seves característiques i amb la seva forma d'experimentar el treball, es converteix en un perfecte destinatari de les condicions precàries. La manca de projectes vitals consolidats (família, casa...) i la poca importància que dóna al treball fan dels joves el grup diana a qui el mercat pot abocar el cost social de la flexibilització i la precarietat.

Les diverses relacions exposades mostren una característica unívoca: es reforcen mútuament i consoliden aquests lligams entre l'esfera de la subjectivitat i la del treball. Els efectes són tan clars com potents i perversos: per un costat, els mecanismes analitzats de subjectivació de la precarietat que el jove construeix el perpetuen en la situació de vulnerabilitat enfront el mercat laboral, cada cop més competitiu i exigent per aconseguir una estabilitat en el treball, i per l'altre, les característiques del mercat laboral produïdes a partir de la crisi del treball troben en el jove (en les característiques del "ser jove") un usuari perfecte que legítimi i garanteixi la reproducció del nou model sociolaboral establert, essent sostenible sense un cost social que amenaci la seva implementació.

Ara bé, asseverar que el jove es consolida en una situació de precarietat no es lleu i implica el plantejament de nous interrogants i elements susceptibles d'una posterior anàlisi. Potser el més important fa referència a si la precarietat es tradueix en una ruptura real i definitiva i en un impediment del procés d'inserció sociolaboral del jove i de l'esdevenir adult o, en canvi, configura una nova via, diversa a l'anterior.

Si bé la precarietat dificulta efectivament la realització de les trajectòries tradicionals d'integració a l'adulthood, tal com aquesta havia estat entesa fins ara, també pot implicar i ser signe del naixement de noves formes d'adulthood, marcades per vincles més flexibles amb el treball i amb la resta de compromisos i obligacions socials (família, etc...). És possible que la revalorització de la joventut, en relació a la instrumentalització del treball i a la normalització de la precarietat, impliqui efectivament l'emergència de noves formes d'integració social adulta en les quals els valors i dinàmiques comportamentals pròpies de la joventut obtinguin la seva permanència. Com s'ha dit, el jove troba en la mateixa precarietat formes d'estabilitat i aprèn a sortir-se'n en les noves normes i realitats del mercat laboral.

Una constància de l'esmentat anteriorment són les noves formes emergents d'emancipació juvenil, gens relacionades a les tradicionals (a través del matrimoni) sinó caracteritzades per la manca d'un compromís estable evident o per aconseguir una acceptable independència personal a casa dels progenitors. Pisos compartits, joves allargant i perpetuant les estances amb els seus pares, entre altres formes de convivència, en el marc de treballs temporals on els seus salaris sumats permeten la independència econòmica de l'individu, són signes de noves estabilitats socials, en tant que formes d'integració adulta. Aquestes, però, tindrien el caràcter de fràgils vinculacions socials. La individualització i flexibilització del jove amb el treball no només es manifesta en l'esfera laboral sinó que és la característica principal de les formes de vinculació social que assumeixen els joves i que dominen les emergents configuracions adultes. Això s'hauria de detallar amb major rigorositat, tot i així alguns treballs recents (per exemple, Sennett, 2000) semblen confirmar que amb les transformacions en el treball s'ajunten noves maneres d'estructuracions socials que enalteixen l'individu en detriment del col·lectiu.

Cal assenyalar que, en la nostra investigació, els joves entrevistats mantenen com a projecte de vida adulta obtenir en el futur l'estabilitat laboral que els permeti generar una emancipació familiar consolidada i segura, com ja ho havien fet els seus pares. Malgrat aquesta asseveració podria semblar contradictòria amb els plantejaments desenvolupats aquí, no és així necessàriament. Si bé els joves mantenen aquesta visió de futur, no realitzen cap acció estratègica en el present que els ajudi, tot i que seria a llarg termini, a assolir aquests objectius. La justificació ve donada per la condició de *ser jove*, que en el context d'una *joventut* revaloritzada dóna continuïtat a la situació. És per això que insistim en la transformació de la concepció de *joventut* (no definida en funció de les *metes* adultes) no acompanyada per un canvi en el model d'adulthood que es desitja per al futur (estabilitat laboral i familiar).

A partir d'aquí, se'ns planteja el següent dubte: fins a quin punt aquest projecte de vida (adult) vist com a llunyà pels subjectes, alhora que necessari, es deu a una acomodació retòrica respecte al que se suposa socialment acceptable o, en canvi, respon a una convicció real que permeti canviar les seves accions en el present, com a estratègia que encamini el jove en el futur envers el projecte desitjat d'adulthood.

Ara bé, tot aquest discurs perd el seu sentit si, en comptes de considerar la precarietat una nova forma d'inserció sociolaboral, es concep com a element de desintegració social i de bloqueig del mateix procés d'inserció juvenil. En aquest cas, les conclusions aquí exposades ens farien adonar que la subjectivitat està compromesa en l'obstaculització de l'esmentat procés i participa en la consolidació del jove en la precarietat (en la no inserció). No s'ha de posar l'atenció absolutament en els elements actitudinals (motivació, iniciativa, etc.) i d'orientació laboral (informació sobre el mercat laboral, etc.), com fan sovint els programes d'inserció en enfocar la seva acció, sinó que s'han de prendre en consideració i de forma molt especial aquells aspectes més simbòlics. Per tant, la subjectivitat i el sentit que el jove atribueix a les situacions laborals resulten clau per mantenir-la però també per canviar-la, per trencar el cercle precaritzador exposat en el *quadre 11*.

Potser la possibilitat de transformar el cercle de la precarietat rau efectivament en el sentit en el qual el jove assumeix la seva realitat, en la visió a partir de la qual es projecta en el futur i en el com estableix accions estratègiques per dur a terme concretament aquesta visió. Aquesta avaluació del sentit que tenen les situacions actuals en perspectives d'un projecte de futur sembla perduda per molts joves, probablement, darrera el vel seductor de l'hedonisme consumista que els centra en el present. És l'avaluació que doni sentit respecte a un projecte de vida, sigui aquest el que sigui, la que és necessària recuperar, per tal de donar al jove la possibilitat de procedir cap a accions estratègiques que el motivin a sortir del cercle de la precarietat o, si més no, a donar-li sentit en el marc d'un projecte de vida adulta coherent. L'element crític en el pla de la subjectivitat és, doncs, la incoherència entre l'existència en els joves d'un projecte de vida adulta i la manca d'accions en l'etapa juvenil encaminades a assolir-lo.

Ara bé, subratllar la importància de la subjectivitat i la seva incidència en la consolidació de la precarietat no significa que aquesta sigui la responsable de la situació del jove en el món laboral. Cal afegir que el desenvolupament d'accions estratègiques encaminades a l'obtenció d'un projecte de vida per part dels individus sense les *eines contextuais* necessàries poden portar a la frustració. La sortida del cercle de la precarietat, si bé es resol en l'esfera subjectiva de l'individu, depèn intrínsecament de les polítiques socioeconòmiques i també culturals que adquireixen formes concretes i que conformen el context dels individus. Per això, és necessari que aquestes siguin sensibles a la fragilitat dels estils de vinculació social col·lectiva que acompanyen les diferents maneres de flexibilització, que es plantegin noves polítiques que evitin la precarietat del treball i, també i sobretot, que promoguin veritables processos d'integració social.

8. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Abarzúa, E. (1994): "Cambios en el trabajo: un nuevo desafío para el sindicalismo". *Economía & Trabajo*, any I, núm. 2. Santiago: PET.
- Agulló, E. (1997): *Jóvenes, trabajo e identidad*. Oviedo: Universidad de Oviedo, Servicio de Publicaciones. Tesis Doctoral.
- Alba, A. (1996): "En busca del Primer Empleo: el Precio de la Experiencia". *Economistas*, núm. 70, pàg. 14- 22.
- Alleberck, K. i Rosenmayr, L. (1979): *Introducción a la sociología de la juventud*. Buenos Aires: Kapelusz.
- Alonso, L. E. (1997): "Sindicalismo y ciudadanía: los dilemas de la solidaridad en la era de la fragmentación". A Offe, C. *et al.* (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- Alonso, L. E. (1999): "Crisis de la sociedad del trabajo y ciudadanía: una reflexión entre lo global y lo local". *Política y Sociedad*, núm. 31, pàg. 7-35.
- Àlvarez Aledo, C. (1996a): "Políticas activas de creación de empleo y colectivos desaventajados". *Economistas*, núm. 70, pàg. 23-31.
- Àlvarez Aledo, C. (1996b): *El impacto de la contratación temporal sobre el sistema productivo español*. Madrid: CES.
- Àlvarez Aledo, C. (1997): "Nuevas dualidades del mercado laboral". *Sistema*, núm. 140-141, pàg. 189-204.
- Atkinson, J. (1994): "Flexibilidad del empleo en los mercados internos y externos de trabajo". A Finkel, L. (ed.), *La organización social del trabajo*. Madrid: Pirámide.
- Baethge, M. (1994): "Le rapport au travail des jeunes". A Mauger, G., Bendit, R. i Von Wolffersdorff, C. (comp.) *Jeunesses et sociétés. Perspectives de la recherche en France et en Allemagne*. París: Armand Colin.
- Barnet, R. J. i Cavanagh, J. (1994): *Global Dreams: Imperial Corporation and the New World Order*. Nova York: Simon & Shuster.
- Baylos, A. (1999): "La intervención normativa del Estado en las relaciones laborales colectivas". A Miguélez, F. i Prieto, C. (coord.), *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Beck, U. (1993): *¿Qué es la globalización?* Barcelona: Paidós. 1997.

- Beltrán, C. (1999): "El empleo temporal en el mercado de trabajo español". *Sociología del trabajo*, núm. 36, pàg. 79-107.
- Beltran, M. (1989): "Cinco vías de acceso a la realidad social". A García Ferrando, M., Ibáñez, J. i Alvira, F., *El Análisis de la realidad social: métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza.
- Berger, P. i Luckmann, T. (1966): *La construcción social de la realidad*. Barcelona: Herder. 1996.
- Bilbao, A. (1999): *El Empleo precario: seguridad de la economía, inseguridad del trabajo*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Blanch, J. M. (1990): *Del Viejo al Nuevo Paro: un análisis psicológico y social*. Barcelona: PPU.
- Blanch, J. M. (1998): *Cátedra de Ideologías y Utopías sobre Trabajo y Bienestar*. Doctorat en Psicología Social. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Blanch, J.M. (1996): "Psicología Social del trabajo". A Àlvaro J.L., Garrido A. i Torregrosa J. R., *Psicología Social Aplicada*. Madrid: McGraw-Hill. Pàg. 85-119.
- Blasco, B. (1999): "Hacia dónde van los empleos en la sociedad de la información". A. Agulló, E. et al. (coords.), *Siglo XXI. Problemas, perspectivas y desafíos*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- Bluestone, B. i Harrison, B. (1985): *The deindustrialization of America*. Nova York: Basic Books.
- Blumer, H. (1969): *El interaccionismo simbólico. Perspectivas y método*. Barcelona: Ed. Hora. 1982.
- Bollé, P. (1997): "Perspectivas". *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 116, núm. 4, pàg. 605-628.
- Bourdieu, P. (1997): *Razones prácticas*. Barcelona: Anagrama.
- Brunet, I. i Camacho, P. (1997): "Juventud, trabajo y educación. El caso de Reus". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 11. pàg. 117-171, Madrid: UCM.
- Brunet, I. i Morell, A. (1998): "Mercado de trabajo y estrategias de valorización". *REIS*, núm. 82, pàg. 37-70.
- Cabré, A. (1997): "Emancipación de los jóvenes y transición familiar". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Cachón, L. et al. (1999): "Política de empleo en España desde el ingreso en la UE". A Miguélez, F. i Prieto, C. (coord.), *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Cañada, J. A. (1997): "Emancipación, primer matrimonio e inserción laboral de los jóvenes españoles". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.

- Cano, E. (1997): *Canvi socioeconòmic i precarització laboral en el sistema capitalista*. Tesis doctoral. Universidad de Valencia.
- Cano, E. (1998): "La lógica de la precariedad laboral: el caso de la industria valenciana del mueble". Cuadernos de relaciones laborales, núm. 13, pàg. 207-227.
- Caprile, M. *et al.* (1998): "El mercat de treball a Catalunya". A Giner, S. (dir.), *La societat catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Cardús, S. i Estruch, J. (1984): *Les enquestes a la joventut de Catalunya*. Barcelona: Direcció General de Joventut (Generalitat de Catalunya).
- Casal, J. (1996): "Modos emergentes de transición a la vida adulta en el umbral del siglo XXI: aproximación sucesiva, precariedad y desestructuración". Revista REIS, núm. 75, pàg 295-317.
- Casal, J. (1997): "Modalidades de Transición Profesional, Mercado de Trabajo y Condiciones de Empleo". Cuadernos de Relaciones Laborales, núm. 11. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Castaño, C. (1998): "El difícil acceso al empleo en España". Política y Sociedad: la economía española en la Unión Europea, núm. 29. Madrid, pàg 89-106.
- Castel, R. (1995): *Les Métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*. París: Fayard.
- Castel, R. (1997): "De la exclusión como estado a la vulnerabilidad como proceso". Archipiélago, núm. 21, pàg. 27-36.
- Castells, M. (1997): *La era de la información. Economía, sociedad y cultura. Vol 1. La sociedad red*. Madrid: Alianza.
- Castillo, J. J. (1989): "Transformaciones productivas, crisis del trabajo y comportamientos sociales: los jóvenes, por ejemplo". A Torregrosa, J. R. *et al.* (comp.), *Juventud, trabajo y desempleo: un análisis psicosociológico*. Madrid: Ministerio de trabajo y SS.
- Castillo, S. i Duce, R. (1997). "El paro juvenil en Europa". Papeles de Economía Española, El mercado de trabajo en perspectiva europea, núm. 72, pàg. 106-121.
- CES (1999): *La economía sumergida en relación a la Quinta Recomendación del Pacto de Toledo*. Madrid: Colección Informes CES.
- Cesareo, V. (1997): "La società della globalizzazione: regole sociali e soggettività. Una introduzione al tema". Studi di Sociologia, núm. 3-4, pàg. 251-279.
- Chosmky, N. (1997): *Lucha de clases. Conversaciones con David Barsamina*. Barcelona: Crítica.
- Clariana, M. (1997): *Intervenció Psicopedagògica*. Dossier no publicat. Barcelona: Facultat de Psicologia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Comisión Europea (1994): *Crecimiento, Competitividad, Empleo: retos y pistas para entrar en el siglo XXI. Libro Blanco*. Madrid: Comisión Europea.

- Crespo, E. (1991): "Lenguaje y acción: el análisis del discurso". A *Interacción social*, núm 1, pàg. 89-101. Ed. Complutense: Madrid.
- Crespo, E. (1999): "Trabajo y vínculos sociales: la actividad laboral en el discurso legitimatorio cotidiano", *Políticas Sociales en Europa*, núm. 4, pàg. 11-20.
- De Grip, A. *et al.* (1997): "Empleo atípico en la Unión Europea". *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 116, núm. 1, pàg. 55-78.
- Del Rey, S. *et al.* (1999): "La regulación y el control públicos de las relaciones individuales de trabajo". A Miguélez, F. i Prieto, C. (coord.), *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Del Río, E. (1997): "Crisis de la cultura obrera". A Offe, C. *et al.* (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- Delgado, M. (1997): "Los jóvenes españoles y su permanencia en el hogar de origen". A Vergés, R. (ed.) *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Díaz, P. i Luceras, D. (1996): "La creación de empleo y la mejora de la competencia", *El País*, 7 de Maig, pàg. 56.
- Enguita, M. (1990): *Educación, Formación y Empleo en el Umbral de los Noventa*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia/C.I.D.E.
- Etxezarreta, M. (1997): "El debate sobre el Estado en la era de la globalización". A Offe, C. *et al.* (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- Fernández Cordón, J. A. (1997): "Actividad y emancipación de los jóvenes: un estudio comparativo". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Fernández, R. (1997): "La necesidad de afrontar el previsible colapso del modelo". A Offe, C. *et al.* (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- Figuera, P. (1996): *La Inserció Socio-Profesional del Universitario/a*. Tesis Doctoral. Barcelona: Facultat de Ciències de la Educació (Universitat de Barcelona).
- Freeman, C. *et al.* (1996): *Cambio tecnológico y empleo. Una estrategia de empleo para el siglo XXI*. Madrid: Fundación Universidad-Empresa.
- Fröbel *et al.* (1980): *La Nueva división internacional del trabajo: paro estructural en los países industrializados e industrialización de los países en desarrollo*. Madrid: Siglo XXI.
- Fundació La Caixa (1994): *Estudio sobre Familia y Emancipación*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- Gadamer, H. G. (1975): *Verdad y método. Volum 1*. Salamanca: Ed. Sígueme. 1995.

- Garcia, L. i Humphreys, P. (1995): *Major organizational change and its impact in culture. Department of Social Psychology*. Londres: London School of Economics and Political Science.
- Garrett, G. (1999): "Mercados globales y política nacional. ¿Colisión inevitable o círculo virtuoso?". *Desarrollo económico*, vol. 38, núm. 152, pàg. 883-899.
- Garrido, A. (1996): "Psicología Social del desempleo". A Àlvaro J.L., Garrido A. i Torregrosa J. R., *Psicología Social Aplicada*. Madrid: McGraw-Hill. Pàg 120-154.
- Garrido, L. i Requena, M. (1996): *La Emancipación de los Jóvenes en España*. Madrid: Ministerio del Trabajo y Asuntos Sociales.
- Garrido, L. i Requena, M. (1997): "Proyección de Hogares y Familias". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Garrido, L. J. (1996): "Paro juvenil o desigualdad". *Revista REIS*, núm. 75, pàg. 235-267.
- Gergen, K. J. (1985): "The social constructionist movement in modern psychology". *American Psychologist*, núm. 40, pàg. 266-275.
- Gergen, K. J. (1994): *Realidades y relaciones. Aproximaciones a la construcción social*. Barcelona: Paidós. 1996.
- Gorz, A. (1991): *Metamorfosis del Trabajo. Búsqueda de Sentido. Crítica de la Razón Económica*. Madrid: Ed. Sistema. 1997.
- Habermas, J. (1984): *Teoría de la Acción Comunicativa, Tomo I*. Madrid: Taurus.
- Handy, Ch. (1996): *Beyond Certenty*. Boston: Harvard Business School Press.
- Haraway, D. J. (1997): *MODEST_WITNESS@SECOND_MILLENIUM: FEMALEMAN@_MEETS_ONCOMOUSETM*. Londres: Routledge
- Hopenhayn, M. (1988): *El Trabajo: Itinerario de un Concepto*. Santiago de Chile: Ed. PET & CEPAUR.
- Hughes, J. (1980): *La filosofía de la investigación social*. México: Fondo de Cultura Económica. 1987
- Ibáñez, J. (1985): "Las medidas de la sociedad". *REIS*, núm. 29, pàg 85-127.
- Ibáñez, J. (1992): *Las Ciencias Sociales en España. Historia inmediata, crítica y perspectivas. 1. Sociología*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- INEM (1999): *Las Entradas a la Vida Activa*. Madrid: INEM - Observatorio Ocupacional - Fondo Social Europeo.
- Iñiguez, L. (1995): "Métodos cualitativos en Psicología Social. Presentación". *Revista de Psicología Social Aplicada*, volum 5, núm. 1/2, pàg. 5-24.
- Iñiguez, L. i Antaki, C. (1998): "Análisis del discurso", *Revista Anthropos: monográfico visión crítica de la psicología social*, núm. 117, pàg. 59-66.

- Jahoda, M. (1982): *Empleo y desempleo: Un análisis socio-psicológico*. Madrid: Morata. 1987.
- Katzenbach, J. i Smith D. (1993): *The wisdom of teams*. Boston: Harvard Business School Press.
- Leal Maldonado, J. (1997): "Emancipación y vivienda". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Lee, E. (1997): "Mundialización y normas del trabajo. Puntos de debate". *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 116, núm. 2, pàg. 189-206.
- Lope Peña, A. (1996): *Innovación tecnológica y cualificación: la polarización de las cualificaciones en las empresas*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- Magatti, M. (1996): "Disoccupazione di equilibrio e stratificazione della disoccupazione". *Sociologia del Lavoro*, núm. 59-60, pàg 57-79.
- Mansanares, J. (1997): "Formación Profesional y Mercado de Trabajo". *Revista de Treball Social*. N° 148
- Martín Artiles, A. (1997): "Del trabajo informal al empleo estable". *Revista de treball social*, núm. 147, pàg. 6-23.
- Martín Criado, E. (1997): "Los empleos y los paros de los jóvenes". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm 11, pàg 173-201, Madrid: UCM.
- Méda, D. (1998): *El trabajo: un valor en peligro de extinción*. Barcelona: Gedisa Editorial.
- Miguélez, F. (1998): "Divisió social del treball. Evolució de l'estructura social a Catalunya". A Giner, S. (dir.), *La societat catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Mingione, E. (1994): *Las Sociedades fragmentadas: una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Miret, P. (1997): "Pasado y presente de las pautas de emancipación juvenil en España". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Miró, I. i Ortiz de Villacian, D. (1999): *Treball, valors i canvi. Les ruptures en la precarietat*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular.
- Montoya, A. (1999): "Estabilidad en el empleo y nuevas propuestas de fomento de la contratación indefinida". *Documentación laboral*, núm. 58, pàg. 13-27.
- Moulian, T. (1998): *El consumo me consume*. Santiago de Chile: LOM
- MOW. International Research Group (1987): *The Meaning of Working*. Londres: Academic Press.

- Mula, A., Alaminos, A., Castejón, J. i Navas, L. (1999): *Estudio de la Juventud en la Ciudad de Alicante: Vivienda y Empleo*. Alicante: Ayuntamiento de Alicante - Universidad de Alicante.
- Muro, J. et al. (1991): "Estimación del empleo irregular en la economía española". A Bentolila, S. et al. (dirs.), *Estudios de economía del trabajo en España. Vol. III: El problema del paro*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Navarro, V. (1997): "¿Es la globalización económica y la tecnologización del trabajo la causa del paro? La importancia de lo político". *Sistema*, núm. 139, pàg. 5-32.
- Navarro, V. (1999): "¿Son las políticas socialdemócratas posibles en un país sumergido en la supuesta globalización de la economía mundial?". *Sistema*, núm. 150, pàg. 15-27.
- Obeso, C. (1997): Desempleo y precarización del mercado de trabajo. A. Férrez M. et al. (ed.), *El trabajo en el futuro*. Bilbao: Ediciones Deusto.
- OCDE/CERI -Coleman, J. y Husén, T.- (1989): *Inserción de los Jóvenes en una Sociedad de Cambio*. Madrid: Narcea, S. A.
- Offe, C. (1992): *La sociedad del trabajo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Offe, C. (1997): "Precariedad y mercado de trabajo. Un análisis a medio plazo de las respuestas políticas disponibles". A Offe, C. et al. (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- OIT (1999): *Informe sobre el Empleo en el Mundo 1998-1999*. Madrid: OIT.
- Papalia i Odds (1997): *Desarrollo Humano*. México: McGraw Hill
- Parker, I. (1992). *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*. Londres: Routledge.
- Pérez Serrano (1994): *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes. Métodos*. Madrid: La Muralla.
- PET (1997): "El Salario Mínimo". *Página Económica de los Trabajadores*, núm. 162.
- PET (1998): *Observaciones y reflexiones en torno a un programa de reentrenamiento laboral para trabajadores perceptores del sueldo mínimo*. Document intern de treball (no publicat). Santiago de Xile.
- Potter, J. i Wetherell, M. (1987): *Discourse and Social Psychology: beyond attitudes and behaviour*. Londres: Sage.
- Poveda, M. i Santos, A. (1996): "Le identità di emarginazione: i nuovi profili della disoccupazione contemporanea". *Sociologia del Lavoro*, núm. 59-60, pàg 145-158.
- Prieto, C. (1994): *Trabajadores y condiciones de trabajo*. HOAC: Madrid.
- Prieto, C. (1995): *La cuestión social de fin de siglo: el empleo*. Ponència per al 5è Congreso Español de Sociología, celebrat a Granada.
- QUIT (1996): *Paro juvenil y economía sumergida en España*. Universitat Autònoma de Barcelona (dossier no publicat).

- Ramonet, I. (1995): "Pensamiento único y nuevos amos del mundo". A Chosmky, N. i Ramonet, I., *Cómo nos venden la moto*. Barcelona: Icaria.
- Recio, A. (1997b): *Trabajo, personas, mercados*. Barcelona: Icaria.
- Recio, A. (1997a): "Sindicatos y globalización económica". A Offe, C. et al. (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Donostia: Tercera Prensa.
- Reyneri, E. (1996): *Sociologia del mercato del lavoro*. Bologna: Il Mulino.
- Rifkin, J. (1996): *El fin del trabajo*. Paidós: Barcelona.
- Ripoll, P. (1995): *El desarrollo de carrera en jóvenes de reciente incorporación al primer empleo*. Tesis Doctoral. València: Universidad de Valencia.
- Ruiz Quintanilla, A. (1987): "Los efectos de la socialización laboral durante las fases previa e inicial de la incorporación al trabajo". A Peiró, J. M. i Moret, D. (ed.), *Socialización laboral y desempleo juvenil: la transición de la escuela al trabajo*. València: NAU Llibres.
- Ruiz Quintanilla, A. (1989): "Los valores que los jóvenes asocian al trabajo. Resultados de la comparación de ocho naciones". A Torregrosa, J. R. et al. (comp.), *Juventud, trabajo y desempleo: un análisis psicosociológico*. Madrid: Ministerio de trabajo y SS.
- Sanchís, E. (1991): *De la escuela al paro*. Madrid: Siglo XXI.
- Santos, J. A. (1995): *Sociología del trabajo*. València: Tirant lo Blanch.
- Sennett, R. (2000): *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Serrano, A. (1995): *Inserción Laboral como Transición Psicosocial*. Tesis Doctoral. Madrid: Facultad de Ciencias Políticas y Sociología Universidad Complutense de Madrid.
- Subirats, M. (1998): *Con Diferencia: las mujeres frente al reto de la autonomía*. Barcelona: Icaria.
- Taylor, S. J. i Bogdan, R. (1987): *Introducción a los métodos cualitativos de investigación: la búsqueda de significados*. Barcelona: Paidós.
- Therborn, G. (1999): "El iceberg del desempleo: lo que hay debajo, detrás y por delante". *Sistema*, núm. 151, pàg. 15-35.
- Thompson, G. (1999): "Introduction: situating globalization". *International Social Science Journal*, núm. 160, pàg. 139-153.
- Torregrosa, J. R. (1989): "Actitud de los jóvenes ante el trabajo: una interpretación desde datos de encuesta". A Torregrosa, J. R. et al. (comp.), *Juventud, trabajo y desempleo: un análisis psicosociológico*. Madrid: Ministerio de trabajo y SS.

- Torregrosa, J. R. (1996): "Tradiciones y preferencias metodológicas en las psicologías discursivas: introducción". A Gordo i Linaza (ed.), *Psicología, discurso y poder*. Madrid: Visor.
- Torres, J. (1999): "Sobre las causas del paro y la degeneración del trabajo". *Sistema*, núm. 151, pàg. 37-70.
- Tortosa, J. M. (1999): "Aspectos sociales de la globalización". *Revista de Ciencias Sociales Convergencia*, núm. 18, pàg. 11-29.
- Treu, T. (1993): "La flexibilidad laboral en Europa". *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 112, núm. 2, pàg. 217-234.
- Vázquez, A. (1999): "La economía española en el marco de la economía europea y mundial". A Miguélez, F. i Prieto, C. (coord.), *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Vergés, R. (1997): "El retraso en la edad de emancipación". A Vergés, R. (ed.), *La Edad de Emancipación de los Jóvenes*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporànea de Barcelona.
- Watson, T. (1995): *Trabajo y sociedad: manual introductorio a la sociología del trabajo industrial y de la empresa*. Barcelona: Hacer.
- Weiss, L. (1998): "Globalizzazione". *Rassegna Italiana di Sociologia*, núm. 2, pàg. 273-285.
- Zubero, I. (1998): *El Trabajo en la sociedad: manual para una sociología del trabajo*. Bilbao: Universidad del País Vasco-Servicio Editorial.